

I t K

2

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

1994

Szilasi László: Jókai Jókait olvas (Szerzői szándék és olvasói akarat a Jókai-regényeket kísérő Jókai-szövegekben)

Eisemann György: A Komjáthy-líra vizsgálatának poétikai feltételei (Metafizikum és szimbólum viszonya)

*

Kisebb közlemények

Kőrösi Imre: Berzsenyi Dániel *Kesergés* című versének keletkezéstörténetéhez (Gyöngyösi hatása Berzsenyi költészetére)

Szilágyi Márton: Kölcsey *A ferrói szent fa* című novellatöredékének forrása

Balogh Tamás: A *Nagyszombati-kódex* „Teljes Bölcsesség”-ének lehetséges mintája

*

Vita

Komlowszki Tibor: A Rimay-versszövegekről

Ács Pál: Válasz Komlowszki Tibornak

*

Szemle

*

Krónika

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1994. XCVIII. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kószeghy Péter
felelős szerkesztő

Bíró Ferenc
Dávidházi Péter
Horváth Iván
Kulcsár Péter
Tarnai Andor
Tverdota György
Veres András

Kádár Judit
a Szemle rovat szerkesztője,
technikai szerkesztő

- Szilasi László*: Jókai Jókait olvas (Szerzői szándék és olvasói akarat a Jókai-regényeket kísérő Jókai-szövegekben) 153
Eisemann György: A Komjáthy-líra vizsgálatának poétikai feltételei (Metafizikum és szimbólum viszonya) 200

Kisebb közlemények

- Kőrözs Imre*: Berzsenyi Dániel *Kesergés* című versének keletkezéstörténetéhez (Gyöngyösi hatása Berzsenyi költészetére) 215
Szilágyi Márton: Kölcsey *A ferrói szent fa* című novellatörédékének forrása 228
Balogh Tamás: A *Nagyszombati-kódex* „Teljes Bölcsesség”-ének lehetséges mintája 247

Vita

- Komlowszki Tibor*: A Rimay-versszövegekről 255
Ács Pál: Válasz Komlowszki Tibornak 270

Szemle

- Sz. Debreczeni Kornélia: Magyar írói álnév lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jelei. Gulyás Pál lexikonjának kiegészítése (*Péter László*) 274
Zay Ferenc: János király árultatása – Kis Péter: Magyarázat – [Bánffy György:] Második János... török császárhoz menetele (*Szabó András*) 277
Pázmány Péter: Keresztyéni imádságos könyv. Graz 1606 (*Szabó András*) 279
Gesta Typographorum (*Vizkelety András*) 280
Hermányi Dienes József szépprózai munkái (*Németh S. Katalin*) 282
Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei könyvtár 1793–1993 (*Pintér Márta Zsuzsanna*) 284
Rómának viselt dolgai. Bessenyei György összes művei (*Mezei Márta*) 286
Szerbek és magyarok a Duna mentén II. Tanulmányok a szerb–magyar kapcsolatok köréből (1848–1867) (*Lőkös István*) 289
Jókai Mór: Az önkényuralom adomái. I. köt. (1850–1858) (*Dömötör Ákos*) 292
Madácsy Piroska: Francia szellem a magyar reformkorban (Francia irodalom és kultúra a reformkori magyar folyóiratokban) (*Korompay H. János*) 294
„A hetedik te magad légy!” Újabb József Attila versértelmezések (*Katona Gergely*) 295

Krónika

- Beszámoló az MTA Textológiai Munkabizottságának 1994. január 31-i üléséről 297

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest
Ménesi út 11–13.

SZILASI LÁSZLÓ

JÓKAI JÓKAIT OLVAS

(Szerzői szándék és olvasói akarat a Jókai-regényeket kísérő Jókai-szövegekben)

I. BEVEZETŐ

I. I. A Jókait olvasó Jókait olvasó olvasó helyzete

Jókainak (a mű és az olvasó szerencsésjére) nincs minden ponton egy, egységes, megingathatatlanul konvencionális olvasata, amely a befogadást mindig, mindenhol, mindenki számára sokkolóan előkészítené.¹ Sőt: az olvasói rész-rendszerek – amellet, hogy alapvetően kidolgozatlanok, pusztán ötlet-jellegűek és viszonylag nagy számuk miatt egyenként explicit olvasatokban is szegények – egymásnak ellentmondóak, diszperz jellegűek, heterogének, sok esetben egymást kioltóak. Röviden: az olvasót és a művet – szándékuk ellenére – szabadságra ítélik.

Mindkét szituáció problémás. Az olvasó kétségtelenül akkor is nehéz helyzetben van, ha az egy bizonyos corpushoz kapcsolódó olvasási szokások, a befogadási rutinműveletek egyneműek, túl nagyszámúak és/vagy erőszakosak, és akkor is ha heterogének, kisszámúak, és/vagy gyöngék, esetleg nem léteznek.

Szerencsés olvasói szituációnak alighanem az mondható, amely mindkét fenti *pesszimális* helyzetből tartalmaz – valamit. Ebben az esetben sok, lehetőség szerint minél több, egymástól radikálisan eltérő, de dialógusképes, kifejtett, explicit olvasatokban gazdag, az olvasatok pluralitását nem gátló, mondjuk így: rugalmas, de határozott befogadási szokásrendszer áll egymással folyamatos párbeszédben. A régóta élő olvasási hagyományok így kevésbé vannak kitéve az *öregkori elmeszesedés* veszélyének, a frissen jelentkező értelmezések pedig még potens elődeikkel folytatott vitákban csiszolódhatnak készre.

Én magam mindenesetre ezt a helyzetet tartanám elérendőnek, amelyben az olvasónak folyamatosan meg kell küzdenie saját maga és a mű szabadságáért. A vázolt optimális helyzet fiktív. Jókai művének és olvasójának helyzete mindenestre jelen pillanatban nem ilyen. Jókai művének és olvasójának valós helyzetére mindkét *pesszimális* szituáció *egyszerre és teljes mértékben* jellemző.

Ami már – majdnem – optimális.

A feladat az eddigiek alapján tehát adja magát: ha már a művet magát, „an Sich” megpillantani úgysem tudjuk, szaporítani lehet a Jókai-életművel kapcsolatos termékeny értelmezési stratégiák, ezeken belül pedig az explicit értelmezések számát. A radikális újdonság keresésének (egyébként: eleve elvetélt) kísérlete helyett szerencsésebbnek és lehetségesnek látszik a már meglévő gondolati struktúrákon dolgozni, vagy legalábbis segíteni, felhasználni, helyenként módosítani az azokban zajló természetes – elsősorban amortizációs – folyamatokat.

¹ Nem világos, hogy önmagában mit jelent a Jókai életművet pl. eposzként, mítoszként, anekdota-ként, meseként, életképként, krónikaként, ponyvaként vagy e műfajok rendszereként olvasni – az pedig végképp nem, hogy ezek az olvasói közelítések miféle viszonyban állhatnak egymással. Ezekről lásd NAGY Miklós, *Jókai. A regényíró útja 1868-ig*. Bp., 1968. 34., 125–129., 309., 352.

Szétbontani, elemeire fejteni, megbolygatni a struktúrákat és így megérteni: hogyan konstituálódik egy ilyen szerkezet.²

Jókai-olvasatunk sokkal jobban preformált elődeink, köztük nem utolsósorban Jókai által, mint azt gondolnánk. Sajnos nem áltathatom magamat azzal, hogy most, amikor a *harmadik* (s bizonyos szempontból: *a másik kettőből* talán *első*) preformáló struktúrát olvasom, le is bontom egyben, vagyis biztosan sikerül teljesen megszabadulnom előzetes ismereteimtől. Azt remélhetem csupán, hogy talán sikerül annyira felhívnom ennek az *eltávolíthatatlanul közbevetett* preformáló struktúrának a léteére a figyelmet, és magát a struktúrát annyira megbolygatnom, hogy immár elemenként is szemügyre tudjuk majd venni, s építkezhetünk belőle – kedvünk szerint. Hiszen rendszerszerű interpretációs ötletek meríthetők például egy régóta létező, de nyíltan soha ki nem fejtett, egészében nem vizsgált, értelmezésben nem hasznosított attitűd elemzéséből (irodalmi kultusz), vagy hasonlóan régóta létező kritikai patternek, rendszerszerűen meg nem jelenő, értelmezésre szintén nem használatos mögöttesének feltárásával (Jókai és a románcos történet). *Miért ne lenne tanulságos éppen az, ahogyan Jókai olvas?*

Jelen dolgozatban ugyanis arra teszek kísérletet, hogy magát a szerzőt mint olvasót hívjam segítségül az életmű egy lehetséges, bizonyos szempontból új, de semmiképpen sem kitüntetett befogadási stratégiájának megalapozásához.

Hipotézisem az, hogy a szerzői kommentárok célja elsősorban a szerzői szándéktól irányított olvasatok létrejöttének megkönnyítése.

Természetesen előttem is világos, hogy az irodalomelméletben sokak által, sok alkalommal elparentált szerzői szándék kutatása önmagában sem problémamentes.³ (Főleg nem ebben a formában, amikor hipotetikusan azt is feltételezem, hogy a kommentárokból megjelenő intenciónak része önnönmaga megsokszorozása az olvasatokban.) Szerencsére azt gondolom, hogy mihelyt a szerző kijelentéseket tesz a műről, rögtön csak olvasóként szólalhat meg, vagyishogy a szerzői szándék szükségszerű formája nem lehet más, mint az interpretáció. Állításaimat eddig, most és ezután is az interpretáció formájában megjelenő szerzői szándékról, mint saját olvasatom (nyilván támadható) konstrukciójáról teszem. *Feltételezem* tehát egy szerzői szándék létét, *ezt a feltételezett szerzői szándékot* igyekszem majd minél részletesebben körvonalazni, és (a hatás hasznontalan kérdését sem kerülve ki) apránként igyekszem kitekinteni majd azon mozzanatokra, amelyek megtalálhatók a Jókai-olvasás két hagyományos módjának eszközei között is.

Jókai Mór egy hosszú életen keresztül folyamatosan írta regényei mellett, regényeinek olvasását is. Ráadásul úgy, hogy alapszöveget és kommentárját a regényhez csatolt kísérőszöveg gyakori alkalmazásával szorosan összefűzte. A szövegek ily módon folyamatosan együtt léteztek és egymásból kölcsönösen értelmezhetők.

A kommentárok halmazát azonban most elsősorban egy nagyobb, bizonyos értelemben önálló, önmagát értelmező szövegcsoporthoz fogom fel, noha a regényekről vallott jelenlegi olvasataim a kommentárok értelmezése során természetesen nem iktathatók ki. A regényekkel való szembesítésre, azaz a kommentá-

² *Utólag* egyértelmű, hogy az eddigiekben miféle megfontolásokat követtem. Pl. Jacques DERRIDA, *Levél egy japán barátához*. Nappali Ház 1992. 4. 3–6.

³ A szerzői intenció irodalomelméleti problémáit itt még jelezni sem tudom. A kérdéskört számomra kitűnően exponálta és kontextualizálta DÁVIDHÁZI Péter, *A filológia kihívása az amerikai kritikaelméletben*. FilKözl 1984/4. 394–414.

rok értelmezésben való hasznosítására pedig majd egy konkrét regényértelmezésben teszek kísérletet.

Az önálló corpusként való kezelés most azt is jelenti, hogy a rendszert pusztán leírni akarom, előkészíteni az értelmezésben való hasznosításra, s nem próbálom azt összevetni a korabeli regényelméleti megfontolásokkal, genetikus kérdéseim nem lesznek, ellentétben néhány fontos, és számomra sok szempontból mintaadó dologzattal.⁴

I. II. Egy életmű ívei: zenit és nadír

A Jókai kritikai kiadás (1971 óta immár teljes) regénysorozatának 71 kötetében közzétett, mintegy 58 műhöz a szerző az évek során összesen 39 kísérőszöveget fűzött.⁵

Jókainak a saját műveiről szóló, de a kritikai kiadás regénysorozatában nem szereplő, azaz a művekhez szorosan hozzá nem kötött kommentárjait nem kutattam. A konkrét előszavak és utószavak mellett vizsgáltam viszont két, a (szinte) teljes életműhöz illesztett utószónak tekinthető, sokat emlegetett terjedelmesebb szöveget: a negyvenéves írói jubileumra írt *Negyven év visszhangját* (1883) és annak *Önéletírásom* című, tíz évvel későbbi variációját.⁶ Összesen tehát 41, együttesen mintegy 8 ív terjedelmű önálló szöveget vizsgáltam.⁷

26 regényhez Jókai sem keletkezésükkor, sem később nem fűzött kommentárt. Ezek a következők: *Erdély aranykora* (1851), *A fehér rózsza* (1854), *A janicsárok végnapjai* (1854), *Szegény gazdagok* (1860), *Felfordult világ* (1863), *Mire megvénülünk* (1856), *Fekete gyémántok* (1870), *A kőszívű ember fiai* (1869), *Enyim, tied, övé* (1875), *Az élet komédiásai* (1875), *Görögtűz (Riumin – Samyl fiai)* (1877), *Névtelen vár* (1877), *Egy hírhedt kalandor a XVII. századból* (1879), *Szabadság a hó alatt vagy a „Zöld könyv”* (1879), *Akik kétszer halnak meg* (1881–1882), *Szeretve mind a vérpadig* (1882), *A Damokosok* (1883), *Gazdag szegények* (1890 k.), *A tengerszemű hölgy* (1890), *Nincsen ördög* (1891), *A fekete vér* (1891), *A két Trenk* (1892), *Trenk Frigyes* (1893), *Fráter György* (1893), *A mi lengyelünk* (1903).

A lista beszédes. Látható ugyanis, hogy mindössze 4 olyan regényt tartalmaz (*Szegény gazdagok*, *Mire megvénülünk*, *A kőszívű ember fiai*, *Fekete gyémántok*) amely rajta van a mindenkori Jókai-top-listán: része az ún. nagyciklusnak, az „igazi” akhmét (1855–1875) reprezentáló az elsődleges belső kánonnak.⁸ Ezek mellett

⁴ Pl. SZAJBÉLY Mihály, *Regényelméleti gondolatok a XVIII. század második felének magyar irodalmában*. ItK 1982. 1. 1–15., és uő., *Előszó és Ajánlás – Regény és közönsége a 18. század második felében*. It 1985. 3. 543–565.

⁵ A kísérőszövegek hivatkozásainak kötet- és lapszáma (ha külön nem jelzem) a továbbiakban mindig a kritikai kiadásra utal: *Jókai Mór összes művei*. Szerk. LENGYEL Dénes és NAGY Miklós. Regények. 1–71. kötet. Bp., 1962–1971. (A továbbiakban: KK.) – A narrátori elő- és utóhangokat, a töredékes szerzői kiszólásokat, a tisztán jegyzet-szerű toldalékokat nem vettem vizsgálat alá. Ezekről eltekintve viszont (sok esetben szigorúbb irodalomelméleti megfontolásokat is mellőzve) minden olyan kommentárt igyekeztem összegyűjteni, amelyben értékes interpretatív szokások mutatkoznak meg. Viszonylag szerteágazó kérdéseim fontosnak tartott struktúrája miatt néhány kitétetett, szempontomból telített szövegrészre – más-más szempontból – többször is hivatkozom.

⁶ *Jókai összes művei*. Nemzeti Kiadás. C. kötet. Bp., 1898. (A továbbiakban: NK 100.) 118–133., ill. 134–154.

⁷ A korántsem teljesen) számítógépes szövegfeldolgozásban nyújtott kitarító és türelmes tanácsokért PATYI Attilának és VADAI Istvánnak mondok köszönetet.

⁸ Lásd: ZSIGMOND Ferenc, *Jókai*. Bp., 1924. 172–222.

talán még az *Erdély aranykora*, a *Tengerszemű hölgy* és *A mi lengyelünk szokta néha kivívni az elismerést*. Jókainak ezek esetében – úgy tűnik – nem volt szüksége arra, hogy saját értelmezésével terelje e műveket a számára oly fontos közönség-siker irányába.

De a lista túlnyomórészt valójában a sikertelennek mondható, közel 20 Jókai regény lajstroma: az *általában sikertelennek, elhibázottnak mondott, ill. a kísérőszövegekkel el sosem látott Jókai-regények halmaza jórészt egybevág*. Vajon Jókai sikertelenségüket látva már lemondott ezekről a szövegekről, mintegy virtuálisan kizárta őket (mint oly sok más)⁹ életművéből és ezért nem kommentálta azokat (mint más esetben tette) a még életében megjelenő összkiadás előmunkálatai során sem, vagy pedig (részben) épp azért tartották régen és tartjuk ma sikertelennek, elhibázottnak ezeket a műveket, mert (részben épp a valamennyire mindig orientáló szerzői kommentár hiánya miatt) olvasói, értelmezői tanácsstalanságban toporgunk előttük?

Sok más értelmezés is elképzelhető persze. Saját – kérdező – megoldásomat mindenesetre nyitva hagyom. Úgy alighanem valamivel hasznosabb.

Nyolc szöveg viszont kettős kommentárt is kapott. Az *És mégis mozog a föld* (1869) az *Egy az isten* (1876–77), és három kései regény: *A lőcsei fehér asszony* (1884), az *Öreg ember nem vén ember* (1900), és az *Eget vívó asszonyszív* (1902) már születésekor kettős kíséretet érdemelt ki, az *Egy magyar nábob* (1853–54), a *Politikai divatok* (1862–63) és a *Szerelem bolondjai* (1869) pedig a Nemzeti Kiadás rendezése során egészült ki az egyidejű, már meglévő kommentár mellett utószóval is (1893-ban, 94-ben, ill. 96-ban). E tények világosan mutatnak rá arra, hogy Jókai pályája és élete vége felé tartva mind sűrűbben érezte fontosnak saját észrevételei csatolását műveihez, akár visszamenőleg is.

E tendencia akkor lesz igazán világos, ha egy pillanatra az összes (egy vagy két kommentárral ellátott, illetve kommentár nélküli) művet, azok életművi (kronologikus) elhelyezkedését megtekintjük. (Bal oldalon a kommentáltak, jobb oldalon a kommentár nélküliek.)

Hétköznapiok (1846)

Szomorú napok (1846–1856)

Törökvilág Magyarországon (1852–1853)

Egy magyar nábob (1853–1854)

Kárpáthy Zoltán (1854)

Régi jó táblabírák (1856)

Az elátkozott család (1858)

Az új földesúr (1862)

Erdély aranykora (1851)

Fehér rózsza (1854)

A janicárok végnapjai (1854)

Szegény gazdagok (1860)

⁹ Pl. „Megvallom, hogy jobb szerettem volna összes munkáimat elébb a kritika rostáján átverni s azoknak egy részét megsemmisíteni. Különösen azokat, a mik nem a magyar történelemből és társadalomból vannak véve; (kivételt csak a keleti tárgyú műveimre tennék, a miket hasonló szeretettel írtam, mint a saját hazámra vonatkozókat); azután azokat, a melyek egy túlszigázott fantázia alkotásai, meg az alkalmi munkákat; de abban állapotam meg, hogy azt később egy avatottabb kéz könnyebben megteheti, mikor már nekem nem fáj.” NK 100. *Önéletírásom* (1894) 135.

Politikai divatok (1862–63)

Szerelem bolondjai (1869)
A kőszívű ember fiai (1869)

És mégis mozog a föld (1870)
Az arany ember (1872)
A jövő század regénye (1872–1874)

Egy az Isten (1876–77)
Szép Mikhál (1877)

Egy hírhedett kalandor a XVII. századból
(1879)

Rab Ráby (1879)

Egy játékos, aki nyer (1882)

Bálványosvár (1883)

Minden poklokon keresztül (1883)
A lőcsei fehér asszony (1884)
A kiskirályok (1885)
Három márványfej (1887)
A magyar nemzet története (1887)
A lélekidomár (1888–1889)
Gróf Benyóvszky (1888–1891)

Rákóczy fia (1891)

De kár megvéniülni (1896)
A barátfalvi lévita (1896)
Öreg ember nem vén ember (1900)
Eget vívó asszonyszív (1902)

Ahol a pénz nem isten (1904)

Felfordult világ (1863)
Mire megvéniülünk (1865)

Fekete gyémántok (1870)

Enyim, tied, övé (1875)
Az élet komédiásai (1875)

Görögtűz (1877)
Névtelen vár (1877)

Szabadság a hó alatt (1879)

Akik kétszer halnak meg (1881–82)

Szeretve mind a vérpadig (1882)

A Damokosok (1883)

Gazdag szegények (1890 k.)
A tengerszemű hölgy (1890)
Nincsen ördög (1891)

A fekete vér (1891)
A két Trenk (1892)
Trenk Frigyes (1893)
Fráter György (1893)

A mi lengyelünk (1903)

A 39 konkrét szerzői kommentáron összesen 31 Jókai mű osztozik. A kommentált–nem kommentált művek kiegyensúlyozott arányának (31/26) a kronológia rendjében való eloszlása:

[1846] 2/1, 2/2, 3/1, [1860]	= 7/4
[1862] 2/2, 1/2, 3/2, 2/4, 1/1, 1/1, 1/1, [1883]	= 11/13
[1883] 7/3, 1/5, 4/1, 1 [1904]	= 13/9

világosan megmutatja, hogy Jókai pályája kb. 1860-ig terjedő szakaszában nem szívesen bocsátotta műveit kísérőszöveg nélkül útjukra. Az 1883-ig tartó bő és termékeny két évtizedben az értelmezett–független arány kiegyenlítődik. 1883-tól a pálya végéig viszont soha nem tapasztalt mértékben újra megszorodnak a kommentárok, és ekkor születik az egész életművet kísérő két terjedelmesebb szöveg is.

A jelenséget teljesen világossá az a tény teszi, hogy a 39 kísérőszövegből 7 utólag, jóval a művek megjelenése után, 1893–96 között készült: kettő az *Egy magyar nábobhoz* (1853–54), 1858-ban, ill. 1893-ban, a fennmaradó 5 szöveg pedig kivétel nélkül az 1862 és 1883 közötti korszak regényeihez. (1894-ben az 1862–63-as *Politikai divatokhoz*, az 1872-es *Az arany emberhez* és az 1882-es *Egy játékos, aki nyer* című regényhez, 1895-ben az 1862-es *Az új földesúrhoz*, végül 1896-ban az 1869-es *Szezelem bolondjaihoz*.) Vagyis a kiegyensúlyozottnak látszó 1862–83-as korszak eredetileg kifejezetten szegény volt kísérőszövegekben: 18 szerzői kommentárt nélkülöző szövegre mindössze 5 előszó, ill. utószó jutott. Ez azt mutatja, hogy Jókai a Nemzeti Kiadás előkészítése során igyekezett kiegyenlíteni az aránytalanságokat és elsősorban azon korszak műveit jegyzetelte meg, amely addig leginkább szűkölködött a szerző interpretátori jelenlétét tekintve.

Jókai – egész írói stratégiájához illő módon – 1893 és 1896 között összesen 8 kísérőszöveg utólagos megírásával és műfaji emlékezéssel (*A két Trenk, Trenk Frigyes, Fráter György*), 1896 és 1904 között pedig több évtizedes ígéretek teljesítésével (*A barátfalvi lévita*), végső tematikai összeggel (*A mi lengyelünk*) és a világmindenséget, jelent, jövőt és múltat illető elveinek utolsó summázatával (*Ahol a pénz nem isten*) úgy látszik arra tett koncentrált kísérletet, hogy végleg önmagába, illetve az explicitté tett szerzői olvasat (az ő szempontjából: *őrző fogságába* zárja hatalmas, de minden emberi számítás szerint immár mégiscsak a szükségszerű végső lezárulás felé közeledő életművét.

A kérdésre, hogy kísérlete sikerült-e, csak akkor adhatunk választ, ha megismerjük önértelmezéseit, s megvizsgáljuk: a szerző interpretációi mennyiben élnek tovább az utókor sokszor oly eredetinek hitt olvasataiban.

Hogy e kommentárok gondolatai mennyiben párhuzamosak az utókor értelmezéseivel, azt – remélhetőleg – látni fogjuk. Az azonban már most világos, hogy Jókai mit várt saját olvasataitól. Amellett, hogy folyamatosan teljes világossággal fejezi ki, hogy mik legyenek a művével szemben megjelenő olvasó attitűd alapvonásai, mintha arról is lennének elképzelései, hogy sokat emlegetett korabeli közönsége milyen módon viszonyul szokásszerűen a szerzői kommentár műfajához.

Az *Egy az isten* kommentárjából (1876–77) úgy tűnik, hogy nem sokat tartott a kísérőszövegek olvasottságáról.

„Ezt ugyan inkább illetet volna egy »Előszó«-ban elmondani; ott senki sem olvasta volna el, s nem lett volna az olvasó figyelmeztetve rá, hogy itt egy fölöttébb unalmas történettel lesz dolga, ami nem fogja megtéríteni a ráfordított fáradságot.”¹⁰

¹⁰ KK 69–70. *Egy az isten* (1876–77) 69–70. 7.

A narrátori hangnak tehát nagyobb népszerűséget tulajdonított, mint a tudós szerzői jegyzeteknek: úgy gondolta, hogy az előszót célszerűbb beilleszteni afféle első, bevezető fejezetnek.

„Jól tudom azt, hogy a tisztelt közönség éppen olyan szívesen olvassa a kritikát, mint a regényt: célszerűség tekintetéből mindjárt egyesítettem mind a kettőt: ezáltal kitüntetve tanulmányaimnak mélyen lerakott alapját; feltárva a kútforrásokat, s lélektani és korfestési magyarázatokkal értelmezve azokat a *rendkívüli és lehetetlennek* látszó eseményeket, amik ez elbeszélést hosszúra nyújtani törekésznek anélkül, hogy a szükségesnél több *archeológiát, geognosiát, botanikát, táj- és jelmezleírásokat vennének igénybe.*”

„Ezáltal megkönnyítem a kritikának a dolgát, és elveszem a kenyerét – ami kettős jó cselekedet”¹¹ – írja viszont például a *Három márványfej* szerzői előszavában (1887). A mélyen ironikus szöveg a kritikáról szólva a forráskutatást, a tudós magyarázó jegyzeteket és az értelmezést említi, amely fogalmak ma inkább a tudós irodalommagyarázat tevékenységi körét jelentik. Elvenni a magyarázók kenyerét, kizárni az olvasói kreativitást, hozzáférhetetlenné tenni a művet – úgy tűnik, hogy pl. a kultikus olvasók e célkitűzésekkel szoros összhangban, ki tudja: tán általuk ihletve cselekszenek.¹² Jókai mindenesetre épp azért ír kritikát 1887-ben, mert az (legalábbis számára) immár népszerűbb műfaj, mint 1877-ben volt és mert ezzel a tettel kizárhatja, de legalábbis megnehezítheti a szerzőtől eltérő olvasatok létrejöttét.

Valószínűleg úgy ítélte meg: megéri a fáradságot a kommentárok írása. Nagyjából egyenletes eloszlásban 21 műhöz összesen 23 előszót, 15 műhöz összesen 16 utószót, kettőhöz, a 1846-ban a *Hétköznaphoz*, 1887-ben a *Három márványfej*-hez pedig testesebb explicit regényelméleti fejtegetést fűzött. Előszavai, ill. explicit fejtegetései mindig egyidejűek, utószavai az 1883-ig keletkezett művek esetében általában utólagosak, utána mindig egyidejűek.

A corpus általánosan tehát úgy jellemezhető, hogy – bizonyos – elsősorban az életmű derekán jelentkező, valószínűleg konkrét korabeli tapasztalatokon alapuló – aggályok ellenére Jókai (az életmű első és utolsó harmadában a művek keletkezésével egy időben, de visszamenőleg folyamatosan) előszavak, utószavak, explicit poétikai kijelentések formájában annotálta fontosabb, vagy általunk (részben talán épp általuk ihletve) utólag fontosnak tartott műveit, az olvasatok preformálásának nyilvánvaló igyekezetével. A Jókait olvasó Jókai történetét elsősorban az 1860 és az 1883 körüli évek tagolják. E tagolódás a régről ismert (általam is többször kárhoztatott) ballisztikus ív mentén rendezi el az életmű most tárgyalandó részét, ám ennek az ívnek a középső pontja nem a legmagasabb, hanem legalacsonyabb: *nem zenit, hanem nadir* – legalábbis ami az interpretátori aktivitás szintjét illeti.

A továbbiakban ennek az aktivitásnak az összetevőit kívánom részletesen elemezni. Kérdéseimet először a beszélő kilétének, majd a regényeket építő alapeszmék, eszközök, témák és szereplők, szerkezeti elvek és a beszélőnek a befogadról vallott véleményének, valamint sajátos, az életművet gyakorlatilag a tetszés jegyében szűkítő olvasási gyakorlatának problémáira irányítom.

¹¹ KK 50. *Három márványfej* (1887) 5. (Az idézetekben sehol nem alkalmaztam saját kiemelést, a citátumok minden speciális jelölése Jókaitól származik. Sz. L.)

¹² Lásd: SZILASI, 1992. 36–42.

II. TÜZETES RÉSZ

II. I. Ki beszél?

Jókai Jókait olvas.

Hogy mit olvas, azt tudjuk. A mondat tárgyként megjelölt „Jókai” szavának jelentése világos: retorikailag *metonymia causae efficientis*, az elkészített dolog helyett annak készítőjét, okozóját, előidézőjét nevezi meg, vagyis a szerző neve itt valójában az életműre, szempontunkból elsősorban Jókai összes regényeire utal.

De ki olvas? És főleg: ki beszél? Mit jelöl az első „Jókai”, a mondat alanya? Narrátort? Ha igen, ugyanazt a narrátort, aki a regényeket mondja? Ugyanaz beszél, aki a regényekben? A kommentárok narrátora mögött a szerző áll? De azonos-e a kommentárok szerzője a regények szerzőjével? Esetleg a narrátoron keresztül maga az ember beszél? Milyen ember? Azonos-e az a Jókai Mór nevű ember, aki a kommentárokat papírra vetette azzal, aki a regényeket írta? Szerző ez az ember? Író? Olvasó? Civil? Kérdéseink számosak.¹³

A kísérszövegek többnyire (22 esetben) nem szignáltak. A diszkurzus természetesen itt is el van látva szerző-funkcióval – az egész munka Jókai-mű –, ám ezen szövegek narrátora általában közelebb áll az adott regény narrátorához, mint a többié. A *Hétköznapiok* (általában *szerzői kiszólásként*) sokat idézett betétében pl. egyértelműen azonos vele.¹⁴

Néhány szignálatlan önértelmezés ezzel szemben határozottan más: tudós indíttatású, cédulázó-jegyzetelő hajlamú, filosz-beállítottságú, földhözragadtanban fogalmazó, a valódi beszélőhöz közelebb álló narrátort mutat, mint pl. a *Politikai divatokban*,¹⁵ a *Bálványosvárbán*,¹⁶ vagy a *Gróf Benyovszkyban*.¹⁷

A *Hétköznapiok*hoz hasonlóan közel áll viszont (ha nem azonos) a regény és a kommentár narrátora a *Régi jó táblabírakban*, a *Szerellem bolondjai* és az *És mégis mozog a föld* előszavában, az *Egy játékos, aki nyerben*, a *Szép Mikhálban*, a *Rab Rábyban*, a *Kiskirályokban*, a *Lélekidomárban*, a *Rákóczy fiában*, a *De kár megvénülniben*, az *Öreg ember nem vén ember* előszavában és utószavában, az *Eget vívó asszony szív* elő- és utószavában, az *Egy az isten* előszavában és az *Ahol a pénz nem istenben* is.

Tizenegy kísérszövegét Jókai ugyanúgy szignálta, mint regényeit: a szerző neve Jókai Mór. Jellemző, és eddigi megállapításainkat erősítő tény, hogy ezek közül kilenc korai, 1870 előtti. (Az 1896-os *Barátfalvi lévita* a 38 évvel korábbi *Elátkozott családhoz* kapcsolódik, a szignók is megegyeznek; hangsúlyozottan ugyanaz a Jókai teljesíti a folytatásra tett ígéretet, aki 1858-ban az utószóban beszélt és aki mindkét regénynek is szerzője egyben. A másik kései, szignált kivétel a *magyar nemzet története* 1887-ben. A népiskolák használatára írt hazaszerettkézikönyv, regényes rajzok gyűjteménye, műfajilag elválik az életmű többi részétől, a szignó viszont határozottan az életmű részének tételezi, belül tartja annak határain. Feladata tehát elsősorban klasszifikációs jellegű.)

¹³ A továbbiakban Michel FOUCAULT klasszikus tanulmányának (*Mi a szerző? Világosság*, 1981. 7. Melléklet. 27–35.) fogalmaival igyekszem dolgozni.

¹⁴ KK 1. *Hétköznapiok* (1846) 147–148.

¹⁵ KK 14. *Politikai divatok* (1862–63) 472.

¹⁶ KK 43. *Bálványosvár* (1883) 222.

¹⁷ KK 52–53. *Gróf Benyovszky* (1888–1891) 5.

A Jókai Mór szerzői névvel szignált kísérőszövegekben (legyenek bár egyidejűek vagy utólagosak) általában hangsúlyozottan a regények szerzőjével azonos szerző beszél. Kitüntetetten a *Törökvilág*¹⁸ és a *Nábob*¹⁹ kommentárjaira jellemző ez, de a példákat még szaporíthatnám. Mindenesetre úgy tűnik, hogy a szerzői névvel külön is megjelölt kísérőszövegek (a fenti két példához hasonlóan a *Kárpáthy Zoltánban*, a *Régi jó táblalabirákban*, *Az elátkozott családban*, a *Politikai divatok* előszavában, a *Szerélem bolondjai* utószavában, *A jövő század regényében*, és az *És mégis mozog a föld* levél formában megírt előszavában is) elsősorban a regényszerző megjelenítését szolgálják, ill. a szerzői jelenlétet erősítik – immár explicit kommentárok formájában. A szerző előlép és (magát leggyakrabban „a regényíró”-ként emlegetve) határozott olvasói attitűdöt javasol, és mintát ad saját regényszövegeinek olvasásához.

Hat kísérőszöveget Jókai másképpen szignál, mint a hozzá tartozó regényt. A *Szomorú napok* szignója „Jókai”, a szöveg beszélője a narrátorhoz áll közel.²⁰

Az *új földesúr*²¹ és *Az arany ember*²² utólagos utószavát Dr Jókai Mór szignálta, mindkettőben határozottan jelenik meg a valóságos író, a tulajdonképpeni beszélő, az akadémiai doktori címmel megjutalmazott regényíró, a (kultikus indítatású szerzőktől gyakran gyalázott) címeire oly büszke ember.

Az író beszél *A lőcsei fehér asszony* bevezető jegyzetében is J. M. szignóval, a *Három márványfej* disputájában viszont a Kritikussal szemben mindvégig a Szerző vitázik, s ugyanez a szignója az *Egy az isten* című regény egyidejű utószavának is. A „szerző” megjelölést Jókai nagyjából mai irodalomelméleti fogalmainknak megfelelően használja.

Végül megemlítendő, hogy a terjedelmesebb szövegek közül a *Negyven év visszhangjának* aláírása Jókai Mór, az *Önéletírásom* szignálatlan. Az előző beszélője mintha a szerző és a valós író között ingadozna, az utóbbi határozottabban kötődik a valós beszélőhöz, de néha belép a szerző is. A regényekből ismert narrátor mindkét szövegen kívül reked, távol marad.

Összegezve: Jókai kommentárjaiban határozottan elkülöníteni látszik a fiktív elbeszélőt, a szerzőt és a valódi író. A valódi író jelölése számára a köznapi címeket, emlékeket, személyes élményeket, életrajzi tényeket, a szerzőre a bevett szerzői nevet, a regények beszélőjével azonos narrátorára a jelöletlenséget választotta, választásait a kommentárok aláírásában meglepő következetességgel érvényesítette. Másfelől azonban nem tagadható, hogy a fenti megállapítások csupán tendenciájukban érvényesek. Azt mondhatnánk inkább, hogy bizonyos típusú jelölések esetén a szerző, az író vagy regény-narrátor uralja a kommentárban uralkodó beszédmódot, a kommentár beszélője egyikhez vagy másikhoz áll inkább közel. (Ez a folyamatos ingadozás fokozottan áll a két kései, terjedelmesebb szövegre.) Kronológiailag a hangsúly apránként eltolódik a szerző által uralt kommentároktól a regények narrátorához közelebb álló értelmezések felé. A valódi elbeszélő a fentiekhez képest felettebb ritkán van jelen.

¹⁸ 8. KK 4. *Törökvilág Magyarországon* (1852–1853) 5.

¹⁹ KK 5–6. *Egy magyar nábob* (1853–1854) 256.

²⁰ KK 2. *Szomorú napok* (1846–1856) 238.

²¹ KK 13. *Az új földesúr* (1862)

²² KK 24–25. *Az arany ember* (1872) 292.

Eszerint Jókai az életmű vége felé haladva mind gyakrabban és mind határozottabban közelítette a kommentár beszélőjét a regényéhez, a kísérszöveget ezáltal is egyre inkább beleolvasztva a fikcióba, a tudományt egyre inkább elegyítve az irodalommal. Ahogyan regényeiben természettudományos ismeretek és történeti forrásokból vett adatok irodalomtételezéssel, hasonlóképpen itt (a szignálatlan kísérszövegekben) is egy hatalmas, egységes, nyelvi és logikai jegyeiben azonos szövegmező létrehozására irányuló törekvés látszik kirajzolódni.

Bár nem gondolom, hogy a beszélő mibenlétéről, ill. a kommentárok kronológiájából levonható mozgásokról, hangsúlyeltolódásokról tett fenti megállapítások haszontalanok lennének, a továbbiakban egységesnek tekintem a *corpust*, nem teszek különbséget a beszélők között, történeti kérdéseim nem lesznek.

A szinkrón vizsgálatot maga az anyag indokolja: meggyőződésem, hogy Jókai közel hatvan éven keresztül ugyanazt az olvasatot szorgalmazta – mások által oly sokféleképpen tagolt – életműve kapcsán. Értsünk most e felettébb tartalmas (vagy ha tetszik: teljesen üres) tulajdonnév alatt bármit: életművet, szerzőt (ezen meg tetszés szerint akár a kifejeződés gyújtópontját, akár az írás egy bizonyos egységének elvét, akár az ellentmondások enyészpontját, valamiféle *coincidentia oppositorumot*), írórt vagy narrátort, a legfontosabb célkitűzés Jókai egységének, egységességének, mozdulatlan örökkévalóságának bizonyítása volt.²³

Aligha hihetem, hogy mindentől független lenne Jókai irodalmi kultusza, vagy egyáltalán bármiféle közelítés, ami egységes magyarázóelvet feltételez a hatalmas életmű háttérben.

II. II. Mit mond?

1. Olvasói alapvek

1. 1. Műfaj

Amit Jókai olvas, az műfaját tekintve regény. Értelmezőivel ellentétben Jókai majdnem minden művét regénynek tekintette, akként olvasta azokat, pontosabban: olvasás közben a regény-műfaj sajátos (a konvenciókat gyakran megsértő) alesetének tekintette őket, interpretációjuk közben e sajátos műfaji aleset előírásait explikálta és alkalmazta velük szemben.

Az eltérések attól a regénytípustól, amit Jókai tipikusnak és elterjedtnek tartott, felettébb számosak. Jókai olvasata szerint a Jókai-regény pl. lemond a gonosz szereplők halálában kifejeződő költői igazságtételről, s a szereplő halálának, bukásának nyomán kialakuló olvasói rokonszenv kegyét fenntartja a „kedvesebb alakok számára”.²⁴ Gyakorta elmarad a narrátori zárszó,²⁵ néha hézagos a történet, („köztudomású tényeken átugrik a mese”), hiányos a jellemzés, a narráció csak a végkifejletre koncentrál, túlzottan allegorikus, anakronisztikus és

²³ Leggyakoribb szavai a kommentárokból ehhez illően: *van, minden, egész, nagy, én, magyar, ember, két, jó*. A lista – megítélésem szerint – már-már parodisztikusan jellemző.

²⁴ KK 9. Kárpáthy Zoltán (1854) 241.

²⁵ I. m. 241.

hazafiatlan.²⁶ A regény végső alakjának létrehozásakor gyakran idegen tényezők (pl. politika, cenzúra) játszanak közre.²⁷ A valószínűség megteremtésének kötelme itt abszolút érvényű, tehát a jövőben és a múltban játszódó történetekre is érvényes.²⁸

A Jókai által tipikusnak tartott regénytől való eltérések néha oly nagyok, hogy a kommentár valójában már nem is tartja regénynek a kommentált szöveget, saját műfaji megnevezésre azonban sosem vállalkozik, ha mégis, akkor mintha az lenne a cél, hogy az új megnevezést ne lehessen egykönnyen értelmezni.

„Miután kiadóm ajánlatát elfogadtam, ilyenforma előleges tervet adtam át neki e megírandó mű felől:

Ez a mű nem regény lesz.

Tehát micsoda?

Egy rendkívüli alak élettörténetének a megvilágítása.”²⁹

„Először azt a címet akartam adni ennek az izének (mely, fájdalom! rám nézve nem regény), hogy »egy becsületes ember gonosztettei«. Mert hát én az vagyok: becsületes ember; egyéb címem sincs: se »tisztelet hazafi«, se »szeretett polgártárs«, se »elismert szakférfiú«.”³⁰

„De még furcsább a címhatározó: »Képzelt regény«.

Hát vannak nem képzelt regények is?

Ennek az értelme az, hogy ezek a történetek csak az írójukra nézve képzeltek; de valósággal mind emlékezetben élő történetek, amikbe aztán a szerző beleképze-
zeli magát.”³¹

Másfelől ugyanakkor az a valami, amit Jókai regénynek nevez, egy bizonyos értelemben *vadon terem*: a természet ajándéka, eredendő adottság, eleve létező a tapasztalati valóságban, valamiképp *a tapasztalat természetes formája*. Vagy leg-

²⁶ Pl. „Valószínűleg föltűnik az olvasónak az a sok hézag, ami e regény folyamatán elárulja magát. A történet, mely egy irányban megindul, egyszerre csak más irányt vesz; az elbeszélés ott, ahol legérdekesebbnek ígérkezik, hirtelen letörik, s új fejezetbe csap át. Köztudomású tényeken átugrik a mese, s lesz belőle *mese*, ahol lehetne igaz történet: érdekesebb a költött dologknál. A jellemek széles alapon vannak megkezdve, s erre az alapra alig van valami fölépítve. A nagy, dicsőségteljes harcból, mely a szereplő alakok tisztító tűzét képezte, semmi sem jut érvényre, csak a végkatasztrófa; az is csak allegóriákban, amiknek a sorai között kell keresni a komoly valót; a történelmi háttér pedig egészen elvész, a korrajz elhalványul, az előadás hangulatában a hazafias lendület kerültek.” KK 14. *Politikai divatok* (1862–63) 471. Az előadás módja tehát mintha ellenpontozná a gyakorta szokványos cselekménymentet. „A szokott triviális történet. Az ideál, a szép hölgy nagy veszélybe keveredik, s abból őt a másik ideál, a hős kiszabadítja; azután a hála érzetéből kifejlődik a szerelem, végül egymáséi lesznek, s az emberi lehetőség határáig boldogok.” KK 69–70. *Egy az isten* (1876–77) 5.

²⁷ Pl. i. m. 477., KK 17. *Szerellem bolondjai* (1869) 446–447. Külső adalékként (a *Minden poklokon keresztül* egy szövegmódosításához) lásd: MIKSZÁTH Kálmán, *Jókai ötletei és leleménye. Mikszáth Összes Művei*. (Szerk.: REJTŐ István) 83. kötet. *Cikkek és karcolatok*. XXXIII. (Sajtó alá rendezte: S. FÜRTH Éva–REJTŐ István) Bp., 1988. 8–10.

²⁸ „Ez a regény egy olyan koreseményt fog előadni, mely »még« nem történt meg, s küzdeni fog a nehéz feladattal, úgy rajzolni tényeket és alakokat, a jövő korszak kül- és belvilágát, hogy az olvasó azt mondja rá: ez még megtörténhetik!” KK 18. *A jövő század regénye* (1872–1874) 5., ill. „Kritikus. De hát hogyan kerültek Ninivéből Dalmáciába ezeknek a zsidó hitregebeli hősöknek a csontmaradványai: kétezer esztendei földben pihenés után? – Előre kijelentjük, hogy holmi csodatételeket nem fogadunk el: vagy tessék azt írni az elbeszélés alá, hogy »legenda«: akkor más megítélés alá esik; de ha regény, akkor reális, circumstantialis, minuciózus magyarázatot követelünk. Tehát ilyenformán a lorettói és tersatói kápolna szállításmódja ki van zárva.” KK 50. *Három márványfej* (1887) 7.

²⁹ KK 52–53. *Gróf Benyovszky* (1888–1891) 7.

³⁰ KK 62. *De kár megvőnni* (1896) 5.

³¹ KK 64. *Öreg ember nem vén ember* (1900) 5.

alábbis: Jókai számára a valós tapasztalatok egésze, a való világ eleve szöveg-szerűen (csekély módosítás után) regényszerű szerveződésben jelenik meg.

„Maga a családomnak a czimere is egy kész regény. Ütközet volt a magyar király és a török vezér között. Egy fiatal zászlótartó felfedezi a királynak, hogy a spanyol tüzerek meg vannak vesztegetve az ozmanoktól; szándékosan rosszul lőnek. »Lőj te jobban!« mond neki a király. Erre a zászlótartó odalép az ágyúhoz, célbaveszi a török vezér sátorát s úgy odatalál a szakállas golyóval, hogy a vezér halva terül el. Ez mind le van festve a czimerpaizsunkon: a zászlótartó az ágyúval a veres mezőben, alatta a török tábor a félholdas sátorával, a vezér a középsátorban: csak egy fiatal hajadon hiányzik még (az én praesumtiv ósanyám), a ki a koszorút a hős zászlótartó fejére feltegye, s kész a regény.”³²

A Jókai-regény speciális vonásait Jókai részben az irányregény műfajával magyarázza. Néhol minden regényét, néhol csupán néhány kitérítetett, magyar témájú művét nevezte irányregénynek, de mindenképpen úgy gondolta, hogy „a társadalmi eszméknek keresztülvitele felszabadít a művészi formák alól”. Magyarán műveinek alapvető formai tulajdonságait egy alapvetően formátlan forma formái sajátosságaival magyarázta, pontosabban egy olyan műfajt hívott segítségül, amelynek formája (ha van) nem művészi, hanem művészetén kívüli eszmék által alakíttatik. Művészi szempontból sok tekintetben formátlan regényei mindenestre egy speciális műfaj előírásait követik, azoknak megfelelnek, egyéb előírásokat viszont szinte teljes mértékben negligálnak. Ha valaki olyan művészi előírást választ (vagy tulajdonít) műveknek, amely felszabadít a művészi előírások kötelme alól, akkor a szöveg egyszerre foglal el művészetén belüli és kívüli pozíciót, az olvasót elvárásainak folyamatos építésére és rombolására kényyszerítve. Jókait olvasni nem lehet unalmas.³³

1. 2. Kontextus

Rendhagyó regényeihez Jókai elsősorban angol és francia kontextust javasol, azokkal együtt olvasva látja magát érthetőnek, életművét kontextusukban nem tartja, és alighanem *csak kontextusukban nem* tartja magányosnak.

Saját olvasata szerint az angol regényírók második vonalába tartozik. Egy őket ért támadásnak köszönhetjük egyik legvilágosabb regényelméleti hitvallását. A most következő hosszabb idézet – úgy érzem – nem szorul magyarázatra.

„A legújabb, különösen angol regényírók ellen azt a vádat hallottam sokszor kimondatni, hogy az életnek nagyon hű tanulmányozása által háttérbe szorítják az eszményvilágot.

³² NK 100. *Negyven év visszhangja* (1883) 123–124.

³³ „Rosszalkák, hogy az első kötet, tehát a regénynek egynegyed része, csupa epizódokból áll. Én magam sem találok számára mentséget; hanem azt hiszem, hogy ez aránytalanság talán minden irányregénynél megvan, ahol a társadalmi eszméknek keresztülvitele felszabadít a művészi formák alól. A mesét illetőleg tulajdonképpen az egész első kötet egészen el is maradhatott volna, ha alakjaim jellemzésére okvetlenül nem szükségeltetnék.” KK 6. *Egy magyar nábob* (1853–1854) 255–256. „Hiába mondják nekünk, válasszátok külön a magányéletet a közélettől; tudjatok érzelmek lenni, mint a német, praktikusok, mint az angol, elmések, mint a francia – költők azok, anélkül, hogy politizálnának. Írjatok úgy, hogy az elmondott mese ne legyen feltűnően magyar történet, tele a közélet lármájával; hogy tudja azt élvezni akármi nemzet szülötte is, egyszóval: ne írjatok mindig irányregényt. Nem lehet szót fogadnunk; lehetetlen az.” KK 14. *Politikai divatok* (1862–63) 5–6.

Mint hogy magam is ez iskola követője vagyok (mintegy hat év óta), nem azon magasan álló szellemek, hanem saját csekélységem védelmezésére a vádból nekem is jutó osztalék ellenében, felelek valamit.

Költőnek az életet kell tanulmányozni, mert az élet a poézis; nem az ideállét.

Az ideállét meghatározta a szépség kígyóvonalát; az élet ugyanazt ezerfelé hajtogatja, idomítja, és az mindig szépségvonal lesz.

Az eszményvilágnak van két alaja: egy jó, egy rossz, egy szép, egy rút, egy ártatlan, egy bűnös; az életnek van milliő.

Az idealizmus megtanítja a költőt az alvó ember munkájára, aki álmokat teremt; az élet megtanítja őt az Isten művére, aki élőket alkot.

Azért legélvezetesebbek mindig azok a művek, mik az írónak saját élményeivel vannak kapcsolatban.

Azt mondják, hogy így könnyű a költés, nem kell hozzá egyéb, mint figyelmes szemlélődés, jó emlékezet és ügyes toll; míg amott titokszerű áthévelés, merész képzelet és alkotó erő szükséges.

Azt felelem, hogy az élet poézisa többet kíván az ideállét költészeténél, mert alakjainak korlátlan ura, kitűz nekik egy célt, ami felé azok egyenesen haladni tartoznak; ad neki vért, kedélyt, gondolatot, amilyet akar; míg amannak élő alajai önkakarattal bírnak, s mégiscsak a költő lelkesülése által élnek, pedig azt a lelkesülést is ők idézik elő.

Az élet ezeroldalú árnyalatai nem lehetnek az íróra behatás nélkül; kell, hogy azokra visszaemlékezék; hogy midőn fantáziája tervét kiegészíti, a minden egyes helyre külön odaillő alakok eszébe jussanak."³⁴

Természetesen az, hogy Jókai az angol regényírói iskolát sugallja valós irodalmi környezetének, még nem jelenti azt, hogy mindenben azonosul azzal. Az angol történelemszemlélet feltételezett sajátosságait például nem tekinti magára nézve kötelező érvényűnek, ennek kapcsán pedig hirdeti az író mindenféle „historikus nézet”-től való teljes szabadságát is.³⁵ Ezzel persze mellékesen azt is feltárja, hogy az oly nagy jelentőségű korszak-háttér is a magukat tudományosnak nevező ismeretektől függetlenül, önelvű fikcióként építi meg magát, és mint ilyen alakítja a cselekménymenetet.

Jókai nagyszámú angol témájú utalását és a regények angol kiadásaira fordított kitüntetett figyelmét most nem dokumentálva, csupán egy összefoglaló jellegű bekezdést idézek, amely az irodalmi *hatás* hagyományos fogalma mellett még mindig kitarotknak bizonyíték vagy biztatás lehet Jókai regénypoetikájának angol (és francia) eredetét illetően.

³⁴ KK 11. *Az elátkozott család* (1858) 272–273.

³⁵ „Az idemellékelt jegyzeteket nem abból a célból bocsátom az olvasóközönség elé, mintha előre el akarnám magamat sáncolni a műbírálatnak azon ostroma ellen, melyet regényeimnek történeti háttere és azáltal a mesevázat ellen szokott megindítani. Először is nem követelem a regényíró számára azt a jogot, hogy a históriáíróval versenyezzen, másodsor nem ismerem el azt a kötelezettséget, hogy a regényíró a historikus nézeteinek a maga alkotását alárendelni tartozzék. A műsák közül egyedül Klio az, aki nem »szent«. Ő nagyon is emberi lény. Vulgívagább Venusnál. Kacérkodik minden nemzettel. Ugyanazt a történetet másképp mondja el a franciának, másként az angolnak. A költészet műzsája, mikor igen nagy szellemekkel kötött szövetséget, ezt a nényt igen alárendelt szerepre használta. – Az »Orleansi szűz«-et Schiller egy szentnek, Shakespeare egy bukott leánynak mutatja be, s mindkettőnek a műve költői remek, bár mindkettő alkotásánál nagy lemondásba kerülhetett a történelem műzsájának segédkezet nyújtani. Ha Stuart Máriát Shakespeare írta volna meg, bizonyosan Erzsébet lett volna benne a hősnő és Mária a szörnyeteg. Az angol »Klio« úgy diktálja azt.” KK 69–70. *Egy az isten* (1876–77) 363.

„A legelső regény, melyet olvastam, Scott Walter Ivanhoeja volt magyar fordításban. Németül már akkor tudtam jól: Pozsonyban tanultam meg, mint cseregyerek. (Az a szép szokás volt akkor, hogy a pozsonyi német családok komáromi magyar családokkal kicserélték a gyerekeket, fiút fiúért, leányt leányért egy pár esztendőre: ez volt a legjobb tanrendszer a nyelvtanulásra). Én azonban előszeretettel viseltem az angol és francia költők iránt. Tizenöt-tizenhat éves koromban megtanultam angolul és francziául grammatikából nyelvmester nélkül, – hogy Boz Dickenst és Coopert olvashassam eredetiben. A francziák közül első volt Hugo Victor, a kit megkedveltem. Boznak még akkor csak egy regénye volt nálunk kapható: a »Pickwick-klubb«. Coopertől az »Utolsó Mohikánok«, Hugótól »Bug Jargal« és »Han D’Izland«. Ezekhez jött később Sue Eugen, kinek exotikus regényei (többek közt a »Női kékszakáll«), végzetes szuggesztíóval voltak a fantáziámra. Dumast legkésőbb ismertem meg a Trois musquetaires-ből. A mint azonban Shakespeare több művét megszerezhettem: Lear királyt, III. Rikhardot, ez az olvasmány végképen holdkórossává tett a nagy irodalmi planétának. Jogász voltam a kecskeméti kollégiumban, Petőfi pedig színész egy ott letelepült vándortársulatnál. Neki is jelent már meg két verse a lapokban. Együtt álmodoztunk elérhetetlen dicsőségről és a mellett tanultunk angolul, francziául. Megtettük azt, hogy lefordítottuk Lear királyt és aztán rábirtuk a kecskeméti közönséget, hogy Shakespeare darabjára a színházat megtöltse és tapsoljon Lear királynak! – Az a túlvilági mámor, a mit a fölséges szellemóriás ihlete támasztott agyamban, mentheti azt a vakmerőséget, hogy én, a tizenhét éves gyerek, egy dráma írására vállalkozzam (mindjárt a legmagasabban kezdve); megirtam a »Zsidó fiú« című szomorújátékot, melynek hőse »Emericus Fortunatus« II. Lajos király kincstárnoka s azt beküldtem a magyar tudós akadémia drámai pályázatára. És a tudós akadémia ezt az én első művemet dicsérettel tüntette ki, sőt a pályabírák kisebbsége (Vörösmarty, Bajza) a száz aranyos jutalomra ajánlotta.”³⁶

1. 3. Eszmekifejezés

„ »Mégköltés«: ez megint új szó. Én csináltam. Azért csináltam, mert eddig nem volt, s szükség volt rá. Írókra nézve ez műszaki kifejezés. Meghatározója annak az agyműködésnek, amíg az író egy alapeszméből, amit tárgyaul elfogadott, egy egész művet megalkot.

Kissé mókás helyzet ugyan, ha elképzeljük, hogy ül az a romantikus tollas azon a tikgömbön,* [* Ézt a szót egy nevezetes írónőtől sajátítottam el, aki a tyúkot »kakasno« névvel jelzi.] saját fantáziája melegével iparkodva azt kikölneni, s maga sem tudja, hogy mi lesz belőle, ha kikel. Talán kakukk? Vagy éppen lidérc (baziliszk)? A realiztikus tollas már komolyabban végzi; a tapasztalat, az életismeret egyiptomi kemencéjébe rakja be az eszmetojását, aminek a hégára már rá van

³⁶ NK 100. *Önéletírásom* (1894) 137–138. (Az emlegetett Lear-fordítás tényleges létrejötté felől az irodalomtörténetírásnak vannak bizonyos kételyei.) Hasonlóképpen NK 100. *Negyven év visszhangja* (1883) 129.: „Petőfi befolyása nagy tényező volt pályám kezdetén. Az ő fényes sikerei buzdítottak engem is. Bámulói voltunk mind a ketten a francia romantikusoknak, azután Shakespearenek, Byronnak, Shelleynek; – első műveimen észrevehető a Hugo Viktor és Sue Jenő bálványozása; csak a humorisztikus munkáknál érvényesül valami önállóság. Kerestem a rendkívüliséget, a soha meg nem történteket. Ambitióm volt, olyan helyeken járni, a hol még Pegazus patkója nyomot nem hagyott.”

írva a név: 'Crèvecoeur', a hévmérő szerint aláfűt, s bizonyosra működik³⁷ – írja Jókai *A magyar nábob megköltése* című kommentárjában.

Az olvasó Jókai szerint teljesen nyilvánvaló, hogy a tojás előbb volt, mint a tyúk: az alapeszméből szerinte oly módon nő ki az egész regény, ahogyan tikgömbből a kakasnő, kakukk vagy lidérc. Az interpretáció formájában megjelenő szerzői szándék fortélyosa itt abban áll, hogy a mű jelentését a szerzői tulajdonban lévő eszmetojással tételezi azonosnak azonosnak: az olvasat célja az alkotói folyamat végrehajtása – visszafele: mi volt a tojásban? Az olvasót tehát (nem is túl finoman) ismét abba az irányba löki a szerzői olvasat, hogy a a szöveg végső jelentését a szerzőnél keresse. Hiszen a tikgömb a tollasé.³⁸

³⁷ KK 5–6. *Egy magyar nábob* (1853–1854) 258.

³⁸ Jókai 1894-ben, tehát az *Önéletírás* évében írt egy *Ötven év visszhangja* című szöveget is. Eredetileg a Nemzeti Kiadás *Breviárium* kötetébe szánta, de később visszavette a kéziratot és elállt eredeti tervétől. Révay Mór János a *Hátrahagyott Művek* utolsó kötetébe szánta, végül Jókai 100. születésnapjának nagy ünnepén jelentette meg, külön kötetben. Ez a szöveg a tíz évvel korábbi *Negyven év visszhangjával* teljesen azonos, (ezért nem tárgyalom külön), ám tartalmaz egy rövid, összefoglaló listát az életműben fellelhető „eszmék”-ről. Tekintve, hogy ez a lista szempontunkból a Jókai által az életmű egészéhez felkínált egyik legfontosabb (és mindenképpen a legdirektebb zsarnoki szándékkal átadott) megoldási kulcs, a betoldást egészében idézem:

„Ez ötven év alatt bizonyára sok mindenféle eszme megfordult a fejemben a mi regényeim meséjét dicsérei, ezek az én alakjaimnak a szárnyai.

Most azt gondoltam, hogy ezeket a szárnyakat kitepem s aztán (ki nem látott még pillangó szárnyakból összerakott képeket?) ilyen képeket csoportosítok belőlük.

Íme a csoportok:

Szerelem.

Költészet.

A nők ereje és gyöngesége.

A férfiak ereje és gyöngéi.

Árulás.

Hit. Reformatio. Hitetlenség.

Háború. Béke.

Égbenjárás.

Korteszvilág.

Párbaj.

A nihil.

A muzsáj.

A bor.

Napoleon, francziák.

Orosz dolgok.

Törökök.

Czigány.

Tetszhalál.

Titkos törvények.

Összeesküvők.

Franciaország.

Vasút.

Órdög.

Régi istenek.

Korteszkedés.

Házasság.

Megcsalt férj.

Diákélet.

Dalmatia.

Országház.

Szenvedések. Öngyilkosság.

Jellem, becsület.

Szabadság. Dicsőség.

A család. Elválás.

A szív kis világa.

A költő világa. Hazas: eretel.

Tudós, hírlapíró, lángesz.

Szenvedélyek.

Kétségek.

Forradalom. Reactio. Bukás.

A magyar ember.

Nagy emberek.

Társadalom.

A pénz. A nyomor.

Bölcsesség és mohóság.

Kereskedés, munka.

Gazdaság.

Történelem.

Régi emberek.

Külföld.

A pápa.

A pap szív-világa.

Színészet.

Festészet.

Ügyvédek.

Az ifjúság.

Urak, úrfiak.

Nemzeti hadsereg.

Politika.

A játék.

A szent természet.

A tenger.

Más népek.

Kóbor eszmék.”

Étvágygerjesztől – hogy úgy mondjam – Jókai néhányszor világosan kifejti, mi is volt a valódi alapeszme,³⁹ és folyamatosan tudatosítja azt is, milyen konkrét hatásokkal van az efféle építkezés a szokványos regényszerkezetre: minden kimarad, ami nem az eszme által vezérelt, és minden bekövetkezik, amit az eszme követel. Például az eszméből eredő szükségszerűség hiánya miatt marad el (mint láttuk) a narrátori végszó,⁴⁰ és lép a „költői igazság” helyére a „költői szükségszerűség”.⁴¹ (Az eszme szükségszerűsége a művészi forma felett azonban kizárólag a regényre áll, „a drámánál a színpadi hatás parancsol”.⁴²)

Az alapeszme szerencsére konkrét szöveges formát ölt: gyakorta nem más, mint a végkifejlet,⁴³ hordozója pedig mindig a főhős. Alkotói és olvasói gond csak akkor adódik, ha a hősi választott alaknál „nem találjuk meg eszejárásában az egybefüggő láncolatot”. Kellő alapossággal azonban mindig megtalálható (s épp ez a feladat – szerzőnek az alkotáskor, olvasónak az interpretációban) az eszmék belső magja, a végső eredő – akárcsak a szerző hagyományos és (Jókai által is vallott) felfogásában.⁴⁴

Amikor a vezéreszme „kiszerved” és az ellentétek elsimulnak, akkor a mű kész: folytatható ugyan, de már csak mint egy másik, részben önálló szöveg.⁴⁵

Égésében véve az eszme szükségszerűségének való megfelelés, ill. a választott idea nagyszerűsége minden esetben ellensúlyozza az eszmei következetességéből eredő formai hibákat és általában mellékessé tesz mindenféle esztétikai szempon-

³⁹ Pl.: „Egy alapeszme keresztülvitelével kívántam megküzdeni: »Nemes irányú nevelés mint adhat oly lelki önállóságot gazdag ifúnak, hogy ha véletlenül egyszerre mindenét elvesztené, mégis fenntarthatná magát azon magason, melyen azelőtt állt?«

»Hogy akinél ész, jellem és jó szív szövetkezett, arra nézve nincsen bukás az életben, mert ha egy pályáról elűzetett, másikon siethet feltett célja felé.«

»Hogy a leggazdagabbnál is többet ér az, amit belül, mint amit kívül bír.«

»Hogy egyik erény a másiknak szülője: aki jó honfi, az jó emberbarát is, aki a közügyekben igazságos, az magánügyeiben is az.«

Ez eszmék körül képzeltem alakítani az egész regényt.” KK 8–9. *Kárpáthy Zoltán* (1854) 238. Lásd még: KK 25. *Az arany ember* (1872) 293–294. Az alapeszme fontosságának külső indoklásához: KK 18–19. *A jövő század regénye* (1872–1874) 12.

⁴⁰ KK 9. *Kárpáthy Zoltán* (1854) 241. Lásd a 25. jegyzetet.

⁴¹ „Ily felfogással a költői gaszág helyébe a *költői szükségszerűség* lép. A legkedvesebb alakok szenvednek és meghalnak, nem azért, mert megérdemelték, nem is a sors, nem is a költő *szeszélyéből*, hanem az eszme kényszerűségéből, mely őket eszközeiül választá. A *Megváltó* élete és halála legvilágosabb és legnagyobbszerű magyarázata e mondásnak.” KK 8–9. *Kárpáthy Zoltán* (1854) 240. Külön felhívnam a figyelmet a kultikus gyakorlatban aztán oly nagy népszerűségnek örvendő bibliai párhuzamra. Az életművel kapcsolatban szerzői biblia utalásokhoz lásd még: KK 50. *Három márványfej* (1887) 6., 36., ill. KK 64. *Óreg ember nem vén ember* (1900) 5.

⁴² „Ha drámának dolgoznám fel ezt a tárgyat, akkor másként végezném azt be; drámánál a színpadi hatás parancsol. Ott a végkatasztrófa előtt megjelentetném Mihál atyját, aki felderitené, hogy Henrik csaló volt: a »si fuerit dolus« szerint házassága nem volt érvényes Mihállal, és így Mihál és Bálint nem követhettek el házasságtörést, s ezzel Bálint nagy diadallal vinné el a vérpadról megszabadított Mihálját; s hiszem, hogy ez így nagyon tetszenék, de a korrajznál kötelezett a fölvetett eszme megtartani az alaphangot, s végezni így, ahogy valóban végződött, s legfeljebb az elegiacus hanggal adni elégtételt annak az érzésnek, amivel a hasonló történeteket a mai szelíd erkölcsi nézetek fogadják, *míg a múlt kor nézeteit azok a fejezetek elé írt mondatok fejezik ki*, amiknél éppen ez okból megtartottam a régi írásmódot (kissé régebbi modorút is, mint akkor divott).” KK 32. *Szép Mihál* (1877) 307.

⁴³ KK 24–25. *Az arany ember* (1872) 294.

⁴⁴ KK 52–53. *Gróf Benyovszky* (1888–1891) 7–9.

⁴⁵ KK 63. *A barátfalvi lévita* (1896) 5.

tot.⁴⁶ A mű értékét az alapeszme önértéke, és kifejtésének alapossága szabja meg. A kifejtés alapossága biztosítja az eszme olvasói elérhetőségét. A fellelt eszme pedig igazolja a gyakorta formátlan formát.

A megértett mű *feltétlenül tetszik*. A szerzői interpretációk az eszme (gyakran: egy közhely – hiszen mindenkinek *tetsző igaza* csak a közhelynek lehet): egy már-eleve-ismert gondolat, egy erkölcsi parancs, egy morális tantétel, egy szívbe vésett tanítás, egy bölcs mondás, sententia gyakori felfejtésével eleve sikerre predesztinálják a művet.

1. 4. Okság

Ha az eszme és a regényszerkezet konkrét elemei között a legszigorúbb értelemben vett (bár nem kifejtett) szükségszerűség az összekötő kapocs, akkor a lazább kapcsolatot jelző, okra irányuló hagyományos kérdés helyét értelem-szerűen másutt kell keresnünk. Abból, hogy a szokott helyen (a narráció elemei között) nem találjuk, még nem következik, hogy egyáltalán nincs jelen.

Jókainál az okra irányuló kérdések az alapeszme tisztázását, pontosítását szolgálják. Első funkciójukban magának az alapötletnek a mibenlétére világítanak rá, a retorikában az ügy feltárására irányuló hagyományos kérdéssorozat funkcióját helyettesítik.⁴⁷

Az okra irányuló kérdés másik funkciója az alapeszme eredetének megállapítása, hogy az beilleszthető legyen a regény történetébe, hogy az alapeszme maga is narratív indoklást kapjon a történetben.

„Indokolni kell a lengyel konföderáltakkal való szövetkezését, s röviden, de érthetőleg előadni, hogy mi volt az a bárói konföderáció, melynek seregeit vezette Benyovszky, mi oka volt e harcoknak: ez levén az alapja Benyovszky rajongó szabadságszeretetének s a zarnokság elleni gyűlöletének, ami jellemének egyedüli magyarázata.”⁴⁸

Helyenként ugyan oksági elv magyarázza a szereplők tetteit is,⁴⁹ ám ha az okság elve egyáltalán jelen van a történet alakításában, akkor az általában nem a tettek indokaként, nem is az alapeszmét a történettel közvetlenül összekötő erőként jelenik meg, hanem a történet keretétől választott történelmi korszakkal kapcsolatos ismereteinkből következő mozzanatokot magyarázza.⁵⁰

Tehát, bár a Jókai regények menetét alapvetően egy sentenciában is kifejthető alapeszme kibontásának, illusztrálásának, exemplum-szerű kifejtésének vágya vezeti, és eszme illetve cselekménymenet között a kapcsolat szükségszerű, a didaxistól (jó esetben) mégis megmenekszik azáltal, hogy az eszme áttételesen, elsősorban a keretként, háttérként (egyébként: – mint majd látni fogjuk – szintén az eszme által irányítva) választott korszak körülményeitől módosítva hat. Alapeszmét és cselekményt bár szükségszerű, de végül is homályban hagyott és semmiképpen sem direkt kapcsolatok fűznek össze.

⁴⁶ „Hiszen rossz dráma a »Zsidó fiú«, tele vakmerő képtelenségekkel; de vannak benne gondolat-villámok, a minőkre most nem volnék képes, és van egy merész emberi eszme, a mi a korszellemet félszázaddal megelőzte, egy elnyomott faj szenvedéseinek égrekiáltása.” NK 100. *Önéletírásom* (1894) 139.

⁴⁷ KK 65. *Eget vívó asszony szív* (1902) 8.

⁴⁸ KK 52–53. *Gróf Benyovszky* (1888–1891) 7–8.

⁴⁹ KK 63. *A barátfalvi lévita* (1896) 5.

⁵⁰ KK 50. *Három márványfej* (1887) 68., 69., 369–370.

1. 5. Hitetés

„Azt mondják rólam, hogy mint regényíró idealista vagyok. Vádnak nem volna megszegyenítő, de nem fogadhatom el. Hogy rendkívüli alakokat, szokatlan helyzeteket rajzolok: az nem teszi sem a tárgyat, sem az egyént lehetetlenné. Én azokkal együtt életem, s a mi exorbitans fantáziának látszik, az visszaemlékező tapasztalat többnyire.”⁵¹

Jókai, mint értelmész, kihasználva azt, hogy mint magánember, mint író és mint szerző pompásan kidolgozott, és felettébb poétikus, emellett tapasztalatokban és eseményekben hihetetlenül gazdag életrajzzal rendelkezik, kommentárjaiban gyakorlatilag arra tesz kísérletet, hogy megingassa az olvasóközön-ségben élő hagyományos valóságképzeteket.

A Jókai kultusznak alighanem fontos összetevője, hogy a mindenkori beszélő emberfeletti mennyiségű valóság tapasztalat birtokosának mutatja magát. A Jókai-elbeszélő valóban mindentudó, s ez a narrátori mindentudás kivétel az emberre, az íróra és a szerzőre is. Érdekes megfigyelni, hogy Jókai kultikus olvasói, midőn (nem egészen világos, hogy mit, de az ő hitük és a mi fogalmaink szerint talán leginkább) az írot, annak műveltségét, hihetetlen kulturáltságát dicsérik, s a laudatiohoz érveket keresnek, akkor szinte sohasem életrajzi adatokra hivatkoznak, hanem narrátori részleteket citálnak. Ezt a (Jókai esetében hagyományosnak és konstansnak mondható) mindentudást igyekeznek (és persze kénytelen) birtokolni a kommentárok beszélője is, tapasztalataira (és kiterjedt, természettudományos súlypontú ismereteire⁵²) hivatkozva azt igyekezik elhíttetni, hogy a valóság is a regényekben megfigyelt törvényszerűségek szerint működik. Nem a regény valószerűtlen, hanem a valóság működéséről vallott olvasói elképzelések tévesek. Jókai mintegy a saját világában való eligazodás alapelveként közli felfogását. Az olvasó megmaradhat saját hitén, de olvasás közben valóban tanácsosnak látszik elszakadnia hagyományos valóságképétől, mintegy ideiglenesen fel kell függesztenie azt.

„Előrebocsátom, hogy fatalista vagyok, omenekben, praedestinációban hiszek: a földöntúli világ, az életentúli élet, az érzékektől felfoghatatlan lények befolyása sorsunkra, meggyőződés nálam. Egész életemen át annyi rendkívüli csoda által szabadultam meg magam kereste veszélyekből, hogy egészen theosophistává lettem.”⁵³

⁵¹ NK 100. *Önéletírásom* (1894) 146.

⁵² „Az én könyvtáram egyike a (magán kézben lévő) legbecsesebb gyűjteményeknek, a melyben minden nevezetes útleírás, néprajzi, természettudományi mű a legdiszesebb illusztrált kiadásokban feltalálható s legbecsesebbek közte azok az egérrágtá régi krónikák. Ezek az én kalauzaim a multak történetében s a széles nagy világban. Nincs olyan elrejtett völgye a földnek, olyan tájék, olyan vegetáció, a mit könyveimből ne ismernék. De hát ehez tanulni is kell sokat. Először is a saját anyanyelvemen kívül teljesen el kellett sajátítnom a latin, angol, francia, német nyelvet; azután az olasz, szláv, görög nyelvben annyira vinnem, hogy szótár segítségével eligazodjam benne, a saját nemzetem történetét és a világhistóriát keresztül tanulmányoznom, a természetrajzot erősen kultiválnom, (a növényeket névszerint mind ismerem, csigák dolgában egyikét a legszebb gyűjteményeknek birom), a mellett a modern társadalom irányeszméivel: a technika vívmányaival, a csodatermő korszellel hódításaival, a politikai eseményekkel folyvást ismeretségben maradnom. Mint ahogy az akrobatának mindennap kell gyakorolni az izmait: úgy kell nekem folyton fejleszteni az ismereteimet könyvekből és lapokból. A napi sajtó maga egy nagy iskola, melyből a regényírónak egy leczkét sem szabad elmulasztani.” NK 100. *Önéletírásom* (1894) 149–150.

⁵³ NK 100. *Negyven év visszhangja* (1883) 123.

Természetesen mindaz, amit az olvasó a Jókai-világban tapasztal, nem teljesen idegen. Csupán arról van szó, hogy ami itt természetes, az a valóságban (számára) rendkívüli. Jókai azonban arra számít, hogy az olvasó kifejezetten ezt a rendkívülit keresi, sőt épp azt a világot, ahol a rendkívüli a szabályos és megszokott.

E bevezető elbizonytalanító (és beavatásnak kiváló, bár még megerősítendő⁵⁴) gondolatok mellett Jókai az *eszközök* egész sorával teljesíti ki valóságot és fikciót keverő munkáját. Tekintve, hogy valószínűleg ez a Jókait olvasó Jókai legfontosabb és legkifejtettebb gondolata, alaposabb tárgyalására egy külön fejezetet szánok.

2. Alkotói eszközök

2. 1. Jelen, múlt, tér, idő

Jókai finoman de radikálisan vezet át regényei világába, ebbe a másik világba.

Először is arra hívja fel a figyelmet, hogy ha igazak is a mai valóságról alkotott szokásos elvek, korántsem bizonyos, hogy valóság mindig olyan volt, amilyennek a jelenben szokás látni. Arra a közmegegyezésre hivatkozik, amely szerint valóban voltak „rendkívüli idők” is.⁵⁵

A választott kor szelleme mindent megmagyaráz: a történet (azon kor szabályai szerint) „egészen legális, reális és morális alapon van fölépítve.”⁵⁶

⁵⁴ „Kritikus. ... No már... Nem szokásom a szerzők gyomrát dicséretnek szaloncukkedljejével elrontani; de annyit el kell ismernem a jelen munkáról, hogy még Klimius Miklós óta így megutaztatva az olvasó nem volt, mint ebben. Ez egy valóságos humoristico-sentimentális válfaja a romantico-realisticus irányműnek. Szisztematizált lehetetlenségek napirendje. Amik itt történnek, azokhoz képest Mózes sétája a Veres-tengeren át száraz lábbal tréfadolog. Ötezer embernek a megvendéglése hat árpakenyérrel még csak összehasonlításba sem jöhet azzal a csodatettel, miszerint egy egész új nemzet, az uszkókoké karácsonyul nagypéntekig, a föld alatt bujdokolva megélt. – Elhítem szerzőnek mindent; még az örvönvíz előtti vízőrát is. Meghallgattam, hogy mit beszélnek a föld alatti koponyák, és a köztük lakó fehér pókok. Harcoltam ásatag medvékkel, s megsirattam antediluvianus hosszúfejű rút apáink (szépapáinknak csak nem mondhatom) szomorú végétét. Felültem a hypogryphra, melyen szerző az ördög és angyal közötti Ringelspielben körüllovagoltatta az olvasót az elmés téma járgányán, mely szerint minden jó és minden rossz a szerelemből ered. Bámultam, hogy lehet az enciklopédiát kristallizálni. Túrtem beavatkozás nélkül, hogy az ördög győzedelmeskedjék az angyal fölött, s megbotránkozásomat elhallgattam, midőn a raguzai jeunesse doré egyik paladinja a szentek gyülekezetének közepette elcsábít egy apácafejedelemmöt. (Ezért majd kikap szerző más oldalról!) Készséggel elismerem, hogy vakmerő fantáziával boronálta össze azt a történetet, amelyről senki sem hitte, hogy annak egyik része a másikhoz hozzátartozik, s kezdem elhinni, hogy a saktáblai lóugrásokból utoljára mégis kikerül az az ígért »három márványfej.«” KK 50. *Három márványfej* (1887) 242–243.

⁵⁵ „az akkori korszak rajzolásához való adatok is a valóságbul vannak véve, a leghitelesebb kútfők nyomán; – és így minden kételkedés nélkül olvashatja azt mindenki, s ha némely eseményt rendkívülinek fog benne találni, magyarázza meg neki azt a rendkívüli idők szelleme.” KK 46–47. *A lőcsei fehér asszony* (1884) 9.

⁵⁶ „Szerző. Ha csak menekülni akarnék a vád elől, kétfelé is kibújhatnék egy mellékajton; azt is mondhatnám, hogy az én történetem éppen 1059–63 között esik, vagy utasíthatnám a kérdezőt I. Ferdinánd reformáció-cikkeire, amiket a tridentini zsinatnak benyújtott, előadva, hogy meg van ugyan hozva a coelibátusról szóló törvény, de azt az ő országaiban úgyszólván senki sem tartja meg; – hanem hát én be akarom bizonyítani, hogy igaz történetet írok, s semmi rendkívüli expedienseket nem használok fel; – csupán arra hivatkozom, hogy a nem schismaticus keleti hívek főpapjainak a római pápák megengedték az egyszerű házasodást, s »amelett« a gyóntatás és egyéb szentségek feladása is meg lett nekik engedve. Történetem egészen legális, reális és morális alapon van fölépítve.” KK 50. *Három márványfej* (1887) 25.

A mű nem a ma elvei, a valóságról alkotott felfogása szerint épül: irányító és magyarázó elvei a témául választott korszak felfogása szerint alakulnak. A regények cselekményük idejében hihetőek lettek volna. Ebből az alapelvből következik, hogy Jókai, midőn saját fikcióját valóságnak tételező fő gondolatát kívánja argumentálni, elsősorban múlt és jelen szembenállását, a közöttük levő közvetítés szükségességét és lehetőségét vizsgálja.

Az idők gyorsan változnak. A jelenlévő ciklikusság ellenére⁵⁷ a múlt alapvetően más, mint a jelen. Jókai igen erős történeti szemlélettel és ismeretanyaggal felfegyverezve folyamatosan hangsúlyozza ezt. Alapvető példázatként általában az idő megváltoztatja a teret gondolat ábrázolását alkalmazza: a ma jól ismert terekben más élet folyt akkor.⁵⁸ Ugyanakkor az avatott szem (a szerző szeme) előtt világos, hogy a mai tér hol, hogyan őrzi az eltűnt idő nyomát. Pontosabban talán azt is lehet mondani, hogy a beavatott beszélőn keresztül (többek közt) maga az időt konzerváló tér beszél. Jókai legalábbis mintha ezt szeretné elhithetni magáról – és forrásairól.⁵⁹ A *Fekete gyémántok* híres nyitóképe, ill. a teljes regény szimbolikus koncentrációval teszi témává a tér ugyanezen, idő-őrző és (a beszélőn keresztül megnyilvánuló) narratív erejét.

Az emlékező, a múltat felidéző író kiigazítja a közösségi emlékezet torzításait, irányítja annak szelektívítását – nyilvánvalóan azzal a szándékkal, hogy végül a helyére lépjen.⁶⁰ A múltbéli realitás bizonyítása igazolhatja a mában a hitelességet, illetve ez jogosít fel a mában idealizáltak nevezett alakok és helyzetek ábrázolására.⁶¹

A mű hitelességét az ábrázolt múlt igazolhatja a mai közönség előtt. De mi igazolja a múlt ábrázolásának hitelességét? Jókai centrális problémája az erre a kérdésre adott válasz. Ha az elmúlt kor festése hiteltelennek bizonyul, összeomlik

⁵⁷ „Szétfűtta őket a szabadságharc; következett rohammal a forradalom, a népátalakító fordulat, a mesés harcok, a mámorító diadalog, a kétségbeesés; azután az elnyomatás, a hősi ellenállás a néma türelemben, a világháborító reménykedés. Ezer ellentétes helyzet, indulat, fogalom; de a korszak minden eleme ugyanaz: ma hősök, holnap földönfutók; ma a rémület szörnyetegei, holnap a neveltség karrikaturái; népvezetők, aztán rabok; nagy urak, aztán földönfutó koldusok; rablókalandorok, s népmesék hősei, a sorstól jobbra-balra forgatva; óriási katastrofáktól letiporva s megint föllelevenülve, egymással szembeállítva. Egy lehetetlen korszak. Átélni is nehéz: átérezni még nehezebb.” NK 100. *Negyven év visszhangja* (1883) 119–120.

⁵⁸ A sok jól ismert példa közül egy: „A Lipótvárosnak még akkor híre sem volt; a mostani börze helyén úgy vadásztak akkor a vadkacsákra, mint ma a hírlapi kacsákra, s a Deák Ferenc utca hosszában vonult végig egy iszapos árok, sárral tapasztott sövénykerítéssel. A Józsefvárosnak akkor kezdték a területét házhelyekre és utcákra felosztani, de a Terézvárosnak már volt valami kezdetleges nyoma, egy csoport egymáshoz tömődött ház, melynek szűk sikátorát úgy hitták, hogy Zsidó utca. Ebben az utcában, de csak ebben, volt szabad a városi tanács rendelete szerint a zsidóknak minden héten egy napon kirakni azokat a holmikat, amik náluk zálogban ott maradtak, de benn a városban nem volt szabad kereskedniök, sem a portékáikat a házakhoz hordaniok, s a Zsidó utcán kívül kötelezve voltak ismertetőjelül veres köpenyegyet hordani, s nehogy a szerzsánokkal összetévesztessenek, a veres köpeny közepére arasznyi sárga foltnak kellett felvarrva lenni, aki e nélkül kapott, fizetett négy dénár bírságot.” KK 38. *Rab Ráby* (1879) 6.

⁵⁹ Lásd pl: KK 50. *Három márványfej* (1887) 370–371.

⁶⁰ KK 5–6. *Egy magyar nábob* (1853–1854) 256.

⁶¹ „Ez új korszellem személyesítőit megtaláltam abban a két nagy vezéralakban, kiket regényemben István grófnak és Miklós bárónak nevezek. Akkor még mind a kettő élő alak volt, s én nem tartottam jó ízlésnek élő személyeket regényben név szerint szerepeltetni. Ma már mind a múlt; bátran megnevezhetem ideál alakjaimat: Széchenyi Istvánt és Wesselényi Miklóst. Ifjúkori utazásait érdekes részletezéssel írta meg báró Kemény Zsigmond a *Magyar szónokok és államférfiak életrajzai* közt, sokkal jobban, mint én tudtam volna.” KK 5–6. *Egy magyar nábob* (1853–1854) 261.

a regény, hiszen szerkezetének épségét kizárólag a cselekmény korának tematizálásában megjelenő alapeszme szavatolja. Ha a korfestés elhibázott vagy nem hihető, oda az alapeszme, s vele az egész regény. Jókai ezen a ponton panaszkodni kezd majd *könyörgőre fogja*.

„Hasztalan küzdöttem regényem alapeszmejével, bevallom. Gyöngé volt ecselelésem, hogy a végbement szent harcot valószínűvé tudja tenni a jelenkor olvasója előtt. Nincsenek meg a viszonyok, nincsenek meg az indulatok többé, amik azt létrehozták. Más ország, más város áll a régi helyén; a múlt kor érzelméi felfoghatatlanok. Ami negyven év előtt a költőnek álma volt, az most teljesebben induló valóság; s az igaz történetre, mit a negyven év előtti korról leírtam, azt mondják ma, hogy ez csak az én álma.”⁶²

„És ma már szépen kell kérnem az olvasót, hogy higgye el nekem, hogy ez az egész regény, évtizedekkel az ő születése előtt, valóban így történt meg.”⁶³

Több esetben odáig jut, hogy a regény bevezetőjében azt állítja, hogy az olvasó semmi olyasmivel nem fog találkozni, ami szokatlan lenne számára.

„Nem lesznek ebben utópiái államok és icariai emberek; nem lesz ennek színhelye egy még föl nem fedezett sziget; mindenütt az ismert földön fog a történet végig lefolyni, s fejlődését veszi oly helyzetekből, melyek mai nap léteznek, oly eszmékből, melyek a világ alakítására ma is befolyanak.”⁶⁴

Ezen utolsó fogás fortélyosságára azt hiszem felesleges külön felhívni a figyelmet.

Végeredményben a (Jókai számára felettébb fontos) hitelesség-hihetőség szempontból meglehetősen ingatag *alapeszme* – *korfestés* – *regény*-gúla alján a szerző, a szerzői szó hitelessége áll. Regénypoétikai szükségszerűség diktálja tehát a szerző emberfelettivé dagasztását, a szerzői szó szakralizálását.⁶⁵

Jókai, bár a műfajból következőleg általában a konkrét műről beszél, s ezzel az egyediség érzését kelti fel, az egyedítés poétikáját sejteti, valójában állandóan az elhíttetés, a múlt és jelen közötti szükséges *közvetítés* – erős, hiteles szerző és/vagy: forrás, szemtanú nélkül megoldhatatlan – problémáját járja körül.⁶⁶

2. 2. Hagyomány, szentani, mediátor

Múlt és jelen között (az *emlékező tér* mellett) az írásbeli és szóbeli hagyományok közvetíthetnek, amelyek összességének hiteles megszólaltatója a regényíró.

Jókai alapvetően mediátorként definiálja magát. Múlt és jelen, e világ és másik világ között e kitüntetett személy hozhat létre kapcsolatot.⁶⁷ Ez a kitüntetett személy a nemzeti hagyományok letéteményese, benne a nemzeti emlékezet

⁶² KK 22–23. *És mégis mozog a föld* (1870) 9.

⁶³ KK 13. *Az új földesúr* (1862) 274.

⁶⁴ KK 18–19. A jövő század regénye (1872–1874) 6.

⁶⁵ Jellemző, hogy Jókai csupán egyetlenegyszer tett – nyilván nosztalgikusan gyenge pillanatában – olyan kijelentést, ami arra is utalhat, hogy a szerző *nem változhatatlanul örök*. „Azóta negyven év elmúlt, hogy a *Magyar Nábobot* megírtam, azóta sok mindenfélét összeírtam; de most is ezt tartom a kedvenc munkámnak, s midőn a jelen kiadásnál újból át kell olvasnom az egészet, nem találok benne kiigazítani valót, sőt meg kell vallanom, hogy »ma« nem tudnám ezt így megírni, mint negyven év előtt.” KK 5–6. *Egy magyar nábob* (1853–1854) 264.

⁶⁶ Lásd még: KK 8–9. *Kárpáthy Zoltán* (1854) 238., KK 22–23. *És mégis mozog a föld* (1870) 7., KK 69–70. *Egy az isten* (1876–77) 363–364.

⁶⁷ „Ha ma elhagynám a földi világot, csak azt tudnám referálni annak a másik világ népének, hogy ez az elhagyott nagyon szép világ volt.” NK 100. *Önéletírásom* (1894) 154.

kitüntetetten dolgozik, ő őrzi a múltat (papként vezeti az áldozathozatalt), rajta keresztül az egész, első ellentéteit pillanatnyilag felfüggesztő, egységes, emlékező nemzet beszél.

„Hogy tárgyaimból nem tudok kifogyni, abban segítségemre van maga a közönység. A mi csak jellemző adat, ötlet fölmerül a napok történetében, azt nekem mindenünnen beküldi egy-egy ismeretlen jó barát. Két élő kronikája volt a magyar közéletnek: Deák Ferencz és Nyáry Pál; azokat én jó barátaim, mondom inkább protektoraim közé számítottam, tőlük nyertem sok adatot, a mit munkáimban felhasználtam. Magyarországon a vidék tele van anekdotákkal s a mező népdalokkal.

És akármerre járok az országban, jó akaróim (s mint regényíróknak minden párt jóakaróm, még a legtúlzóbb nemzetiségiek is) mindenütt elém hozzák azokat a hagyományokat, a mik vidékünkhez vannak kötve; régiségbuvárok, történettudósok figyelmeztetnek a történelmi emlékek közül kivillanó epizódokra; nyomába igazítanak rejtélyes titokszerű eseményeknek, rábízva a lélektani kutatást úgy, hogy mondhatnám, hogy az egész magyar nemzet együtt dolgozik velem.”⁶⁸

Ez a beszélői pozíció felettebb archaikus, az oralitáshoz, vagy a korai kéziratosság előadójához (felolvasás, *diktálás*) hasonlatos.⁶⁹ Ám Jókai a hagyomány csorbitatlan megszólaltatása helyett saját, kreatív műveletekkel átalakítja az örökséget: nem csupán átveszi és továbbadja, hanem – egy bizonyos értelemben – létrehozza azt.

A beszélő feltárja a rendelkezésre álló forrásokat és rendet tesz közöttük.⁷⁰

Választ a források közül, a választottat teszi meg műve alapjának.⁷¹

A források vallomását összeveti a korabeli tudományos igényű feldolgozásokkal, azok tanulságait – mérlegelés után – felhasználja saját műve megalkotásakor.⁷²

A megszülető mű tehát a hagyomány megszürt teljessége mellett a tudományos tevékenység eredményeit is magába foglalva hozza létre azt a szöveget, amely a továbbiakban a múlt helyére áll. A jelen nem lévő múlt a regény által reprezentálva lesz jelenvalóvá. Ez a kitüntetett szöveg kitüntetettsége okán helyettesítheti a múltból alkotott egyéb, korábbi képzeteket. Auktoritásfoka megnő: ellenőrzése illetlenségnek, egyben ostobaságnak számít. Nem azért nem ellenőrizhető, mert

⁶⁸ NK 100. *Negyven év visszhangja* (1883) 147–148.

⁶⁹ THIENEMANN Tivadar, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*. Pécs, 1931. Minerva, 1927–1930. Klny. 1930. [Reprint, Pécs, é. n.]

⁷⁰ Pl. „Raguza éjszakai kapuja fölött, a gravózai út felől, kiseded alakban, egy négyszögletes márványlapon három dombormívű fej látszik. Közepén egy bozontos hajú, egyenes orrú, kemény arcvonású barátfej; jobbról-balról egy-egy szelíd kifejezésű apácafej. Kétféle hagyomány regél erről: írásbeli és szóbeli. Az írásbeli hagyomány, mely a *dominikánus kolostor egyik kódexében* maradt meg (1615-ben kelt), kétféle verziót említ.” „A másik írásbeli hagyomány rövidebb.” „A szóbeli hagyomány ezt tartja: ...” KK 50. *Három márványfej* (1887) 371.

⁷¹ „Megvallom őszintén, ki ezt a regényt írom, hogy e minden lelkesedést lehangoló száraz adatok helyett én inkább választottam volna Rákóczy György élettörténetének befejezéseül azt a tradíciót, hogy a nagyravágyó ifjú olyan merész társaktul ösztönözve, mint Pelargus és Jávorka, a saját szakállára vállalkozott megkezdeni a szabadságharcot ugyanazon az úton, amelyen az atyja megindítá azt, Lengyelország felől. A hagyomány »Bujdosó György«-nek nevezi a népvészért. E betörés azonban balsikerű vala. A nemzet hidegen fogadta a fegyverre hívást (éppen mint később Rákóczy Józsefét), a maroknyi harcos népet szétverték, a vezért elfogták, s bezárták Munkács várába. Onnan egy zivataros éjszakán megszökött, s futás közben az örök agyonlőtték.” KK 57. *Rákóczy fia* (1891) 391.

⁷² „Egy történetirő barátom, ki a Rákóczy-korszak minden adatait legjobban ismeri, legújabb kutatásai nyomán, mind a história, mind a hagyomány adatainak felhasználásától letiltott Clio kérlelhetetlen vétőjával.” Uo.

esetleg fikcionális természetű lenne, hanem éppen azért, mert az elmúlt valóságot *ügyis* a leghelyesebben reprezentálja.

Ha a szerző szavahihetőségébe vetett hit meg is inogna, műve, a hagyomány általa létrehozott metaszövege még akkor is megáll a lábán. A kultikus olvasat Jókai olvasatával összhangban tulajdonít – a Bibliához hasonló – szakralitást Jókai regényeinek.

Nem is említve most azt a kérdést, hogy „mondjuk ki akár ma is a szabadságharc szót, nem Baradlay Richárd lovagol-e felénk?”⁷³

Vagyis azt a folyamatosan jelenlévő kérdést, hogy Jókai Magyarországáa hogyan viszonyul ahhoz, amit a múltról beszélve történeti valóságnak tartunk. Gyakorta teszünk olyan kijelentéseket, hogy Jókai ábrázolása a valóságnak megfelelő, vagy nem megfelelő, esetleg, hogy a valóság-hű ábrázolás meghaladta az író képességeit. Gyakran szokás említeni torzításokat, tendenciózusságot, stilizáltságot – természetesen mindig a történeti valósághoz viszonyítva. A szokásos kérdés „tehát az, hogy Jókai milyen elemekből építette fel műveinek valamiféle rendezetlen teljességet sugalló 'életvilágát', s ez hogyan utal vissza a köznapi életvilágra és annak különféle interpretációira.”⁷⁴

A magam részéről azonban úgy gondolom, hogy a Jókai-Magyarország elemeit *valóban* nem lehet összevetni a valósággal: a történeti megismerésben nincsenek interpretálatlan tények, a múlt minden darabjához a források interpretációjával juthatunk csak el (Collingwood). A Jókai-világot tényleg nem vethetjük össze a múlt köznapi életvilágával, mert az *nem adott*. Összehasonlítást csupán Jókai ábrázolása és az ennek befolyásától bizony nem mindig mentes történeti, történeti-szociológiai interpretációk között tehetünk. És ugyan miért adnánk ezeknek nagyobb autoritást?

Tehát vagy arról van szó, hogy Jókai kísérszövegekben kifejtett olvasata mai olvasatokban is munkál (jelen pillanatban az enyémben), vagy arról, hogy műve hitelességének (kultikus) megalapozásakor Jókai olyan megfontolásokhoz is eljutott, amelyek érintik a fikcionalitást és a referencialitást illető jelenkori irodalomelméleti, ismeretelméleti dilemmákat.

Van-e helyes, pontos kép a valóságról? A mai kérdést Jókaitól is örökölhettük volna.

2. 3. Valóság, igazság, „híttető fikció”: prédikáció és tanítás.

Meglepő módon a fenti – véleményem szerint: ma is védhető – álláspont naiv ismeretelméleti alapállásból születik. A vázolt stratégia alapja egész egyszerűen az a sosem bizonyított állítás, hogy bizonyos kitüntetett szövegek (mint a hagyomány választott darabjai, a segítségül hívott tudományos szövegek és maguk a regények) állításai szigorú és pontos tényleírások, „plain records of fact”. Ezért tekinthetjük azokat – mint pontos közvetítőket – a valóságnak, ezért hihetünk nekik, ezért léphetnek a valóság helyére.

Mindenekelőtt a valóságot ábrázolják a fellelhető, és – a némely ponton szintén forrásként felhasznált történettudományi munkák segítségével – megrostált, hitelesnek tekinthető történeti feljegyzések. Jókai felfogása szerint a történeti

⁷³ NÉMETH László, *Kisebbségben*. Bp., 1939. 41. Idézi: FÁBRI Anna, *Jókai-Magyarország*. Bp., 1991. 16.

⁷⁴ FÁBRI, *i. m.* 19. (Kiemelések tőlem – Sz. L.)

valóságot írják le pl. a Pitaval és Simplex, Orbán Balázs *Székelyföldje* és Thaly Kálmán iratai, az Andrássy család misszilisei, Probsztner Károly illusztrált krónikája, Damm Jakab hollandi konzul vagy Thallóczy Lajos, a bécsi országos levéltár igazgatója, Benyovszky Sándor és Móric csakúgy, mint Marczali Henrik, a néphagyomány, egy adománylevél vagy egy halotti prédikáció.⁷⁵

A forrásokra való hivatkozások a kísérőszövegek szövetében valóban azt az érzetet keltik, mintha Jókai hiteles, tudós forráskritikai műveletek után használta volna fel azokat költői művében. Így – korántsem teljes – önálló felsorolásban azonban megerősítik azt a gyanúkat, hogy Jókai *mindent* úgy olvasott, amint saját műveit javasolta felfogni: gyermeki naivitással, ha tetszik mágikusan, *valóságként*.

Amiképpen (szerinte, a szemtanú és a résztvevő szerint) magát a valóságot ábrázolják – elsőre talán hihetetlennek tűnő – regényei is.

„Néhány adatot e regényemből kell az utókor számára mint történeti tényt felemlítenem.

Tény az, hogy 1861-ben egyszerre az összes magyarhoni tisztikar, mintegy kilencezer férfi, leköszönt a hivataláról, nem akarva a Schmerling által oktrojált osztrák összalkotmány keresztülvitelében segédkezni. Én magam is ott voltam, ahol a haza és Pest megye legkomolyabb férfiai, a tőlük elfoglalt Pestmegyei teremből az utcán végig vonultak hosszú processzióban a szózatot énekelve.⁷⁶

A *Szerelem bolondjai* című regényben szereplő némely adat tehát történeti tény. Bizonyára így van. Jókai azonban apránként egyre inkább kiterjeszti ezt az állítást egyéb regényeire, ill. az egész regénytestre is. (Felettébb figyelemre méltó, hogy Jókai szóhasználatában a – eddig, itt és a továbbiakban – valóságosság és az igazság fogalmai milyen szorosan fonódtak össze: ami/aki hű a valósághoz, az igaz. Ez a szóhasználat beszédes egybeesésre figyelmeztet majd.)

„Történetemnek csaknem minden adata egy darab igaz történet egykorú krónikákból összeállítva.”⁷⁷

„Azonban ezúttal nem akarom magamat abba a gyanúba keverni, mintha én is nekiszabadítottam volna képzeletem hyppogryphjét, hogy kalandozzon be ismeretlen álmországokat, s aztán szaporítsam én is a meséket, hanem azt tettem, hogy összegyűjtöttem mindenünnen, ami csak e korszakra visszavezető mesét, adomát, hagyományt mások felfedeztek, s ezeknek a halmazába beleélve magamat, igyekeztem azokból egy hangulatot kitalálni, ami egy mesés korszakot reálissá, felfoghatóvá tesz. Erre az adatgyűjteményre visszatekinteni még abból a szempontból is kötelességem, hogy azon íróársaim iránt elismerő legyenek, akiknek fáradságos bűvárkodása segélyemre szolgált.”⁷⁸

(A hangulat tehát részeiben ugyan kitalált, de egészében – hiteles adatgyűjteményre támaszkodva – hiteles, jó kerete a valódi történetnek.)

„Élőrebocsátom, hogy ez nem valami költött mese; mert ha az volna, vakmerőnek kellene neveznünk azt a képzeletet, mely ilyenre vetemedett; hanem valóságos igaz történet, [...] az akkori korszak rajzolásához való adatok is a valóságból vannak véve, a leghitelesebb kútfők nyomán.”⁷⁹

⁷⁵ KK 32. *Szép Mihály* (1877) 210., ill. uo. passim, KK 43. *Bálványosvár* (1883) 306., KK 46–47. *A lőcsei fehér asszony* (1884) 9., KK 50. *Három márványfej* (1887) 370–371., KK 52–53. *Gróf Benyovszky* (1888–1891) 10., KK 65. *Egét vívó asszonyszív* (1902) 249.

⁷⁶ KK 17. *Szerelem bolondjai* (1869) 447–448.

⁷⁷ KK 32. *Szép Mihály* (1877) 306.

⁷⁸ KK 43. *Bálványosvár* (1883) 221.

⁷⁹ KK 45. *Minden poklokon keresztül* (1883) 5.

„Az én feladatomból volna ezt a vezéreszmét felkeresni és megállapítani. Azután a megkapható adatoknak utánajárni, s a nem helyes feljegyzéseket a maguk értékére visszaváltani. Azután, tények és lélektani következtetések alapján mind a befolyó külvilágviszonyokat, mind az intéző lelki küzdelmeket akként rajzolni, hogy a bekövetkezett események valódiságáról, sőt szükségességéről meggyőződjek az olvasó.”⁸⁰

„Azért ez életírást ebből a szempontból vélném kidolgozandónak: a regényíró feladata volna csupán a lélektani helyzetek kiemelése, az eseményeket környező tájak, alakok leírása, a plasztikai kidomborítás: hozzá kellene járulni a lelkiismeretes historikusnak, ki minden fikció mellőzésével, magát a kort rajzolja, s az akkori idők és fogalmak zűrzavarában világot nyújtson, s végül ahol Benyovszky saját naplója elfogy, a további adatokat, melyek sorsa végét megérthetővé teszik, felkutassa.”⁸¹

De hol van ebben a rendszerben a fantázia, a fikció szerepe?

Jókai elméletileg (konkrét kísérőszövegeiben) egyértelműen negatívan nyilatkozik a fantázia működtetéséről: sok esetben kiiktatandónak tartja, jelenlétét hibaként rója fel.⁸² Saját írói pályáját is igyekszik úgy megrajzolni, mint amelyből (gondos munkával) sikerült kiűznie az öntörvényű fantázia túlkapásait.⁸³

Konkrét alkotásmódjáról tett kései vallomásában azonban világosan kijelöli a fantázia helyét és szerepét. E hely nem mellékes, e szerep nem jelentéktelen: kifejtését talán nem felesleges egészében idézni.

„Ez a mesterség pedig így megy.

Elmondom az egész titkot: utánam csinálhatja akárki.

Vagy egy vezéreszmém akad, vagy egy történelmi adatomból, vagy egy lélektani lag megoldatlan eseményem az életből. Ez ötlet, véletlen, ajándék, lelet.

Akkor ehhez meg kell találnom az alakokat, a mik ezt a történetet keresztül viszik. Ez már tanulmány. Sok munka, buvárokodás, megfigyelés, megválogatás kell hozzá. Útmutató a korszak; de még arra is rá kell előbb találni, mert nem minden mesét lehet akármely korbá áthelyezni. Annak a kornak a szokásait, hangulatát, fogalmait, uralkodó eszméit, divatját, néha még a nyelvét, kifejezéseit

⁸⁰ KK 52–53. *Gróf Benyovszky* (1888–1891) 7.

⁸¹ Uo. 9.

⁸² „Mármost azután azt kérdezheti tőlem a tisztelt olvasó, hogy ugyan mire való volt akkor ehhez a realiztikus regényhez még két egzotikus novellát is hozzá ragasztani a »szerelem bolondjai klubjáról«, hitegető fikció révén?” KK 17. *Szerelem bolondjai* (1869) 446.

⁸³ „Tizenkilenc éves koromban írtam az első regényemet, a »Hétköznapok«-at. Az egész kecskeméti visszaemlékezés; zabolátlan fantázia szüleménye; de itt-ott olyan leírásokkal, hogy most nem tudnék hasonlóan írni.” NK 100. *Negyven év visszhangja* (1883) 128–129.

„Megvallom, hogy jobb szerettem volna összes munkáimat elébb a kritika rostáján átvetni s azoknak egy részét megsemmisíteni. Különösen azokat, a mik nem a magyar történelemből és társadalomból vannak véve; (kivételt csak a keleti tárgyú műveimre tennék, a miket hasonló szeretettel írtam, mint a saját hazámra vonatkozókat); azután azokat, a melyek egy túlszigázott fantázia alkotásai.” NK 100. *Önéletírásom* (1894) 135–136.

„Később aztán írtam rosszabbakat is, olyan genreből, mely idegen befolyásra vall. Első novellagyűjteményeimből sok excentricus fantázia működik, túlszigázott életnézetekkel: a mik közül ismét kiválik egy-egy való életből kikapott eredeti magyar kép.” I. m. 139.

„S ez volt a kezdete írói jellemem új átalakulásának.

Elhagytam a beteges fantázia agyrémeit, s a hozzájuk illő bombasztos irályt: törekedtem az élet igaz alakjait megtalálni, s olyan nyelven írni, a minőn a nép beszél; legnagyobb sikerem tartva azt a palóczi parasztnő mondását, a ki egy elbeszélésemre azt véleményezte, hogy »hisz így én is tudnék írni!«” I. m. 142.

is át kell tanulmányozni; gyakran a történet helyszínét beutazni, tájak, viseletek rajzait felvenni, műhelyek titkait tanulmányozni, szaktudósoktól leckét venni, stb. stb.

Mikor aztán ez megvan, akkor maguknak az előteremtett alakoknak kell kidolgozniuk a regénymese egész szövevényét. Itt már nem segít senki: egyedül a fantázia. Akkor belehelyezem magam az egyes alakoknak a kedélyhangulatába: iparkodom bennük élni. A gyilkosnak, az árulónak, a kéjencznek, a zsugorinak a lelki állapotját épen úgy a magamévá teszem, mint a szenvedőét, a kétségbeesettét, a haragos bosszúállót. Ilyenkor ha a családom tagja, vagy a legkedvesebb barátom háborgat is, rosszul esik; lehet, hogy akkor éppen zsarnoki kedvemben talál, indulatos vagyok, vagy elérzékenyülök, a könyekre fakadásig; vagy az egekben járok és gyönyörködöm. Egy ajtónyitás, s az egész hangulatnak vége van. Újra kell kezdeni. – Bele kell melegednem a tárgyamba: a nélkül is lehet ugyan írni, hidegen, kiszámítva; hanem olyan munka is az aztán. Lehet, hogy szabályszerűbb, de én azt akarom, hogy az olvasó érezze azt a meleget, a mi engem hevített.

Úlve soha sem gondolkozom, hanem járkálva. Előbb az egész hosszú regényt apróra kidolgozom a fejemben, a legrészletesebb dialogokig (kivéve a leíró részeket). Ilyenkor a fantázia átveszi a memoria szerepét s az egész munka úgy készen van a fejemben, hogy le tudnám diktálni. Hanem diktálni nem szeretek; mikor dolgozom, nem akarok emberi arcot látni. Mikor aztán leülök, akkor egyszerre megírok egy nyomtatott ívet; de megesik, hogy kettőt is, egy szó kitörlés, igazítás nélkül. S hogy valósággal a képzelet pótolta az emlékezetet, bizonyítja az, hogy egy év múlva már úgy olvashatom a regényemet, mint valami idegen munkát, nem tudom, mi van benne, s nagyon kíváncsi vagyok rá, hogy a regényhősöm hogy fog kijávozni abból a hinárból, a mibe belelovagolt?⁸⁴

Az alkotásfolyamat leírása *mint* vallomás, aligha őszinte. A kérdés, hogy van-e benne igazság, alighanem eldönthetetlen, de egyben – szerencsére – érdektelen is. A leírás mindenképpen mond *valamit*, még hozzá mindenképpen valami olyat, amit Jókai valami miatt fontosnak tartott közölni: igaz vagy hazug, de mindenképpen egy ábrázolás az alkotásfolyamatról. A regényírásról szóló vallomás a mű megalkotásának fokozatait mindenesetre retorikai eredetű szerkezetben vázolja. Nem nehéz a klasszikus retorika inventio (feltalálás) – dispositio (elrendezés) – elocutio (kifejezés) – memoria (emlékezet) – pronuntiatio (előadás) sorrendjének nyomait felfedezni Jókai alkotásfolyamatában. Vezéreszme, történelmi adat, megoldatlan esemény: ötlet, véletlen, ajándék, lelet (inventio), alak és korhangulat: tanulmányok, a regénymese részletes kidolgozása: memoria helyett fantázia (dispositio és elocutio), megírás: a már teljesen kidolgozott szöveg pusztá előadása, (pronuntiatio). Ebben a szerkezetben a (megzabolázott) fantázia helye és funkciója éppen kérdésességében nyeri el – mondhatni – centrális fontosságát.

Mint láttuk, van ugyanis egy explicit szándék lelkiismeretes historikusként, a fantázia és minden fikció teljes kiiktatásával, *magát* a kort ábrázolni, valóban *a valóságot* nyújtani – és van egy nem kevésbé explicit másik, az előzővel párhuzamos intenció, amely éppen a(z) igába fogott) fantázia eszközével *a valószerűség illuziójának* felkeltését, a reálissá, felfoghatóvá, hihetővé tételt, az események valóságágaról, sőt szükségességéről való meggyőzést, a kételkedés nélküli olvasást célozza.

⁸⁴ NK 100. *Negyven év visszhangja* (1883) 121–123.

E kettős cél kitűzése látszólag önmagában is ellentétes, megvalósíthatatlan programot alkot. Közelebbről megnézve azonban kiderül: újra csak egy archaikus elképzelésről, annak – lehet mondani: fortélyos – újragondolásáról van itt szó.

A magyar retorikai hagyomány szempontjából Jókai irányultsága ugyanis egyszerre *prédikatori* (célja a tanítás homiletikai kategóriája retorikai helyzetének megfelelően az *abszolút igazság* közlése) és *tanítói* (célja a tanításnak a világi retorikák melanchthoni eredetű *genus didacticum* által definiáltan a *bizonyosság érzetének* felkeltése) A homiletikai értelemben vett, prédikatori tanításnak nem egy ügy megtárgyalása a célja, hanem abszolút, kétségbevonhatatlan, teljes, mindenkire érvényes igazságok világos közlése, amelyek követése bizton vezet el az üdvösséghez. A világi szónoklattanok értelmében felfogott, tanítói tanítás azonban mindig egy konkrét, jól megfogható ügyet tárgyal, és a meggyőzés eszközeit teljes mértékben felhasználva tör a bizonyosság érzetének kialakítására, de sohasem a teljes, megkérdőjelezhetetlen bizonyosságra. A világi tanítás beszédneme bár újabb, XVI. századi keletű, visszatért a keresztény szónoklattan előtti, pogány felfogáshoz, és nem tette kritériummá az abszolút igazság közlését. E kettős invenciótípus XVII. századi halotti beszédekben való egyidejű jelenlétének vizsgálata annak megállapításához vezetett, hogy a homiletikai tanítás szabályai szerint szerkesztődő halotti beszédek isteni igazságok közlésére keresik az alkalmat, a *kinyilatkoztatás retorikájának* jegyében, míg a világi halotti beszéd a nemesi reprezentáció eszközévé válik.⁸⁵

Gondolom világos, hogy a fenti egy bekezdésben vázolni kívánt, első látásra obskurusnak tűnő régi magyar irodalmi és retorikai hagyomány kontextusában Jókai szövegeinek egymással látszólag ellentétben álló jegyei mintegy maguktól elrendeződnek egy *egyszerre* keresztény, prédikatori és világi, tanítói alapmagatartás koordinátarendszerében. Ehhez képest – úgy hiszem – Jókai olvasásának hagyományos módjai elszegényítik a szöveget, hiszen Jókai műveinek kultikus interpretációja szinte kizárólag az első elfogadásához, a tudományosnak nevezett közelítés csupán a második kutatásához mutat affinitást és érez kedvet. Jókai saját Jókai-olvasatában azonban mindkettő azonos súllyal és intenzitással van jelen.

Megalkotva ezzel egy olyan szöveget, ill. diszkurzust, amely – ismét mondom – fortélyosan éppen ebben az először gyengeségnek tűnő kettősségben (érvekkel támogatván a kinyilatkoztatást, isteni autoritással erősítvén a tanítói pozíciót) lesz roppantul erőszakos, fő céljait tekintve már-már szinte tisztán *hatalmi jellegű*.

3. Alakok, témák, tárgyak

3. 1. Téma, tárgy

Mint láttuk Jókai szerint a Jókai-regény az eszme tojásából jó a világra. A társadalmi eszmék keresztülvitele felszabadítja az irányregényt a művészi formák alól, de cserébe (mint legvégső, legbelső tárgy) irányítója lesz a művet (tapasztalat és életismeret segítségével) megalkotó agyműködésnek, stílárisan és tematikusan egyaránt. Az alapeszme eleve adott, tovább nem bontható, a közösg emlékezetében tárolt, a szerző által igazi alakjára hozott entitás. A mű

⁸⁵ KECSKEMÉTI Gábor, *Domini Sumus. Vallási tanítás és nemesi reprezentáció a 17. századi halotti beszédek inventiójában*. ItK 1992. 4. 381–399.

minőségét az alapeszme kifejtésének alapossága határozza meg. A művet akkor értjük meg, ha megértettük, megtaláltuk az alapeszmét. A lehetséges eszmékről, a legális olvasatokról Jókai listát adott.

A szereplők sorsa nem a sors, nem az alkotói szeszély, hanem az eszme függvényében alakul. Eszmei szükségszerűség nélküli regénymozzanat nincs. Vannak múlandó politikai-, társadalmi- és koreszmék, de vannak olyanok, melyek örökkévalók. Az író célja ezek (és a hozzájuk igazán illő témák⁸⁶) kiválasztása és kifejtése, ha tetszik: ezen „metafizikai minőségek nyugodt szemlélése” lehetőségének megteremtése.⁸⁷ Ezáltal valósul meg a világ helyes megismerése, mert „az emberiséget egy-egy nagy eszme viszi koronkint előbbre, s visszaesést nem enged.”⁸⁸

Aki az eszméket ismeri, a világot ismeri.

Az eszme elsődlegesen a választott tárgyon, témán, korszakon keresztül hat. Jókai azt, amiről a regény szól, nem nevezi témának,⁸⁹ többnyire tárgyat, regénytárgyat emleget. Már nem igazán meglepő, hogy a regénytárgyak említése szinte mindig a szerzői mindentudás argumentációjává és illusztrációjává lesz, miközben a konkrét tematikus adalékok háttérbe szorulnak.⁹⁰

„Lehet, hogy ezen tárgyak nem érdekesek, de tanulságosak; lehet, hogy ezen kor nem gazdag dicsőségben, de gazdag erényekben és bölcsességben”⁹¹ – mondja pl. a *Törökvilág* előszavában. Az eszme tehát nem csupán a tárgy, a korszak kiválasztását határozza meg, hanem a hozzákapcsolódó attitűdöt is: a tanítás fontosabb a gyönyörködtetésnél, s végeredményben a mozgósítást célozza.

„A pesti árvíz jeleneteinél kissé tovább időztem, mint ezt a felvett tárgy egysége kívánta volna, de meg kellett bocsátani magamnak, s remélem, hogy olvasóim is megbocsátják, ha e nagyszerű jelenetnek, melyben ránk nézve annyi tanúság van, kissé nagyobb tért szenteltem.”⁹²

A *Kárpáthy Zoltán* kísérőszövege szerint a tanító funkció még a tárgy egységénél is fontosabb formateremtő elv lehet. A *Szerelem bolondjainak* előszava valójában egy értekezés arról, hogy miféle tárgyakkal lehetne illusztrálni a szív szerepét a világtörténelemben. A döntés újra a tanító erő mérlegetése alapján történik.

„Közönséges, mindennapi történeteket írok le; olyanokat, amik minden időben, minden égalj alatt megtörténhettek; itt körülöttünk, szemünk láttára végbement

⁸⁶ Pl. KK 64. *Öreg ember nem vén ember* (1900) 5–8.

⁸⁷ Roman INGARDEN, *Az irodalmi műalkotás*. Bp., 1977. 301. – Nagyon jellemzőnek tartom, hogy Jókai alighanem Ingardennel azonos módon látta a művészet mibenlétének kérdést. A metafizikai minőségek szemléletében való nyugodt elmerülés lehetőségének megteremtése Jókai legfontosabb becsvágya lehetett. Annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy mi módon lehetnek hasonlatosak egy XIX. századi magyar regényíró gondolatai egy XX. századi fenomenológiai alapokon álló irodalomteoretikuséival, szellemtörténeti kutatásokat igényelne, mint Jókai megértése általában is. Ilyen kutatásokra nem vállalkozom.

⁸⁸ KK 18–19. *A jövő század regénye* (1872–1874) 12.

⁸⁹ Egy esetben a *Három márványfej* Kritikusa használja a szót, KK 50. *Három márványfej* (1887) 243.

⁹⁰ E magatartás indoklását talán a *Három márványfej* egyik disputája adhatja: „[Kritikus]: Nem elégíthetné ki a szerző az olvasó kíváncsiságát a kétségtelenül kezében levő történelmi adatok közlésével?”

Szerző. Ha kívánják tőlem, megtehetem; ámbár ez esetben azt ismételtem, amit a francia hajóskapitány tett, aki a lőporát megosztotta az angol ellenfelével, hogy az is lővöldözhesen órá. Azonban őszinte akarok lenni, s előadom a docékat. Ezeket az én tudós kollégám, Thallóczy Lajos, a bécsi országos levéltár igazgatója, szedte össze Raguzában, s ő volt szíves azokat nekem regénytárgyul kiszolgáltatni, ahogy következnek.” KK 50. *Három márványfej* (1887) 371.

⁹¹ KK 4. *Törökvilág Magyarországon* (1852–1853) 5.

⁹² KK 8–9. *Kárpáthy Zoltán* (1854) 239.

dolgokat, miket észre sem vesz az ember addig, míg el nem mondják előtte, s csak akkor emlékezik rá, hogy hiszen azt ő is tudja valahonnan.”⁹³

A jól megválasztott történet tehát szinte az *anamnézis* erejével idézi fel az eszmét, a tiszta ideát az olvasóban, aminek a szerző folyamatosan (és tudatosan) birtokában van. Az elhíttetés, az igazolás igyekezete és a folyamatos igyekvés a fogékonyra tételre (*docilitas*) itt nyeri el értelmét: a beszélőnek, a prédikátornak, tanítónak hinnünk kell, hogy tanulni tudjunk tőle.

„Legtöbb regényem ellen azt vetik, hogy igaz történetnek meglehet hogy hű, de regénynek nem valószínű. Jelen művem tárgyánál küzdöttem legtöbbet e nehéz váddal, és érzem, hogy nem háríthatom el azt. Lehet, hogy regényem meséje igaz, hogy alakjai valóban éltek: de indokolni, elhíttetővé tenni életüket éppen olyan nehéz, mint volt ez élet.

A mártírokról írhatunk legendát, a hősookról eposzt, a tündérekről mítoszt: de mártír, hős, varázsló regénytárgy nem lehet.”

Az elhíttetés nehéz feladatánál a szerző itt, az *És mégis mozog a föld* levélformájú előszavában nyíltan a szakrális nyelvhez nyúl:

„Annyi dicső közül Te jöttél át velünk az új korszakba magad. A szellemi ígéret földét keresők Józsuéja. Te tudod egyedül, mit szenvedtek a mi Mózeseink. Te tudod, mi volt az a pusztaság. S az a negyven évig vándorlás a pusztában.”⁹⁴

A szerző isteni ábrázolása egyébként is folyamatosan jelen van szinte minden tematikus kijelentésben, ha néha önironikusan is. Pl.:

„Azóta én folyvást viselem ennek a regénynek a tárgyát, mint Jupiter viselte a fiát, Bacchust, a testében (hohó! ne kezdjük olyan magasan!), mint rossz adós a váltóóvást a zsebében, anélkül, hogy az adósságom leróttam volna.”⁹⁵

A szerző valójában az eszmék, témák, tárgyak, alakok (mint láttuk) kimeríthetetlen tára: letéteményese és őrzője. Feje és notesze valójában az ideák tárháza.

„És a míg ezt a földgolobust, a minek Magyarország a neve, annyiszor körülkerültem, mennyi alakjával kellett megismerkednem az egymást váltó kornak! Élők és halottak nekem modellt álltak: hívásomra most is eljönnek, változatosságban kifogyhatatlanok. Emlékkönyveimben annyi tárgy van följegyezve, hogy egy másik negyven év sem volna elég azokat mind feldolgozni.”⁹⁶

A szerző bőbeszédűsége mögött tehát itt is a konkrét témát illetően a *rafinált semmitmondás*, más, számára fontosabb területek vonatkozásában pedig a *rejtekező befolyásolás* stratégiáját látjuk működni.

3. 2. Alak, figura, hős, jellem, szereplő

Jókai a leghatározottabban saját értelmezésébe igyekszik vonni szereplőit. Legjelentősebb figuráiról szinte minden esetben határozott, világos, szuggesztív értelmező jellemrajzot ad a kísérszövegben, aminek sugalmazásaitól nehéz

⁹³ KK 17. *Szerellem bolondjai* (1869) 7.

⁹⁴ KK 22–23. *És mégis mozog a föld* (1870) 7–8.

⁹⁵ KK 63. *A barátfalvi lévita* (1896) 5.

⁹⁶ NK 100. *Negyven év visszhangja* (1883) 120.

szabadulni.⁹⁷ Amiként Jókait olvasva folyamatosan dolgoznak az ember, az emberi jellem alakulásáról vallott általános nézetei is: az ember valós tulajdonságait csupán fiatal korában hordozza tisztán, minden későbbi változás torzulás,⁹⁸ a harc a szereplők purgatóriuma, a jellem a válsághelyzetekben mutatkozik meg igazán, tanulmányozni, ábrázolni ezért ilyen szituációkban ajánlatos,⁹⁹ minden jellem eszme által vezérelt¹⁰⁰ stb.¹⁰¹

A regényhősök egymással gyakorta kifejtett antagonisztikus ellentétben állnak, ami jellemük megértését tovább egyszerűsíti.¹⁰² Az, hogy Jókai a *hős* szót folyamatosan egyszerre használja valósnak ható *főszereplő* és *csodálatos, példamutató, elszánt, különleges ember* jelentésben, („alakjai mind élő emberek, s ha rendkívüliek is, de valóságosak”) egész jellemzésükre további fontos hatással bír. Amiként az az előzővel összefüggő jelenség is, hogy Jókai a valóságot is (saját jól megformált életrajzát, a történelmet, minden történelmi korszakot) saját regényelméleti fogalmaival írja le.¹⁰³ (A *Negyven év visszhangja* és az *Önéletírás* szinte teljes egészében ennek példája.) Mintha számára az is (újra) eleve irodalomként jelenne meg.

Jókai szerint alakjai reálisak: azonosak a valóságban fellelhető emberekkel vagy legalábbis olyanok, olyanoknak tűnnek, mintha valóságosak lennének. A fő célkitűzés ebben az esetben is az elhithetőség: „ez a regény egy olyan koreseményt fog előadni, mely 'még' nem történt meg, s küzdeni fog a nehéz feladattal, úgy rajzolni tényeket és alakokat, a jövő korszak kül- és belvilágát, hogy az olvasó azt mondja rá: ez még megtörténhetik!”¹⁰⁴

⁹⁷ Egy határozott példa: „Az öreg nábob jellemében osztálya nyers hibáit szándékoztam visszaadni, miket jókori nevelés és korszerű műveltség mindmegannyi erényekké lett volna képes átvarázsolni; de unokaöccse jelleméhez nem találtam semmi szépiteni, semmi kiengesztelni valót. Az ő botlásai nem hibák, hanem bűnök. Embernek rossz, hazafinak jellemtelen, szeretőnek aljas, férfinak nyomorult, tekintélynek esztelen, úrnak – önhibája miatt – koldus. Egy kimenthető betű nincsen rajta. Megvetés, kígyúnyolttatás e földi jutalma.” KK 5–6. *Egy magyar nábob* (1853–1854) 255.

⁹⁸ „Nem tartottam akadálynak azt, hogy regényhősöm első bemutatásánál még alig több mint gyermek, tizenhárom éves. Érzelve, vágyva, jelleme legifjabb korában van mindenkinek, sokkal ragyogóbb még és sokkal tisztább, mint később; tizenhárom éves korában bármelyikünkénél *élet-ér* volt a költészet, *szív gondolat* a szerelem, *önfeláldozás* a honfiéret; sokkal több volt a *hűség*, sokkal több a *részvét*, az idők csak eszesebbé tettek bennünket, csak a tudást szaporíták, nem az érzést, s ha volna valakinek kedve visszagondolni azokra az első sóhajtások éveire, milyen elvesztett *egy világot* látna azokban a legtisztább, a legeszeményibb gyönyörrel tele.

»Hagyd pirulni arcodat – mondá a görög bölcs az ifjúnak –, *ne szégyelld ezt a színt.*«

A pirulni tudás évei a legköltőibb évek.” KK 8–9. *Kárpáthy Zoltán* (1854) 238–239.

⁹⁹ KK 4. *Törökvilág Magyarországon* (1852–1853) 5–7.

¹⁰⁰ KK 52–53. *Gróf Benyovszky* (1888–1891) 5–11.

¹⁰¹ Pl. egy, az alaposabb, az értelmezést erősen behatóról aforizmatikus listák közül: KK 8–9. *Kárpáthy Zoltán* (1854) 238. Lásd a 36. jegyzetet.

¹⁰² Pl.: „Regényünk két hőse, a két ősz antagonista olyan kornak volt képviselője, mely erős szenvedélyében egymást felemészteni hivatott. Csak e különös erők tusája adhatta meg a későbbi nyugalmat a közéletnek, melynek akkor a hit volt főérdeke.” KK 11. *Az elátkozott család* (1858) 273.

¹⁰³ Pl.: „Gyermekkorom emlékei visszahatolnak egész a napoleoni világharcok korszakáig, melyben a magyar insurrekció is szerepelt. Még én ismertem annak a kornak a szereplőit; a nyugalmazott huszár őrnagyoktól kezdve a czopfos szenátorokig, s a fejedelmi kegytől fölemelt és aztán elfelejtett szép asszonyokig: azt az egész társadalmat, melyben a ruházataról meg lehetett ismerni mindenkit: ez a nemes, ez a molnár, ez a takács, ez a szekeres gazda, ez magyar, ez német.” NK 100. *Önéletírásom* (1894) 145. Valamint: KK 5–6. *Egy magyar nábob* (1853–1854) 352–353.

¹⁰⁴ KK 18–19. *A jövő század regénye* (1872–1874) 5.

Több esetben a sűrítés, típusalkotás eszközével élt, és ezzel egészében véve egy mélyebb valóságot sikerült ábrázolnia: a valótlannak tűnő szereplők valójában az ábrázolt kor eszmei igazságát, valódiságát fejezik ki.¹⁰⁵ Az alakok rendjét az alapeszme határozza meg, erőterük középpontjában az irányító eszme áll.¹⁰⁶ Az alakok kapcsolatainak tisztázásából ezért szinte közvetlenül juthatunk el az alapeszme megértéséhez, a legfontosabb jelentéshez.

Az eszmecsíra szinte magától alkotja meg tehát a szereplők szinte teljes rendszerét, de ennek a rendszernek a felismerése és gyakorlati létrehozatala az írótól a teremtéshez hasonlatos kiegészítő, kiteljesítő munkát követel. A tapasztalat egészíti ki a fantázia művét, az álomban, kinyilatkoztatásban megkapott alapötletből így születik meg a teljes – és a valóssal egyenértékű – teremtett világ. Ez a tevékenység – a teremtés mellett – a mítoszalkotással rokon.¹⁰⁷

Sem egyikre, sem másikra nem képes mindenki.

3. 3. Az ember

Minden különlegességük ellenére azonban Jókai hősei minden esetben emberek. Ezért (és alapvető általánosító hajlamából következően) az emberi lényeket Jókai folyamatosan, sokat és hangsúlyosan emlegeti. Említéseiből (szereplőiről alkotott nézetei mellett) azt hiszem kiolvashatóak sajátos – és a mindenkori Jókai-olvasatokban folyamatosan ható – antropológiai nézetei is. Ennek a nézetrendszernek természetesen vázlatát tudom csupán most adni.

Az ember, Isten teremtménye halandó, múlandó, esendő lény, akinek (ha már a halandóságtól nem szabadulhat meg) megadatott a tökéletesedés lehetősége. A tökéletesedés a tanulás útján mehet végbe. Isten a világ és az ember megteremtése után sem hagyta magára teremtményeit: megfejtésre váró jelek sokaságával, a bennük megjelenő örök igazság tudományával kívánja tanítani, tökéletesíteni az embert. Egészen addig, míg az valóban méltó lesz az ember névre. Az ember *potenciálisan tökéletes lény*. Az igazi tökéletességre, a teremtés beteljesítésére az Isten által küldött üzenetek megfejtése, az azokból való tanulás útján juthat el. A tanulás, a tökéletesedés a legfontosabb morális és metafizikai feladat. Célja (hosszú távon) nem az istenülés, hanem az emberré válás.

Az ember azonban megfélemedezett feladatáról. Az alvó nyugalom állapotában van. Eluralkodott rajta sajátmaga – részben – anyagi természete. Az Isten által a három legfontosabb területen: a természetben, a történelemben és magukban az emberekben nyújtott „tökéletes tudományt” keveseknek jut eszébe tanulmányozni. Isten keze „nagyszerű titkokat nyilvánít meg”, de ezt az ember képtelen észrevenni. Ha észreveszi, akkor sem képes megérteni. Ha megérti,

¹⁰⁵ KK 4. *Törökvilág Magyarországon* (1852–1853) 5., 7., KK 5–6. *Egy magyar nábob* (1853–1854) 264., KK 17. *Szerelem bolondjai* (1869) 449., KK 13. *Az új földesúr* (1862) 6., KK 14. *Politikai ábrák* (1862–63) 6., KK 22–23. *És mégis mozog a föld* (1870) 7., KK 24–25. *Az arany ember* (1872) 293–294.

¹⁰⁶ „E kérdés világa dereng át az egész történeten, e körül csoportosul minden alak, kicsiny és nagy, fényes és sötét.” KK 4. *Törökvilág Magyarországon* (1852–1853) 6.

¹⁰⁷ „Egy vonás, egy esemény, abból kellett megteremteni az egész történetet, nagy és apró alakjaival együtt; olyan volt az, mint mikor az ember álmában egy akkordot meghall, s fölébredtében az egész szimfóniát kifundálja belőle.” KK 5–6. *Egy magyar nábob* (1853–1854) 259.

akkor elfelejti. Ha emlékezik, akkor sem képes továbbadni. Pedig ha az ember nem ilyen volna, akkor hamarosan eljönne, itt e földön, a mennyország.

Az ember megértő, tanuló feladatának tehát önnön megromlott természete a legfőbb gátja. Aki azonban képes a jelek felismerésére, megértésére, őrzésére, azaz képes tanulni, annak kikerülhetetlen feladata a kinyilvánított igazságok továbbadása, kötelessége a tanítás. Aki képes a jelek olvasására, annak beszélnie kell, és el kell érnie a megértést. A megértés (a „közönséges emberek” esetében is) valójában visszaemlékezés valami már tudottra: ráismerés, anamnézis.

Szerencsére teljesen rossz, megromlott természetű ember nincs. Igaz, hibátlan sincs. (A „sorsszeszély bizarr kivételei” nem érintik ezt az általános szabályt.) Az ember – legyen jó, vagy rossz – csak a szeretet légkörében képes élni. „S olyan ember nincs a földön, akit senki se szeressen.” (Ez a Jókai-féle antropológia egyik legfontosabb tartópillére.) Szeretet nélkül meghal az ember.

Szeretet nélkül az ember nem képes állni azt a folyamatos harcot, ami valójában az élete. Az ember harcban áll embertársaival és a természettel. Életbenmaradása csak a másik, ill. a természet rovására mehet végbe. Az ember vagy győztes, vagy vesztes. A harcból kiszállni nem lehet.

Vannak közönséges és vannak különleges emberek: művészek, költők, hősök, próféták, mártírok, szentek, a pénz, a politika vagy a szépség birtoklói. A különleges ember nem olyan, mint a többi: egy másik embertípus. A különlegesség azonban Isten különleges kegye. Épp ezért valójában nem értékmérő az emberi világban: a különleges ember egy másik szféra küldötte. Az emberi világ értékmérője az emberi teljesség. Már csak azért is, mert fiatal korában a legtöbb ember kitüntetett és különleges. Idővel ez – a legtöbb embernél – óhatatlanul elmúlik. (A természet kikerülhetetlen rendje az emberre nézve romboló.) S akkor nem maradhat más dolga, mint az emberség extenzív megvalósítása: kiélni minden emberit, megélni minél teljesebben mindazt, amivel rendelkezik. Tökéletesedés helyett megnyugodni Isten kegyelmében. A tökéletesedés esélyétől megfoszthatja az embert az idő, vagy saját adottságai, de a teljességre törekvés magányos feladata (legyen bár az ember jó vagy rossz, különleges vagy közönséges, beszületés vagy becstelen) már valóban kikerülhetetlen.

Egyébként az ember vagy magyar, vagy valami más.¹⁰⁸

3. 4. *A magyar*

A regényekből kiolvasható egyik legfontosabb témához, a magyarságképhez az utószavak nem hoznak jelentős adalékot. Annál érdekesebb viszont az a néhány előfordulás, ahol Jókai saját, nyelvileg és regényelméletileg fontos kifejezéseihez fűzte hozzá, gyakran kizárólagos érvénnyel a magyar jelzőt.

¹⁰⁸ Az összefoglalás legfontosabb forrásai: KK 2. *Szomorú napok* (1846–1856) 237–241., KK 8–9. *Kárpáthy Zoltán* (1854) 238–242., KK 17. *Szerelem bolondjai* (1869) 5–9., KK 18–19. *A jövő század regénye* (1872–1874) 5–12., KK 22–23. *És mégis mozog a föld* (1870) 11., KK 50. *Három márványfej* (1887) passim, KK 51. *A lélekidomár* (1888–1889) 5–6., KK 62. *De kár megvénülni* (1896) 5–8., KK 64. *Öreg ember nem vén ember* (1900) 5–8., KK 67–68. *A magyar nemzet története* (1887) 479.

A magyar nyelv őrzését elsősorban szókinccsen keresztül látta megvalósíthatónak, ez irányú észrevételei folyamatosak.¹⁰⁹ Grammatikai aggodalmai nincsenek.

Nem csupán tematikailag, de a megformálást tekintve is folyamatosan hangoztatja, hogy létezik speciális magyar irányregény és magyar történelmi regény. Hogy miben áll ez a magyar specifikum, arról nem beszél.¹¹⁰

Jókai számára léteznek tipikusan magyar történetek. Megítélése szerint ezek éppen a közélet lármájával mindig telített irányregényben öltenek testet. Az átpolitizált és ideológiai ballaszttal kellően megterhelte történetmondást tartja magyarosnak. Állításához való viszonya ambivalens.¹¹¹

Mindezek mögött egy szintén jellegzetesen magyar, és szintén homályban maradó, állandó magyar gondolkodásmód (néha humor) áll.¹¹²

Zárásul egyetlen vallomást idéznék, amely bizonyos tekintetben foglalata Jókai írói és olvasói, alkotói és interpretátori hitvallásának.

„Inkább leszek rossz regényíró, mint rossz magyar.”¹¹³

3. 5. A politika

A politika Jókai számára az eszmék harcának legvilágosabb, egyben legösszetettebb megnyilvánulási formája, ezért az egyik legfontosabb eszmeforrás is. A politikai életre való hivatkozás számtalan példáját most nem sorolom. Mindenestre Jókai eszmetörténeti megközelítésének szükségességét ezen a ponton lehet leginkább érezni.

A politika – mint láttuk – nyíltan és bevállaltan közvetlenül beleavatkozott a regények végső formájának kialakításába. Jókai mindazonáltal a politikai kény-

¹⁰⁹ Egy fontosabb fejtegetése példának: „A nyelv ellen tett észrevételek, miszerint nagyon sokszor használom az idegen szavakat. Erre, ha tréfálni akarnék, azt mondhatnám, hogy annyira bele voltam merülve azon kor tanulmányozásába, hogy még nyelve is rám ragadt, hanem e vád egyéb műveimet is illeti, tehát kénytelen vagyok egész őszintén megvallani, miszerint én a végletekig vitt purizmust azért nem szeretem, mert újabb időkben avatatlan, a nyelvek összehasonlított jellemét nem értő nyelvészek annyira elszaporították a rossz új szavakat nyelvünkben, hogy kénytelen vagyok a régieket visszakérni s használatban tartani mindaddig, míg a MAGYAR tudós társaság nagy szótára elkészül, melyben valódi értelmű, kifejező és MAGYAR hangzású műszavakat fogunk találni, aminőket Czuczor, Széchenyi és Szemere Pál tudtak helyettesíteni; természetesen itt nem tudományos műszavakat s nem azoknak alkotóit értettem, mert azokat szeretem úgy, ahogy vannak; s szent borzalommal emelek kalapot a vegytani műszavak rejtelmes kongása előtt.” KK 5–6. *Egy magyar nábob* (1853–1854) 256.

¹¹⁰ I. m. 259.

¹¹¹ „Egy kis kitérés az élő világba esett meg rajtam, mikor a *Csataképek*-et és a *Bujdosó naplóját*-t írtam: ezekben már volt igazi életismeret (nem mindenütt), de amint ezen a földhöz kötött pályán tovább akartam ballagni s szedegetni az élő virágot: egyszer csak azt mondta az államhatalom, hogy »hands off«! magyarul »kacsi«! s azzal a kiadóm tizenöt év kész munkámat, ami a 48/9-es időkről szól, szépen betapostatta papírmassénak; Sajó barátom letűnt a láthatárról, s az én fantáziám is kivándorolt Törökországba, Óceániába, egy elsüllyedt világgrészbe; aztán meg a régi Rómába, s ha már éppen valami magyart kívántam írni, felkerestem a régi várkunokat, Oldamurt az ő Dalmájával, valahol a Káspi-tó mellett. Ezen a réven mégiscsak csempésztem be egy kis hazaszeretetről, szabadságról szóló gondolatot; az államhatóság szemet hunyt rá. Mért ne legyenek a magyarok szabadok és hazaszeretők – az obi pusztán?” I. m. 260.

¹¹² Pl.: „Miótan kiadó barátom e felfogásomat helyeselte, hozzáfogtam e mű elkészítéséhez, először Benyovszky saját naplóját angolból lefordítva, azután a hiányzó adatoknak utána járva. Azért kellett angolból és saját magamnak végezni a fordítást, mivel már az első angol szöveg is francia kéziratokból van átültetve, azon okoknál fogva, melyek az angol kiadás bevezetésében el vannak mondva; a német fordításokban ugyanazt hibákkal, félreértett kifejezésekkel még jobban megzavarták; úgyhogy gyakorlott stílusztának kell lenni, aki a háromszor átszűrt francia konvencionátus irályból a valóságos magyar gondolkodásmódját a szerzőnek kitalálja.” KK 52–53. *Gróf Benyovszky* (1888–1891) 10.

¹¹³ KK 57. *Rákóczy fia* (1891) 392.

szerítő erők elhaltával sem tett lépéseket a regények eredeti, érintetlen alakjának visszaállítására. Kényszerű módosításait szervesnek érezte. Számára a politika alighanem *műimmanens*.

A politikai élet szereplőit a hagyományos hőstípusokkal egyenrangúnak, kora hőseinek tekintette.

Végül pedig felettébb figyelemre méltónak tartom, hogy Jókai saját politikai és költői működését paralelnak tekintette: megítélése szerint a szabadságot, az emberiséget, a felvilágosodást és a haladást szolgálta mindvégig, mindkét területen.

Ha igaz, érdekes.¹¹⁴

3. 6. A szerelem

Jókai harmadik legfontosabb témája a szerelem. A regényekből kiolvasható szerelemképhez képest ez is szegényes, viszont a megfogalmazások aforizmatikusága, tételszerűsége talán néhány jelenségre figyelmeztethet.

Saját olvasatom szerint Jókai a következőket olvasta ki saját regényeinek szerelmes mozzanataiból:

A szerelmi érzés az idő haladtával az emberrel együtt megromlik és beszenyveződik.¹¹⁵

Létezik szerelmi érzés szerelmi vonzalom nélkül.¹¹⁶

„A szerelem nem szerelem többé, mihelyt bolondság; s a bolondság sem bolondság, mihelyt szerelem.”¹¹⁷

A szerelem felborítja a társadalom megszokott rendjét: kicsapongó, bolond, bizarr, őrült, romboló erő.¹¹⁸

„És a szerelem olyan, mint a gyöngyvirág: amíg virág, addig éltet, ha gyümölcs lesz belőle, akkor megöl. Pedig az a gyümölcs: a féltés.”¹¹⁹

A szerelmi történet: triviális.¹²⁰

Jókainak regényei saját alakjairól és legfontosabb témáiról tett megjegyzéseiről azt hiszem egészeiben elmondható, hogy azok viszonylag ritkák, szűkreszabottak, némiképp didaktikusak s többnyire triviálisak, közhelyszerűek. A regényíró ennél sokkal színesebb, hogy ne mondjam: bölcsőbb. Ha ezeket a megnyilatkozásokat alkotói vallomásnak tekintjük, akkor semmitmondásuk, ill. mellékes célzatoságuk fortélyos fogásnak minősíthető. Ha azonban mindez olvasat, interpretátori töprengés, akkor Jókai meglehetősen unalmas értelmező.

Saját témáiról úgy tűnik szinte kizárólag a regény nyelvén tud beszélni: *a szerző bölcs, az olvasó ostoba*.

Jókai olvasói ostobasága a szerző Jókai pozícióit erősíti. Az üzenetet közvetítő ember maga sem érti, amit hordoz és átad: az értelmező ember nem érti, amit a beszélő ember mond.

A szerző már nem is mediátor. *Médium*.

¹¹⁴ Lásd: KK 17. *Szerelem bolondjai* (1869) 446., KK 18–19. *A jövő század regénye* (1872–1874) 6., KK 51. *A lélekidomár* (1888–1889) 5., KK 52–53. *Gróf Benyovszky* (1888–1891) 9., NK 100. *Önéletrajsom* (1894) 141.

¹¹⁵ KK 8–9. *Kárpáthy Zoltán* (1854) 239.

¹¹⁶ *I. m.* 240.

¹¹⁷ KK 17. *Szerelem bolondjai* (1869) 5.

¹¹⁸ *I. m.* 446–450.

¹¹⁹ KK 50. *Három márványfej* (1887) 292.

¹²⁰ KK 69–70. *Egy az isten* (1876–77) 9.

4. Általános szövegjellemzők

4. 1. Munka

A közvetítés: munka. Jókai elsősorban munkáknak nevezi műveit csakúgy, mint mindenféle irodalmi, vagy tudományos művet. Munka ugyanakkor a regények megalkotása is részében és egészében egyaránt: dolgozik a képzelet, az emlékezet, az ítélőerő, munkája van az olvasással, a tudományos megismeréssel, mindenféle intellektuális teljesítmény munkának minősül.

Mindez valószínűleg nem egyedi sajátosság. De az, hogy Jókainak saját regényművészetéről és alkotásmódjáról írt szövegei teljes egészükben a munka képzetkörében mozognak, a munka metaforikájának jegyében állnak (olyannyira, hogy a hivatkozások itt lehetetlenek, a feldolgozás pedig külön dolgozat tárgya lehetne) pontosan illeszkedik a szerzői image építésének általános irányvonalába.

Jókai a felületesség vádjától tartva oly erőszakosan építgette azonban a tudatos, munkás szerző arcképét, hogy e képnek alighanem jelentős szerepe van az ellenkező előjelű, nagyon népszerű vád létrejöttében, miszerint műveit és alkotásmódját arctalan gépiesség és korlátlan, termelés-centrikus mennyiség-elv irányítja: az erőszakos előszavak tehát még a gáncsolás lehetséges módozatait is preformálják.

Arról most nem is beszélve, hogy a munka metaforikája kitarító, természetességében mégis szinte észrevétlen, de folyamatos jelenlétével mi módon rögzíti a regényíróról alkotott képet a *demiurgosz* képzetköréhez.

4. 2. Fejezet

Némiképp meglepő (bár az alapvetőnek látszó prédikátor-tanító kettősséghez jól illeszkedő) jelenség, hogy Jókai milyen nagy jelentőséget tulajdonít művei fejezet-beosztásának. A kísérőszövegek szövegutalások esetében leggyakrabban a konkrét fejezetre hivatkoznak. Úgy tűnik, hogy Jókai számára a fejezet jelentette a kezelhető egységet, sőt alighanem ezt már egy tovább nem tagolható szövegegységnek tekintette.

Ez összefüggésben állhat a közismert alkotás- és közlésmóddal: az alkotás és a közlés alapegysége a fejezet volt. A kísérőszövegekben a fejezethivatkozások ugyanakkor egyszerre emlékeztetnek a tudományos hivatkozás szokásaira és a Szentírás esetében szokásos utalásokra.

A fejezetekre tagolás tehát egyszerre biztat vagy teremt az alkotó által legitimált lehetőséget feltagoló olvasásra, legalábbis a fejezetek szintjéig, ugyanakkor pedig a tudomány és a Szentírás, a tanítás és a prédikáció felé tereli az olvasói asszociációkat.¹²¹

4. 3. Történet

Ha van egység egy adott Jókai-regényben a jól megformált szerző folyamatos jelenlétén kívül, akkor azt (Jókai olvasatában legalábbis) a történet egységében kereshetjük. Legyen bár rejtett ez az egység, az olvasó bizonyos lehet benne, hogy

¹²¹ Lásd: KK 32. *Szép Mikhál* (1877) 308–309., KK 38. *Rab Ráby* (1879) 5–8., KK 50. *Három márványfej* (1887) passim, stb.

a történet (lévén eszme által vezérelt, egységes időben és térben játszódó, lélektanilag motivált, tényekkel megerősített, többnyire örökölt, régóta létező és igaz) maradéktalanul összefűzi a diszperznek látszó mozzanatokot is.¹²²

Bár gyakori az az olvasói tapasztalat, hogy a Jókai-regény széthullni látszik, a történet egységesítő erejét hangsúlyozó állandó szerzői szólam megakadályozza, hogy a műveket – engedvén a spontán olvasói késztetésnek – engedjük széthullani, akár csak fejezetekre is. A történet egységesítő erejének hangsúlyozása diszkvalifikálni igyekszik a szétolvasás spontán módon is kialakuló törekvését.

Jókainak nincs ínyére a művet kényére-kedvére feltagoló olvasói olvasás. Másfelől úgy tűnik, hogy művei homogenitását művön kívüli eszközökkel is megoldhatónak, biztosíthatónak látta. Amikor műveinek zárt egységét kívánta biztosítani, elegendőnek látta az olvasás befolyásolását. Alighanem tudta azt, hogy amit egységesnek látunk, az egységes. Nem a tárgyat formálta hát, hanem annak befogadását.

Az önmagában zárt műalkotás létrehozása helyett az értelmezésben bezáruló, a szerzői értelmezésbe zárt mű létrehozása foglalkoztatta. Művészete ebben az értelemben – mutatis mutandis – *konceptuális*.

Mindennek megfelelően persze teljes életművét tekinthetjük egyetlen, hatalmas műalkotásnak. Szándékaitól – láttuk – ez sem idegen.

4. 4. *Könyv*

Láttuk: az ember élete csukott könyv. A temető is könyv, ahol minden betű egy sírhalom. Van könyvcsináló, könyvmegvevő, könyvárus és könyvkiadó. Van évkönyv, törvénykönyv, vannak ritka könyvek, tudós könyvek, könyvecskék, betiltott könyvek, emlékkönyvek, verseskönyvek, van könyvtár. Más szerzők könyveket írnak.

De Jókai a *Véres könyv* címén és *A magyar nemzet története* című munkáján („könyvecske”) kívül soha, egyetlen művét sem nevezte kísérőszövegeiben könyvnek.

Jókai nem ír könyvet. Jókai nem könyvet ír. Mi nem könyveket olvasunk.

4. 5. *Terjedelem*

Jókai folyamatosan hangsúlyozza és mihez tartás végett soha el nem mulasztja aláhúzni, hogy Jókai minden részletében hosszú és hosszadalmas.

Hosszadalmasak a kísérőszövegek, hosszas a regények közlésének menetele, hosszú a szokások, tájak, korok leírásában, hosszúra igyekszik nyújtani az elbeszélést, hosszú elbeszéléseinek, kritikáinak, regényeinek sorozata, hosszú az élete és hosszú minden regénye külön-külön és egyenként. Mindezért néha elnézést kér.

¹²² Lásd: KK 14. *Politikai divatok* (1862–63) 471–478., KK 18–19. *A jövő század regénye* (1872–1874) 6., KK 50. *Három márványfej* (1887) passim, KK 52–53. *Gróf Benyovszky* (1888–1891) 5–11., KK 65. *Eget vivő asszonyzívó* (1902) 7–8., KK 71. *Ahol a pénz nem isten* (1904) 7., valamint a történetre vonatkozó eddigi említéseket. – E ponton valóban igazoltnak látszik, hogy Jókai esetében (legalábbis ami önolvasatait illeti) „az esemény (‘csattanó’) és a történet (az attraktív ‘románosság’) főlynye elfedte azt az elbeszélés-hermeneutikai tény, hogy mindkettejüknek az *elbeszélés* értelmezte formában van csak epikai léte.” (KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*. Bp., 1993. 73.)

Jókai nem szereti a rövidséget: a rövid lezárást, a rövid úton kötött házasságot, a rövid napokat, a rövid munkát, a rövid hagyományokat, a kivonatokat, ezeket munka közben kerüli. A rövidség megnehezíti a megértést, mondja.

Mindez ellentmond a néhol – mint láttuk – határozottan jelenlévő retorikai hagyomány *brevitas* eszményének, ugyanakkor a gyakori említés felkészít a valóban szokatlan méretű életmű befogadására, felhív a befogadás folyamatossá tételére, és újfent elterel a rövidítő tagolástól. Jellemző, hogy az utókor által egyre szűkülő Jókai-életműben ma már valóban kizárólag hosszú műveket találunk. Talán nem véletlenül.

4. 6. Egész

Jókai egyik kedvenc szava. Ő az egészről beszél. Amit mond, az egész, az az egész.

Hősei az egész világgal harcban állnak, a csapások egész népeket sújtanak, egész vidékek semmisülnek meg, hősei nem félistenek, de egész emberek, egy kérdés irányítja az egész történetet, az alkotó mindig egész művet alkot, mindig egy egész korszakról beszél, mindig egy egész eszmét dolgoz ki, kijelentései mindig egy egész regényre, vagy az egész életműre vonatkoznak, a háttér, a történet, a közönség, az irodalom, a nemzet, mindig egységes egész.

A történetek viszont mindig valami olyasmiről szólnak, ami kiszakad az egységből – Jókai értelmezéseinek szinte mindig ez a vezérgondolata.

Jókai művének egységesítő, általánosító, kikerekítő, alapjában problémátlanná tevő olvasataiban ennek a szerzői olvasási módnak egy elszegényített olvasata él tovább. Apránként elfelejtődött Jókai (e helyen általánossága miatt nehezen dokumentálható) alapkérdése: miért és hogyan szakad ki az egészből a problematikus rész, és hogyan tér oda, vagy valamiféle más, esetleg a rész miatt megváltozott egészbe vissza, illetve az egészen kívül rekedve, bukásra ítélve hogyan semmisül meg.

Alighanem adható lenne egy (néhány) általános válasz. De a kérdés, most is, sokkal érdekesebb.

4. 7. Cím

Miközben Jókai (látjuk:) semmit, vagy csak nagyon keveset beszél regényei narratív szerkezetéről, a külső, formai, mondhatni nyomdatechnikai mozzanatok említése és értelmezése igen gyakori a kísérszövegekben.

Nagyon nagy jelentőséget tulajdonít pl. a címeknek. Úgy tűnik, ezek kiválasztására nagy gondot fordított, és előszavainak gyakran vezérfonala a regény címének elemzése, a vele kapcsolatos olvasói asszociációk irányítása.

Általában véve folyamatosnak látszik Jókai alkotói aggodalma, hogy a választott cím téves (az alkotó által nem szándékolt) várakozásokat ébreszt az olvasóban. Fontosnak érzem ebből a szempontból annak a mozzanatnak a kiemelését, amikor a szerző a sírkő funkcióját a címlappal állítja beszédes párhuzamba.

„Az ember jót, rosszat elfelejt.

A természet, az isten ujjá minden emberéletemet mint egy tanúságokkal teljes könyvet mutat fel, melynek lapjai, – a leélt eseményes évek – örök igazság tudományával vannak beírva. De e tudományt még senkinek sem jutott eszébe tanulni. Az ember meghal, sírján összenő a mezők füve, a könyv be van zárva, a sírkő

a puszta címlapot mutatja fölötte. Mennyit szenvedett életében, s mennyit vétkezett, hogy e szenvedést megérdemelje, hányszor eltévedt élte útjain, míg sírjára talált, hány átkot, hány áldást vitt magával oda?... A sír néma, nem mondja senkinek. Az emberek elfeledték, nem okultak utána. Pedig minden halott egy-egy elveszett kézirat, melynek ismeretlen tartalma tán senkinek sem fog újra eszébe jutni, s melyet – ha végigtanulna – bölcs lenne az ember.¹²³

A szöveg szerint a világban az elmúlás természetes jelenség. Ami tragikusan jelenik meg, az nem a halál, a pusztulás, hanem az azt követő, hangsúlyozottan nem-természetes felejtés. A felejtés azért tragikus, mert az emberi életek, minden eseményükkel, a halállal együtt Isten (örök igazságának tudományával megírt) művei és ezen, *Isten textusaként* megjelenő emberi éleltutak minden egyes darabja önmagában is alkalmas lenne arra, hogy az ember (iség) megtanulja belőle az isteni bölcsességet. Az ember tehát szöveg, Isten szövege, a hozzá való olvasói viszony elsősorban *tanulói* jellegű: az emberélet, mint szöveg, elsősorban nem mozgósít vagy megindít, nem is gyönyörködtető célú, hanem mindenekelőtt tanít, méghozzá oly módon, hogy a tanulni vágyó befogadás, sőt: a puszta visszaemlékezés önmagában is elég a teljes megértéshez. Jókai szövege (a kitüntetett, isteni szövegekkel kapcsolatban) legalábbis nem említi értelmezői nehézségeket. Isten szövegét csak akkor nem értjük meg, ha nem olvassuk: ha nem emlékezünk. A halott (szöveg) fölött puszta címlapként áll a sírkő: senkit nem hív olvasásra, emlékezésre. A sírkő puszta címlap, nem maga az olvasandó szöveg. Olyan a sírkő, mint a címlap – fordíthatnám Jókait, ha a metaforában, mint trópusban egy összevont hasonlatot látnék. De nem annak látom, hanem a jelölő és a jelölt mágikus, ősi azonossága nyomának: a sírkő címlap, a címlap – sírkő. A címlappal bezárt könyv halott: a nem olvasott mű nem létezik. *Minden könyv elveszett kézirat* addig, amíg valaki fel nem nyitja. A (halott: nem olvasott) szöveg úgy fekszik a borítólapok között, mint a halott (: elfeledett szöveg) a koporsóban. A könyv címlapja, a szöveg sírköve akkor látja el feladatát, ha felnyitásra: a felejtés humuszából való kiemelésre csábít. De az olvasó nem feltámasztja a szöveget, csupán tanul belőle, és még erre is figyelmeztetni kell. Nem csoda hát, ha Jókai nem könyörög az olvasónak, hanem parancsolni igyekszik neki: folyamatos értelmezéssel.

A *Régi jó táblabírákban* a cím értelmezése például műfaji jellegű és célú. A *Szerelem bolondjai* esetében egyszerre célozza több várakozás törlését, ill. több egyidejű kielégítését, valamint valamiféle index librorum prohibitorum, az exkommunikáció elkerülését. A *Rab Ráby* esetében a címválasztás szükségszerű, szerves voltát bizonyítja az alliterációs alapú választás lehetséges vádjával szemben. A *Három márványfejben* nyelvhelyességi kérdésekre irányul, a *Lélekidomárban* egy szóalkotást argumentál. A *De kár megvénülni* esetében fiktív történet keretében változja a cím kiválasztásának folyamatát, az *Öreg ember nem vén ember* előszava pedig a cím lefordíthatatlansága kapcsán a magyar nyelv gazdagságán elmélkedik.¹²⁴

Mindebből úgy látszik, hogy Jókai, aki saját megítélése szerint is szokatlan műfajban, műfaji típusban alkot, fontosnak tartotta, hogy a címek – az olvasást

¹²³ KK 2. *Szomorú napok* (1846–1856) 237.

¹²⁴ KK 10. *Régi jó táblabírák* (1856) 8., KK 17. *Szerelem bolondjai* (1869) 5–9., KK 38. *Rab Ráby* (1879) 5., KK 50. *Három márványfej* (1887) 5., KK 51. *A lélekidomár* (1888–1889) 5–6., KK 62. *De kár megvénülni* (1896) 5–8. KK 64. *Öreg ember nem vén ember* (1900) 5–8.

elősegítendő – olyan elvárásokat keltsenek, amelyeknek a művek valóban képesek megfelelni, vagy legalábbis ugyanazon elvárások kielégítésére irányulnak. Ugyanakkor lehetséges vádagnak is igyekszik elejét venni. Jókai a gondtalan, felületes sikerhajhászás vádját tartotta a legsúlyosabbnak és egyben a legvalószínűbbnek, ezzel szemben a tudós, alapos és mindenre kiterjedő figyelemmel dolgozó alkotó képét rajzolja – itt is.

4. 8. Szó

Annak ellenére, hogy az előszavak szinte telve vannak szóértelmezésekkel, szóalkotásokkal, etimológiával, fordítási lehetőségek elemzésével, történeti vizsgálatokkal, definíciókkal, catachresisekkel és jelentésmódosításokkal,¹²⁵ az alkotói image-nek pedig, mint láttuk, egyik központi mozzanata éppen az, hogy a munkás alkotónak nincs dolga a szavakkal, a szavak engedelmes, már-már mellékes szolgálói.¹²⁶

Ugyanakkor ezek a szolgálak nem ártatlanok: eltakarják a gondolatot, útban vannak, elfednek. A *lélekidomár* jellemzésének fő foglalatja pl. a következő mondat: „Kitalálja annak a gondolatját, akivel beszél; azt a gondolatot, amit az elmondott szó gondosan rejteget.”¹²⁷

A szavakhoz való ilyen (most csupán jelzésszerűen dokumentált) viszony, amely a szavak mellékes, de szükséges, ugyanakkor jelentés-elfedő szerepét vallja, elsősorban a misztikus szövegfelfogás tulajdona. Jókai e mellékes mozzanaton keresztül is azt tanítja, hogy szövege misztikus jellegű, értelmezésekor a szöveg, a megölő betű mögé kellene látni, és ott kellene felfedezni a lényegi tartalmakat. A szöveg maga csupán egy jelentéktelen, de szükségszerűen jelenlévő közeg, ami – a közfelfogással ellentétben – éppen nem a közvetítést segítő, hanem azt gátló, lassító matéria. A lényegi jelentés ezen anyag mögött helyezkedik el, érintetlen tisztaságban ugyan, de nehezen megpillanthatóan. Éppen ezért az értelmezésnek, mindenfajta értelmezésnek, így a szerzői interpretációnak is az a feladata, hogy az eleve be nem avatottakat is az eszményi jelentés tudójává tegye, elhúzva, fellebbentve a szavak függönyét. Ha pedig a frissiben beavattatott olvasó azon a helyen, a szófüggöny mögött esetleg *még így sem lát semmit*, akkor számára méltó, bár kegyetlen, a büntető szempontjából pedig a legkegyetlenebb büntetés az *anathema*.

Mindettől nem függetlenül, sőt valószínűleg az explicált szerzői szándék függvényében alakult ki a kultikus hagyomány azon szokása, hogy a Jókai-szövegnek a Bibliához hasonló auktoritásfokot tulajdonít, s ehhez illően is olvassa azt, a kultúrából való kirekesztéssel fenyegetve minden másképpen olvasni nem tudót.

Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy Jókai ezzel a felfogással (akarva, nem akarva) már *második* viszonyát alakítja ki saját szavaival szemben. A 2. 1. *Jelen, múlt, tér, idő* fejezetben azt láthattuk, hogy szavainak ősi, misztikus, jelölt-jelölő

¹²⁵ Pl.: KK 5–6. *Egy magyar nábob* (1853–54) 258., KK 10. *Régi jó táblabírák* (1856) 6., KK 38. *Rab Ráby* 5–8., KK 51. *A lélekidomár* (1888–1889) 5., KK 71. *Ahol a pénz nem isten* (1904) 5.

¹²⁶ „Előbb az egész hosszú regényt apróra kidolgozom a fejemben, a legrészletesebb dialogokig (kivéve a leíró részeket) [...] Mikor aztán leülök, akkor egyszerre megírok egy nyomtatott ivet; de megesik, hogy kettőt is, egy szó kitorlés, igazítás nélkül.” NK 100. *Negyven év visszhangja* (1883) 122. – „Előbb az egész regényt apróra kidolgozom a fejemben, a legutolsó dialogig, s mikor már leülök írni, akkor oly sebesen írok, hogy egy szó törlés sem fordul elő a papíron.” NK 100. *Önéletírásom* (1894) 151.

¹²⁷ KK 51. *A lélekidomár* (1888–1889) 5.

azonosságot tulajdonít, a szó birtoklása a valóság uralmát is jelenti, itt pedig mintha éppen az lenne a probléma, hogy a szavakról, a jelölőről leszakadt a jelentés, bár Jókai szerint misztikus műveletekkel (legalábbis a beavatottak számára) biztos elérhető ebben az esetben is. Az irodalomtörténet legdurvább alapfogalmait használva azt mondhatnám, hogy ez a kettősség, a szóbeliség szómágiája és a nyomtatott kornak (a szó jelölő erejébe vetett hitének folyamatos gyengülése) között, a *kézirat*os irodalom kezdeti szövegfeldolgozásának közelében jelöli ki Jókai ambivalens nyelvfelfogásának helyét. Amikor is a jelölő és a jelölt tárgy közötti különbség már világosan érzékelhető, de a kettő kapcsolata a szövegben még közvetlenül felismerhető. Thienemann az *inscriptio*, a kőbe vésett feliratok (pl. *sírkő*) példájával világítja meg ezt az állapotot, amelynek legfontosabb tulajdonságait a másolhatatlanságban, a helyhez s nem időhöz kötöttségben, a monumentalitásban és maradandóságban, továbbélését pedig a *címlap*okban mutatja fel.¹²⁸

Jókai egész működésében, kitüntetetten pedig interpretátori tevékenységében egy olyan magatartás nyomait látom, amely (helyenként belsőleg is ellentmondásos módon) a *szó*hagyomány alakuló szövegének, személytelen szerzőjének és jelenvaló közönségének korszaka után, világosan érzékelve, hogy a *nyomtatás* végleg megmerevíti a szöveget, felnöveszti a szerzői személyiséget és eltávolítja a közönséget, azon igyekezett, hogy *meghaladja* saját korát a szerző jelentőségének megnövelésében (*kultusz*), *kövesse* a szövegállandóság tekintetében (8 opusz), és *megállítsa* a közönség távolodásának megállíthatatlan folyamatát illetően (*interpretatio*). Az olvasók nagy interpretációs közösséggé való formálásának (ma már némileg visszatetszően erőszakos) módszerével a szó jelölőerejének konszenzusra építő megőrzésén munkált, fitogtatva bizonyosságot – elárulva kételyt.

5. A befogadás

Bár a befogadásra és a befogadóra gyakorolt hatás fontosságát eddig is gyakorta észlelhettük, külön is ki kell emelnem, hogy az eddig elmondottak teljes egészükben a befogadás zárójelében állnak. Minden eddig elmondott törekvés egyetlen fő cél elérését, az olvasóban felkeltendő pozitív hatást célozza.

Jókai az olvasóhoz beszél, az olvasóközönséget szólítja meg, folyamatosan vele áll dialógusban. Vele szemben köteleességeket teljesít és kijelöli a kívánatos és nemkívánatos olvasatok határait.¹²⁹ Többször világosan kimondja, hogy a könyv végigolvastával az olvasóközönségnek milyen (az alkotóéval azonos) végkövetkeztetésre kell jutnia.¹³⁰ Elnézést kér a hosszadalmasságért, kijelöli, hogy elképze-

¹²⁸ THIENEMANN, i. m., főként 71–73.

¹²⁹ „Olvasóközönségem iránti kötelességet reményelek teljesíteni, amidőn jelen művemben ugyanazon időszak képeit adom vissza, melyből »Erdély aranykorát« vettem. E két regény között nem kívános művészi összefüggést kerestetni, – ha volna, az mindkettőnek hibája lenne; csupán a kor vezéreszméi közösek, melyek mindkettőn keresztülfolynak, s miknek jellemzése volt fő törekvésem.” KK 4. *Törökvilág Magyarországon* (1852–1853) 5.

¹³⁰ Pl.: „Magyarországon egész e század közepéig a nemesség képviselte a vagyont, értelmiséget és nemzeterőt. Ez az egyik tény.

És a magyar nemzet ez időben oly szegény, oly műveltség nélküli és oly erőfogyott volt, miként alig más nép Európában. Ez a másik tény.

A következtetést – ha szíveskedett a türelmes olvasó e regényt végiglapozni – meglelé.” KK 5–6. *Egy magyar nábob* (1853–1854) 255.

lése szerint mely alakhoz érezheti az olvasó a legtöbb rokonszenvet, beavatja az alkotás folyamatába.¹³¹ Utólagos utószavaiban gyakran kifejti, hogy néha negyven évvel korábban írt művei miért voltak akkor s azóta sikeresek.¹³² Felhívja a figyelmet arra, hogy mi a teendő olvasás közben, és arra is, hogy mit ne tegyen a befogadó.¹³³ Elmondja, hogy mit nem mond el.¹³⁴ Beszéli, kérdezteti az olvasót. És legelsősorban igyekszik őt meggyőzni arról, hogy amit olvasni fog, olvas és olvasott az valóság vagy valószerű: megtörtént, megtörténik, meg fog történni, de legalábbis lehetséges. Közben pedig az olvasónak ugyanazt kell éreznie, amit az író érzett alkotás közben.¹³⁵ Ezzel együtt aztán – persze – az olvasó és kitudtetetten a műtípusok ítéletére bízta magát. Teheti: bírái törvénykönyvét is ő írta.

Az olvasók egyébként egységes olvasóközönset alkotnak, és mint ilyen, folyamatosan az alkotói figyelem középpontjában állanak. Figyeli a közönség egyéb olvasmányélményeit: a politechnikai regényeket, a kritikához való viszonyukat, könyvekkel való ellátottságukat: egészében azt a benyomást kelti, mintha olvasásszociológiai felmérések lennének a birtokában.¹³⁶

Világosan látszik, hogy Jókai műveinek születési dátumát a kiadás időpontjával tartja azonosnak: a mű akkor kezd el létezni, amikor elkezdik olvasni, és akkor hal meg, amikor elfelejtkeznek róla. Az olvasás a mű része, a szöveg az olvasásban él. Az olvasó, a közönség egyébként is résztársa az alkotónak – részt vesz a konkrét alkotói folyamatban is, többnyire mint a történetek forrása.¹³⁷

A kritikához való viszonyt tekintve ismeri annak elvárásait, de nem törődik velük. Egyben világos, hogy az olvasóközönség ízlése teljesen érintetlen a mulandó kritikái elvektől, ill. közel áll Jókai ízléséhez. A kritikáról való beszéd nyelve ironikus.¹³⁸

¹³¹ Főleg: KK 8–9. *Kárpáthy Zoltán* (1854) 238–242.

¹³² „Közel negyven éve annak, hogy ez a regény íródott; a kor, a melyet lefest, akkor még friss emlékezetben élt, ez magyarázza a hatást, a mit akkor az olvasó közönségre gyakorolt. Nemcsak Magyarországon. Lefordították legelőbb angolra. Minden angol lap a legkedvezőbb ismertetéseket írta róla; az angoltól ment át a svéd, dán, hollandi közönséghez, finn nyelven is megjelent. Mindenütt megértették ezt.” KK 13. *Az új földesúr* (1862) 7.

¹³³ KK 14. *Politikai divatok* (1862–63) 5–6., 472.

¹³⁴ KK 17. *Szerelem bolondjai* (1869) 5–9.

¹³⁵ NK 100. *Negyven év visszhangja* (1883) 122.

¹³⁶ KK 17. *Szerelem bolondjai* (1869) 8., KK 50. *Három márványfej* (1887) 5., KK 52–53. *Gróf Benyovszky* (1888–1891) 5–11.

¹³⁷ NK 100. *Negyven év visszhangja* (1883) 118., 121., 131., 133., NK 100. *Önéletírásom* (1894) 133., 144., 147., 153.

¹³⁸ *A Három márványfej Szerző-Kritikus disputája* mellett lásd pl.: „Milyen jó volna itt elvégezni a regényt! Ha a kritika nem volna.

A mai realiztikus kor az ilyen iránynak nem kedvező.

Micsoda? Jósátságok? Sejtelmek? Véletlenek és katasztrófák? – Ez a józan ész törvényeinek ítélete előtt meg nem áll.

Cigányasszony jóslata! Beteljesülve!

Álomjáró delejes látásai! Megtestesülve!

Nincs az a bíró, aki élethosszig tartó hallgatásra ne ítélje el érte azt a vakmerőt, aki ilyen alapon mer elkövetni emberölést, sőt gyilkosságot. Kézzelfogható valót követelünk!” KK 48–49. *A kiskirályok* (1885) 285–286. – Az ironikus hang alól kizárólag Gyulai, Arany és Kemény képeznek kivételt. Pl.: „És én egyáltalában nagyon tiszteltem a bírálókat. Köszönöm, ha velem foglalkoznak, s tanulok tőlük. Petőfi mindig becézett, annak minden nagyon jó volt, a mit írok. Ez elrontja a fogat. A kritika keserű, de gyógyít: Sokat köszönök Gyulainak, még többet Aranynak és Keménynek, a kik, ha nem nyilvánosan is, de magánhasználatra szánt bírállataikban olykor kegyetlenül bántak velem, s nagyon jót tettek velem.” NK 100. *Negyven év visszhangja* (1883) 130. Kritikai, ön-kritikai nézeteinek velük való esetleges kapcsolata további vizsgálódást érdemelne.

Jókai az olvasóközönség hatásos befolyásolásának biztos tudatában, mint egy értelmezői közösség vezetője, *pásztor*a, eltekinthetett korának kritikai elveitől és attól nem befolyásolva dolgozhatta ki saját, kísérőszövegeiben részben explicit módon kifejtett, olvasatok formájában megjelenő szerzői stratégiáját, aminek végső summázatát egy tervezett mű vázlatában adta:

„Most még egy munka áll előttem, a mivel szeretném aztán írói pályámat befejezni. Egy magyar »Nibelungen-éneken« dolgozom már évek óta, s soká fog tartani, míg elkészülök vele, ha testi, lelki erőm kitart. Árpád honalapításának történetét akarom költői tollal megírni, melyben egybeolvad a történelem a mondakörrel. Elenyészett fogalmak, a miket érthetővé kell tenni; tündérek meséje, melyben a tündérek igazi alakokul jelennek meg, s a mese valósággá válik. Formája a költeménynek regény, drámai alakzattal s lírai lendülettel; a regényben a modern irodalom nyelve, verselésben, prozodiában; a drámában az a nyelv, az az észjárás, az a fogalom, a mely ezer év előtt az ősök sajátja lehetett. Természetesen nem a búcsúztató »Laatiatuc feleim zumtukhel mic wogmuc« mintájára, a mi nem az ősnyelvet, csak az ős ortografiát jelzi; a magyar kiejtés ezer év előtt is csak az lehetett, a mi most, a népdalokból elsajátított versformákkal, a tájszólásokból összegyűjtött kifejezésekkel, százakra menő szavakkal, miket szótáraink nem jegyeztek fel, de a melyek ismerősek, a néptől használatnak; egy új szónak, egy mostani eszmének nem lehet azok közé vegyülni és mégis teljesen kifejezni a legegyszerűbb szavakkal a gondolatokat, úgy, hogy az olvasó ne találjon bennük keresettséget, eredetiséghajhászatot. És aztán az egésznek, mikor minden basreliefjeiben ki lesz faragva, egy nagy ethikai és állami eszmének a megtestesülését kell felmutatni. Ha elkészülhetek vele úgy, a hogy képzeletemben látom, akkor aztán Isten kezébe hajtom le a fejemet.“¹³⁹

6. Nem minden, ami

Végül egy fontos mozzanat. Jókainak világos elképzelései vannak arról, hogy mi a jó és mi a rossz. Tudni véli, hogy milyen a jó ízlés, milyen a jó vígjáték, a jó szív, a jó ember, a jó fordító, a jó kiadó, a jó író, költő, fordító. Hogy miben áll a jóság, soha nem árulta el. (A rosszról még kevesebbet beszél.)

De erről a tudásáról nem feledkezett meg akkor sem, amikor saját műveiről kellett ítéletet mondania.

Jókai Jókait olvas. És tetszik neki. De elsősorban azért tetszik neki, mert nem tart mindent életműve szerves részének. Szelektál. Azt olvassa, arról beszél, ami tetszik neki. Ami tetszik neki, az az életmű. Olvasási módja (mint nem is nagyon titkoltan másoké is) *diszkriminatív*.¹⁴⁰ Ezt az olvasási módot nem kívánom diszkriminálni. Sőt, Jókai nagy tetszését figyelembe véve, követendőnek tartom.

Jókai elsősorban regényíró. Drámáit, verseit, elbeszéléseit, elegyes írásit keveset emlegeti. Az immár csak a regényekre szorítókozó életmű a *Hétköznapokkal* indul, az azt megelőző korszak a zabolátlan és ezért megtagadott fantáziáé.¹⁴¹ A későbbi művek közül elhagyandónak tartja a sikerületleneket (ezekről nem beszél), a nem

¹³⁹ NK 100. *Önéletírásom* (1894) 151–152.

¹⁴⁰ A diszkriminatív olvasás itt használt fogalmához lásd: ANGYALOSI Gergely, *A történész teste és a test történelme: a Michelet-spirál*. Gond, 1992. 1. 31–50.

¹⁴¹ NK 100. *Negyven év visszhangja* (1883) 127–129., NK 100. *Önéletírásom* (1894) 139.

magyar témájúakat (kivéve a keleti tárgyúakat), a csapongó, beteges fantázia és a bombasztos irányú műveit és az alkalmi munkákat.¹⁴²

Ami ily módon megmarad, valójában nem is olyan sok. Marad a magyar és keleti tematika, a féken tartott fantázia és a beszélt köznyelv, kedvencek és remekművek. A nagyciklus fogalmát és corpusát létrehozó Zsigmond Ferenc valójában az írói végakarat szellemében jár el.¹⁴³

Mármost kérdés, hogy amennyiben Jókai az életmű további szűkítésének feladatát az utókorra hagyta,¹⁴⁴ ráadásul oly ingatag, állandóan változó fogalmakkal körülrva, mint fantázia, köznyelv, akkor nem volna-e helyes vállalni mai ízlésünket, és annak megfelelően folyamatosan szelektálni az életműből, olyan állandóan változó corpus(oka)t hozva létre, amely(ek) mobil módon illeszkedne(k) a változó ízléshez. Hiszen számunkra szinte minden műve alkalmi, túlzó fantáziával megírt és bombasztos.

Jókai, mint olvasó, még magától sem olvasott mindent. S valóban: miért kellene olyasmit olvasnunk, ami nem tetszik? Válogató olvasásunk még a szerzői akaratnak sem mondana ellent.

Sőt: miért kellene megállnunk a művek szabta határoknál? Jókai a könyv fogalmát nem ismerte. Művei, munkái voltak, amelyek fejezetekből állottak. Nem volna-e hasznos, egyben lehetséges, hogy a mi Jókaink pl. ma is élvezhető fejezetek sorából álljon össze? Nem volna elég a *Nábobból* vagy a *Szegény gazdagokból* csupán az első fejezet? A *Hétköznapokból* a Cantus praeses? A *Kőszívűből* a huszárok hazatérése?

És miért kellene megállnunk a fejezethatároknál?

Nem állítom, hogy kérdéseim rokonszenvesek. Csupán azt állítom, hogy 1. mindez nem ellenkezik azzal, amit a Jókait olvasó Jókai szövegeiből kiolvastam; 2. egyébként is (jobb esetben) folyamatosan szelektálunk, és kedvünkre való (vagy éppen olvashatatlan) Jókai-életműveket hozunk létre, és azokkal foglalkozunk, soha nem az egészzel.

A nagy életműveket és velük szemben magunkat éppen a szelekcióban határozzuk meg.

III. SUMMA

Dolgozatomban megpróbáltam értelmezni Jókainak regényeihez kötött, értelmezéseknek és alkotói olvasási utasításoknak tekintett kísérőszövegeit. Nem titkoltam, hogy mindezen keresztül valójában a már sok alkalommal elparentált szerzői szándékot kutattam. Mindvégig azt gondoltam azonban, hogy a szerző mihelyt kijelentéseket tesz a műről, rögtön csak mint olvasó szólalhat meg. A szerzői szándék szükségszerű formája az interpretáció. Állításaimat most is, mint szándékom szerint eddig is, az interpretáció formájában megjelenő szerzői szándékról, mint saját olvasatom (nyilván támadható) konstrukciójáról teszem.

¹⁴² NK 100. *Önéletírásom* (1894) 134–135., 141–142.

¹⁴³ Lásd: ZSIGMOND Ferenc, *Jókai*. Bp., 1924. 172–222.

¹⁴⁴ NK 100. *Önéletírásom* (1894) 135., lásd a 9. jegyzetet. Másutt ugyanakkor úgy nyilatkozott, hogy egyedül a szerzőnek van joga „ítéletet tartani” a művek felett. Lásd: „Utószó összes költői műveim gyűjteményéhez.” NK 100. 231–233.

Bevezetésül azt állítottam, hogy a Jókai életműnek nincs egy, egységes olvasata. Helyesbítenem kell: *egy* van. Jókai Jókai olvasata egységes. Ugyanakkor rugalmas, sok szempontból dialógusképes, amit már csak az is bizonyít, hogy számos eleme szórványként más olvasatokban is jelen van. Kifejtése nem sokkoló, sok ponton nyitott, kidolgozatlan, sokféle olvasata lehetséges.

Az életmű mintegy kétharmada Jókai olvasatával együtt egzisztál. Nagy vonalakban azt mondhatjuk, hogy a kísérszövegek nélküli művek kiestek az emlékezetből. A kommentárok az életmű elején és végén koncentrálnak. A kommentárok feltételezhető célja a befogadás irányítása, az interpretációk befolyásolása, egyben a retorikai bevezetés valamennyi hagyományos feladatának (a jóakarát felkeltésének, figyelemfelkeltésnek, fogékonnyá tételnek, a behízelgésnek, a tulajdonképpeni tárgyalásra való átmenetnek) végrehajtása.

A kommentárok beszélője jellemző megoszlásban az íróhoz, a szerzőhöz majd (az életmű végéhez közeledve) a regény narrátorához áll közel. Az olvasatok meghatározó jegyeiben kronológiai változások nem látszanak, mindez egységes szerzőt sugall.

Jókai saját műveit mindig regényeknek, ezen belül többnyire angolos irányregényeknek tekinti. Ennek a (megítélése szerint némileg formátlan és művészietlen) műfajnak az előírásait magára nézve kötelezőnek tekinti. A műfaj kitüntetett: természetes forma. E természetes formát egy belső, eszmei mag kifejlése hozza létre. Az alapeszme a választott kor sajátosságain és a főhősön keresztül, áttételesen hat a narrációra. Az okság elve közvetlenül nincs jelen a narráció alakításában, szerepe az alapeszme tisztázása, pontosítása.

A kommentárok fontos célja a regényekben megjelenő világ realitásának bizonyítása, ezen keresztül az olvasó valóságtapasztalatának pillanatnyi felfüggesztése, valamint a javasolt (angol, francia) kontextus kijelölése. Fikció és realitás összemérésének eszköze a változó időre és térre való hivatkozás.

A regények beszélőjén keresztül hagyományok, metafizikus minőségek szólnak meg. A szerző szemtanú és mediátor. A beszélői pozíció archaikus, tudományos modalitással vegyítve. Az igazság közlése és az igazság érzetének felkeltése a cél: a beszélői pozíció tanítói és prédikátori egyszerre. A szöveg mindkét esetben helyettesítheti a tapasztalati valóságot.

A cselekményt a megzabolázott fantázia alakítja. Az alkotásmód retorikus modellt követ. A visszatérő témák és alakok mindig erősen értelmezettek. Az értelmezések (magyarság, politika, szerelem) feltűnően szegényesek. Az emberről alkotott kép misztikus alapozású, szeretet- és tanítás-centrikus.

A műről való beszédet a munka metaforikája uralja. A szövegek alapegysége a fejezet. A fejezetből álló laza szerkezeteket a történeten keresztül az alapeszme egységesíti. Jókai saját műveit nem nevezi könyveknek, ez talán feledteti a fikcionalitást. A Jókai mű minden mozzanatában hangsúlyozottan hosszú. A beszéd tárgya és formája az egészből kiváló, majd oda visszatérő rész. A műcímekkel kapcsolatos asszociációk erősen irányítottak. A szóról vallott nézetek ellentmondásosak: misztikus jellegűek és kételkedők.

A szöveg a befogadásban válik egésszé. Az alkotónak ezért feladata a befogadás irányítása is. A mű szerzői szöveg és szerzői interpretáció egysége. A befogadás irányításának eszköze a folyamatos alkotó–olvasó dialógus, a saját fejlesztésű olvasói közösség állandó befolyásolása, a kritika kirekesztésével.

Az életmű tematikusan, a fantázia és a nyelv elemzésével és megítélésével legálisan szűkíthető.

Végső összegzés helyett most egy (illőn: franciás műveltségű) mai kritikust idéznék, egy mai nagy regényről. A párhuzamok maguktól értetődnek. Az idézet – hiszem – nem (poszt)modernizálja, hanem csupán összegzi azt, amit eddig állítottam.

„...a regény nem attól és akkor jön létre, ahogy és amikor a létrejövés, a teremtődés tanúi vagyunk (work-in-progress), hanem a regény eredendően *van*, [...] ilyenformán a regényírói feladat [...] abban áll, hogy ezt az eredendően létezőt öntse formába. A szöveg – gáttalannak tűnő – áradása, a látszólagos megformálatlansága (bőbeszédűsége, fésületlensége), a szerző nonchalance-ai csak első közelítésben látszanak ellentmondani a formaadás követelményének: [...] az éppen az áradás, egy dolog majdnem biztosra vehető újbóli felbukkanása öt, tíz, harminckét vagy akárhány oldallal arrébb persze ekkor már nem teljesen ugyanaz, nem teljesen ugyanúgy!; az idő, mint körkörös természetű idő a regény univerzumának egyik legfontosabb formaalkotó tényezője. A szerző csak közvetheti, legfeljebb (k)analizálhatja ezt az áradást. Az író az, akin keresztül átzuhognak a dolgok, a mindennapok prózájának *petits riens*-jeitől az égi és földi harmóniák megtalálásának legspirituálisabb, tiszta teóriáig.”¹⁴⁵

Lehetséges lenne, hogy a nagyregények poétikája, a feltűnően terjedelmes életművek stratégiája mindig hasonló?

*

Elemzésem végén, azt hiszem kijelenthetem, hogy a folyamatosan jelenlévő (részben többször, de talán nem elég hangsúlyosan megválaszolt) kérdés, miszerint szerzői szándékot, vagy olvasói hozzászólást, értelmezés formájában megjelenő explicit regénypoétikát, vagy szétszórt regénypoétikai elvek szerepében tetszelgő olvasatot látunk-e Jókai kísérőszövegeiben, sajátos módon oldódik meg: Jókai regénypoétikájának legfontosabb mozzanatai, azok amiket szokás a művek immanens tulajdonságainak tekinteni, valójában az irányított befogadásban léteznek, a befogadás hozza létre őket. A Jókai-mű csak a részletes, csatolt értelmezési eljárásokkal együtt azonos önmagával. A fent tárgyalt interpretációs stratégiák, javallt olvasói attitűdök teszik azzá a művet, aminek Jókai tekintette. A Jókai-regények, és a Jókai-olvasat és csak együtt alkotják azt, amit Jókai életművének tekintett. A mű csak saját értelmezésével együtt egész.

Ha megtekintjük a Jókairól szóló első alaposabb kritikai szöveget, Tóth Lőrinc 1846-os ismertető bírálatát a *Hétköznapokról*,¹⁴⁶ akkor talán igazat adhatunk a kultikus kritikának abban, hogy Jókai nem változott: Tóth Lőrinc mindent elmond, amit a kritikusok később Jókai szemére vetettek. Jókai nem fáradozott a kritika által feltárt hiányosságok kiküszöbölésén, sem akkor, sem később. Ehelyett azt a megoldást választotta, hogy megalkotott egy saját uralma alatt álló olvasási módot, s ezen keresztül egy uralkodó interpretációt. Aki ezt követi, annak Jókai hibátlanul tökéletes. Aki nem, az arra van kárhóztatva, hogy folyamatosan ugyanazokat a hibákat és erényeket lajstromozza.

A Jókai által kísérőszövegekben megalkotott uralkodó interpretáció (megtámogatva a regényeken belüli, a szerzői interpretáció állásait erősítő, az olvasói

¹⁴⁵ SZÁNTÓ F. István, *A fűszál meg a rét*. KARÁTSZON GÁBOR, *Ulrik úr keleti utazása avagy A zsidó menyasszony*. Magyar Napló, 1993. január 8. (V. évf. 1.) 41.

¹⁴⁶ Irodalmi Ór. Melléklet az Életképekhez 1846. december 19. 25. sz. 45–50. Modern kiadás: KK 1. *Hétköznapok* (1846) 334–341.

aktivitást gátló, most nem is érintett eljárásrendszerrel) azt sugallja, hogy a Jókai-szöveg nem egy „véges teremtmény furfangja”, nem emberi, veritékes, véges és mesterséges, nem „bukott írás”, hanem „olyan jelölőt jelölő jel, amely magában örök igazságokat jelöl”, metafizikai minőségeket tár fel. „A tiszta érthetőség arculataként egy abszolút logoszra utal, és közvetlenül egyesül vele.” Az értelmezések folyamatos jelenlétükkel azzal áztatják magukat és azt az érzést keltik, hogy Jókai regényei (minden kétely ellenére) mégis kívül tudnak maradni a jelölés mozgásán, a jelölők folyamatos játékán, hogy Jókai írása *jó írás*: komprehendált, felfogott, megértett, önmagát értelmező. Jelentése jelen van, de legalábbis elérhető, jellege természetes, örök, egyetemes és isteni. Tudjuk: Isten törvénye nem csupán a Szentírásban, de az emberi szívben is rögzítve van. Jókai mintha nem is a Biblia, hanem a szívbe, a lélekbe írt törvény auktoritását kívánná kivívni saját művei számára. Ne felejtjük: Jókai saját műveit soha nem nevezte könyvnek. Az írás, a szöveg eszméjét elválasztotta a könyvtől – ha tetszik –, lecsupaszította a szöveg felületét. Egyszerre állította, hogy műveiben jelölő és jelölt (Föld és Ég) együtt vannak, együtt állnak – s ezzel egyidőben, talán rejtettebben, felkínálta műveit a szövegszerű, daraboló, diszkriminatív, aforisztikus olvasásra.¹⁴⁷

(Értelmezéseit persze már nem értelmezhetjük: a kísérőszövegekhez már nem írt értelmezést, ad infinitum. Ezért bármennyire is igyekezett saját értelmezéseinek körébe zárni regényeit, bármennyire igyekezett is felkelteni a jelenlévő jelentés illúzióját, interpretációinak interpretálásában már nem menekülhetünk az interpretátori szabadságtól, a jelölők játékától: a regényeket talán szerencsés lenne – talán meg nem – az ő elképzelései szerint olvasni, de értelmezéseit már csak a saját vízióink szerint láthatjuk.)

Jókai sokkoló bizalma a megértésben és hasonlóan sokkoló támogatása a megértéshez azt az illúziót kelti, hogy a lényegiségek adva vannak munkáiban. Az illúzióban hívők kultikusan viszonyulnak a műhöz: úgy olvassák (jelentsen ez bármit), mint a Szentírást, a nem hívők (vagy a rejtettebb utasításokra ügyelők) viszont pusztá szöveghez jutnak, amivel nehéz valamit is kezdeniük: rossz a regény.

Jókai mai sikertelenségének oka alighanem az, hogy a nyíltan felkelteni kívánt illúzió immár nem hat, a regényeket titkon szövegeként is felkínáló intenció viszont továbbra sem aktivizál szövegszerű olvasásra.¹⁴⁸

Az értelmezés feladata tehát ebben az esetben egyfelől a szöveg, *mint szöveg*, másfelől a hozzákapcsolt értelmezés, *mint értelmezés, vagyis mint szöveg* értelmezése. Meggyőződésem, hogy Jókai értelmezéseinek értelmezése nélkül, nem a teljes Jókait olvassuk. (Más kérdés, hogy Jókai oly szorosan összekapcsolta a regényeket és interpretációjukat, a művek hagyományos – kultikus és tudományos – olvasataiban Jókai olvasata oly erősen jelen van, hogy valójában értelmezései nélkül, tőlük nem érintve a Jókai-szövegeket még akkor sem olvashatnánk, ha akarnánk.)

Jelölő jelölőre mutat végtelen sorban ebben az esetben is. A mi helyünk mindig azon a ponton van, ahol éppen ki lehetne jelölni egy (pillanatnyilag véglegesnek látszó) jelöltet, akár szöveget, akár művet, akár regényt, akár értelmezést olvassunk. Hogy megtesszük-e vagy nem, többek közt épp ebben áll interpretátori szabadságunk. A döntés nem kikerülhető.

¹⁴⁷ A bekezdés problematikájához és idézeteihez lásd: Jacques DERRIDA, *Grammatológia*. Első rész. Transzformálta: MOLNÁR Miklós. Életünk–Magyar Műhely, 1991. 35–41.

¹⁴⁸ A mű és a szöveg fogalmait Roland BARTHES *A műtől a szöveg felé* c. tanulmánya alapján igyekszem használni. (Pompeji, 1991. 3. 90–97. Ford.: KOVÁCS Sándor.)

In his commentaries upon his novels Mór Jókai created a way of reading completely under his control, and, by means of this, a dominant interpretation.

Jókai considers his works as novels, more precisely as novels of purpose of the English type, the rules of which he follows faithfully. This form is produced by the unfolding of an internal idea.

An important aim of the commentaries is to prove the reality of the worlds presented in the novels and this way to suspend momentarily the reader's sense of reality and to point out the (English or French) context that is being proposed. The blurring of fiction and reality is achieved by references to changing space and time.

It is tradition and metaphysical qualities that are articulated through the narrator of the novels. The author is both a witness and a mediator. The position of the narrator is that of the teacher and the preacher: the purpose is to communicate the truth and to awake a sense of truth in the reader. In both cases, the text substitutes for empirical reality.

The plot is shaped by tamed imagination. The process of creation follows a rhetorical model. The recurring themes and figures are always strongly preinterpreted. The feebleness of these interpretations (of Hungarian national identity, politics or love) is striking. The view on man is grounded in mysticism and is education- and love-centered.

The discourse on the work is dominated by metaphors of labour. The smallest units of the texts are chapters, and the loose structure composed of them is unified by a central idea through the story. The object and form of speech is the part departing from the whole and then returning to it. The views on the word are contradictory: mystical and sceptical at the same time.

The dominant interpretation created in Jókai's commentaries suggests that a Jókai-text is not "a device of a finite creature", it is not human, sweaty, finite and artificial; not "fallen writing" but "a sign signifying a signifier that in itself signifies eternal truths, reveals metaphysical qualities". Jókai claimed that in his works the signifier and the signified were attached, were standing together – but perhaps a little less obviously, he also offered his works for a textual, splitting, discriminative and aphoristic way of reading.

A KOMJÁTHY-LÍRA VIZSGÁLATÁNAK POÉTIKAI FELTÉTELEI

(Metafizikum és szimbólum viszonya)

Komjáthy Jenő lírája metafizikus líra.¹ Költészetének csaknem egésze jellemezhető e kategóriával, a műben megjelenő élménykörre mint tematikára utaló műfaji megnevezéssel. Anélkül, hogy a lírai műfajok tematizáltság szerinti minősítését túlértékelnénk és annak részletezésébe fogoznánk,² meg kell jegyeznünk azt az egyszerű tényt, hogy a metafizikai („gondolati”, „bölcseleti”) költészetnek az immanens filozófiai kategóriákkal történő megközelítése igencsak korlátozott lehetőségeket mutat. Magától értetődően, hiszen ha kizárólag e lehetőségekre támaszkodnánk, akkor valamely külső szellemi tartományt meghatározóbbnak vélnénk az alkotás önelvű művészetiségénél, világlátásának sajátosságainál, létmódjából fakadó lefordíthatatlan eredetiségénél, metafizikumának másként kifejezhetetlen előtűnésénél. Így a műből alig mutatkozna meg más, mint valamilyen előzetesen kidolgozott vagy utólagosan megállapítható gondolati anyagnak, téziseknek verses formába öltöztetése. Mely persze szándékos cél is lehet, mint némely tanköltemény esetében; de ekkor legfeljebb csupán filozofikumról beszélhetünk, ahol a költészet nem több segédeszköznél. Tehát nem filozófiai „hátterek” egyszerű-közvetlen besugárzásáról vagy felhasználásáról van elsősorban szó, hanem a műformában megjelenő és csakis ott megjelenhető világképről, melynél a tematikus minősítés ilyen értelemben jogosult, s éppen metafizikainak nevezhető. (A jelző Komjáthy kapcsán a szó szorosabb értelmében vett meta-fizikai törekvés miatt is találónak tűnik.) S mivel Komjáthy lírájában különösen fontos a bölcselet és a költészet viszonyának releváns figyelembe vétele, a fenti – meglehetősen nyilvánvaló – szempontokat talán nem volt fölösleges előre bocsátanunk.

A „metafizikai” igény jegyében születő költészet, úgy tűnhet, természetéből következően vonzódik a szimbolikus megformálás felé. Hiszen vélhető, hogy a konkrétumaiban, közvetlen tényeiben létező-szemlélhető tárgyiaságon túli „rejtett” igazság feltáró-megidéző szándéka a nyelvi lehetőségek „metafizikáját” is maga után vonja. Közismertek a szimbolista stílus eljárásai e tekintetben a képi alakzatok szuggesztíójától az érzékek „mágikus” összekapcsolásáig stb. Mégis, Komjáthy esetében a szimbolizmussal történő rokonítás mellett az irodalomtudományban legalább olyan hangsúlyos az attól való elhatárolás. Hiányolják például éppen „a szuggeráló sejtetésnek felfedezését”,³ megállapítják, hogy Komjáthy „a szimbolizmusnak önkéntelen előfutára”,⁴ s „a szimbolizmusnak csak a

¹ Riedl Frigyes Komjáthyt egyenesen a legnagyobb magyar metafizikus költőnek nevezte. Lásd RIEDL FRIGYES, *Vajda, Reviczky, Komjáthy*. Bp., 1933. 110.

² A pusztán tematikus megfontolás itt olykor erősen didaktikus szempontokat feltételez és helyez előtérbe. Előfordul olyan kategorizálás, mely a gondolati lírát a didaktikushoz sorolja. Lásd WACKER-NAGEL, Wilhelm, *Poetik, Rhetorik und Stilistik*. Halle, 1888. 201–204.

³ KOMLÓS Aladár, *A szimbolizmus és a magyar líra*. Bp., 1965. 7.

⁴ KOMLÓS Aladár, *Komjáthy Jenő*. MTA I. Oszt. Közl. 1954. 449.

kezdeti stádiumát érhetette el”,⁵ így líráját „a magyar szimbolizmus szálláscsinálójának, vagy – legfeljebb – preszimbolistának fogadhatjuk el”.⁶ E kijelentéseket alapos és bizonyító erejű érvelések támasztják alá. Aligha vitathatók tehát, különösen ha a korabeli világirodalom szimbolizmusát tekintjük mércének. Kérdés viszont, hogy az ilyen összevetés önmagában mire vet fényt, mennyiben lehet fő szempont a szimbolizáció jellegének elemzéséhez, főleg egy metafizikai ihletésű költészet esetében. Költői metafizika és szimbolizáció ugyanis itt még tisztázandó esztétikai viszonyban vannak egymással, s nézetünk szerint e viszony a velejárá stílári jellemvonásokkal egyenrangúan, sőt azokat is meghatározva adhatja meg e líra irodalomtörténeti pozícióját, a rá vonatkozó minősítések szemléleti kereteit.

Igen fontos látnunk ugyanis, hogy mi az, ami Komjáthy lírájában – pusztán annak sajátos metafizikai indíttatása okán – eleve és szükségképp másfajta poétikát feltételez, mint például néhány francia költőében, vagy életművük egy részében, s hogy ennek alapján az összevetés milyen vonatkozásokban érvényes. Sőt, mindez egyáltalán e líra irodalmi létmódjának teljesebb megértéséhez is nélkülözhetetlen. A szimbolizmus „metafizika” érintettségéről és annak tematikus hiányáról mint kétféle költői intencióról beszélt Horváth János is, amikor Komjáthy líráját „filozófiai szimbolizmusként” jellemezte, megkülönböztetvén a „stilisztikaitól”.⁷ Hogy a metafizikai igény és a szimbólumalkotás társításának problémája mennyire lényegi mozzanat, mennyire meghatározó a poétika, a stílus tekintetében is, az tanulságosan derül ki az összekapcsolhatóságuk körüli vitákból.

Metafizikai téma és szimbólum viszonyának problémáját átgondolva először az együttesüket tagadó álláspontokra térünk ki. Csak egy-egy markáns példát, egy-egy jelentős irányzatot említünk: az egyik a metafizikai téma felől tekint a „képre”, a másik a szimbólum felől a „tárgyra”. Ha tételeiket egymással világítjuk meg és szembeesítjük, jól érzékelhető lesz, mit kell megoldania a szintézisre törő poétikának.

A metafizikai szimbolizációt a metafizika sajátosságai miatt utasítja el például Roman Ingarden. Elmélete szerint a metafizikai minőségek nyomán az irodalmi alkotásban feltáruának „a lét mélységei és ősalapjai”; de nemcsak feltáruának számunkra, „hanem szemlélésük közben és realizálódásuk által a lét ősalapjaihoz ereszkedünk alá. Mert nem csupán megmutatkozik bennük az egyébként titokzatos, bennük azonban nyilvánvaló, hanem magát az őseredetit képezik, egyik formájában. S csak akkor képesek megmutatkozni, ha realitássá válnak.”⁸ E tétel véleményünk szerint még nem zárja ki a metafizikai minőségek szimbolizációját azon esetben, ha e „realitás” lehet egyben szimbolikus is. Ingarden viszont a következőképp folytatja: „míg a megnyilvánuló metafizikai minőségek az ábrázolt szituációban maguk mutatkoznak meg, s mint megmutatkozók pontosan abban az értelemben jelennek meg, mint a tárgyi világ, addig a szimbolizálás-funkciónak a lényegéhez tartozik, hogy 1. a szimbolizált egy másik világhoz tartozik – ha szabad így mondani –, mint a szimbolizáló (legalábbis más tárgy, tényállás,

⁵ NÉMETH G. Béla, *A magyar szimbolizmus kezdeteinek kérdéséhez. (Nyelvi és stílusproblémák.)* In *Uő., Mű és személység.* Bp., 1970. 580.

⁶ RÁBA György, *Élőszó.* In KOMJÁTHY Jenő, *Vers és próza.* Bp., 1989. 34.

⁷ HORVÁTH János, *Újabb költészetünk világnézeti válsága.* In *Uő., Tanulmányok.* Bp., 1956. 480.

⁸ INGARDEN, Roman, *Az irodalmi műalkotás.* Ford. BONYHAI Gábor. Bp., 1977. 300.

situáció mint maga a szimbólum); 2. hogy a szimbolizált csak »szimbolizálva« van, s ő maga *nem* jelenhet meg. Mint szimbolizált, lényege szerint *közvetlenül* hozzáférhetetlen, ő maga nem mutatkozik meg. [...] 3. Ha egy meghatározott reális vagy csupán ábrázolt situációban megnyilvánul egy metafizikai minőség, akkor a minőség ontikus alapjai magában a situációban rejlnek, s mindkettő, a minőség és a minőség alapját képező situáció, jelentős szerepet játszik az irodalmi műalkotásban. Teljesen más a helyzet a szimbólumnál: a szimbólum *csak* eszköz. Nem róla magáról van szó, hanem csak a szimbolizáltról...⁹

Ingarden láthatóan a szimbolizmus programnyilatkozataival is egybecsengő kulcsszavakat használja – saját kiemelésében –, s általuk kérdőjelezi meg a metafizikai tematizálás és a szimbolizálás közös formaalkotását. A szimbolizált „másik világhoz tartozása”, „közvetlen” hozzáférhetetlensége: tipikus megfogalmazásai a szimbolista „jelzés”-programnak, mely egy titokzatos és elrejtett valóságnak nem a feltáruló megragadására, hanem a ráutalás közvettségére törekszik, s ezt tartja „sejtetésnek”. Itt tehát nem a közvetlenül megragadott és megmutatkozó, az „egyébként titokzatos” de a metafizikai minőségben megnyilvánuló a sugallat „tárgya”, hanem az, ami „titokban” marad, sőt, a műalkotásban sajátlag mint titokzatos kerül elő. Eszerint csakis a „közvettség” teremthet szimbólumot, amely azonban nem tartalmazhat metafizikai témát, mivel az közvetlen „realitásként” jelenhet csupán meg.

De vizsgáljuk meg a kérdést az ellenkező oldalról is. Olyan koncepciót idézve, mely nem a metafizikai téma sajátosságai okán, hanem a szimbólumalkotás jellege felől tagadja a kettő kapcsolatának lehetőségét. Mégpedig éppen azért, mert – a fentiekkel szemben – nem ismeri el a meghatározható „tárgyi világ” megmutakozását és így a tematizált metafizikai minőségek jelenvalóságát a műben. (Tehát nem általában a metafizikai távlatot, hanem annak tematikus ottlétét vonja kétségbe.) Arra a gondolkodásmódra emlékeztetünk, mely elsősorban Ernst Cassirer nyomán bontakozott ki.¹⁰ Óvatosan kell fogalmaznunk: innen indult, de Cassirer felfogását kétségkívül sarkítva, egyes pontjait radikalizálva viszi tovább. Gondoljunk az olyan tézisekre, melyek a műalkotást akként fogják fel jelstruktúrának, hogy eközben tagadják a jelnek valamilyen rajta kívülre, külsőre, másra való irányulását, vagy éppen az irányulások lehatárolható körét. Így ekkor a szimbólum sem illetheti a „tárgyi világ” valamely elemét és szellemi vonatkozását, vagy ellenkezőleg: bármely elemére és vonatkozására utalhat, amelyet felidézni képes.¹¹ Ismerjük a vélekedéseket a szimbólumról, mely „nem áll valami helyett, nem is utal semmire ami tőle függetlenül létezik.”¹² Sőt, az „utalás” szó sem tartatik megfelelőnek, mivel ha a szimbólum nem vonatkozik arra, ami rajta kívül áll, akkor nem is lehet utaló szerepe.¹³ A közvetlen utalás persze mindig is távol állt a szimbolizmustól, ahol közismerten inkább többértelmű sugallatról beszélhetünk, ahogy erre például Wilson Knight figyelmeztet. Szerinte is, a tiszta szimbólumnak éppen hogy végtelen sok vonatkozása van, nem egy bizonyos dologra, hanem különböző dolgok beláthatatlan sokaságára utal,

⁹ I. m. 307.

¹⁰ CASSIRER, Ernst, *Philosophie der symbolischen Formen I–III*. Berlin, 1923–1929.

¹¹ Vö. MORRIS, Charles, *Sign, Language and Behavior*. New York, 1946. 191.

¹² LANGER, Susanne K., *Problems of Art. Ten Philosophical Lectures*. New York, 1957. 132.

¹³ Vö. LANGER, Susanne K., *Feeling and Form*. New York, 1953. 380.

mint sugallat. „Jelentése” pedig az adott szövegösszefüggésből derül ki; jelként nem valami más helyett áll ott.¹⁴

E kutatások igen gyümölcsözőek lehetnek a szimbolizmus kutatásában, általában is mellőzhetetlen szempontokat nyújtva a képiesség vizsgálatához, a művészi világlátás elemzéséig ható érvennyel.¹⁵ Ugyanazt a problémát fogalmazzák meg tehát mint Ingarden, de nem a metafizikai minőségekből, hanem a szimbólumok (bár másként feltételezett) sajátosságaiból kiindulva. Ha ugyanis, mint Ingarden-nél láttuk, a metafizikai minőségekben a „lét mélységei és ősalapjai” nemcsak felidéződnek, hanem „realizálódnak” számunkra; nemcsak „megmutatkoznak”, de az „őseredetit képezik”, s mindezek nyomán az ábrázolásban „maguk jelennek meg, mint a tárgyi világ”,¹⁶ akkor valóban beláthatatlannak és művészileg megoldhatatlannak tűnik a metafizikai témának a szimbólum akár külső vonatkozás nélkülségéből, akár végtelen vonatkozásaiból történő feltárása. Hiszen mind a vonatkozás nélkülség, mind a végtelen vonatkozás kizárja, hogy egy metafizikailag markánsan tematizált mozzanat a szimbólumban „maga” táruljon fel, s „realizálódjon”.

Függetlenül attól, hogy mennyiben értünk egyet az összetartozhatóság tagadásainak előbbi két irányával, annyi mindenképp világos általuk, hogy amennyiben metafizikai szimbólum e tételek ellenére mégis létezik (téma és kép egységében), az mindenképp különleges helyet foglal el az irodalomtörténetben szimbolizmusnak nevezett irányzat esztétikájának környékén. S e különleges hely befolyásolja annak vizsgálatát, hogy Komjáthy Jenő költészete mennyiben rokon vagy nem rokon jelenség a kor szimbolizmusával, s hogy az összevetés milyen dimenzióban jelent érdemi minősítést. Az alapvető kérdések tehát úgy adódnak, hogy ha Komjáthy lírája metafizikus líra (a kifejezés említett tematikus értelmében), akkor lehet-e és hogyan szimbolista is egyben? S ha igen, miért az? Létezik-e egyáltalán és ha igen miként az alkotásmód, melyet Horváth János „filozófiai szimbolizmusnak” nevezett? Van-e a szimbólumnak olyan megvalósulása (poétikai távlata) és ennek nyomán elfogadható értelmezése, mely megengedi és tanúsítja a metafizikai ideákkal való találkozást-eggyelőlvadást, hogy így a szimbolizált a kép által „maga” jelenjen meg? Vagyis a szimbólum előidézheti-e valamiképp egy metafizikai minőség (idea) „realizálódását”?

Úgy véljük, a szimbolizációnak van ilyen lehetősége, s közismert tény, hogy léteznek ezt állító szimbólumfelfogások, erre még kitérünk. De ez a lehetőség, mint arra korábban céloztunk, nem az irodalomtörténeti értelemben vett szimbolizmusban uralkodó tendenciáé, pontosabban csak részlegesen érintkezik azzal – mind a költői gyakorlat, mind pedig a programszerű-elméleti megállapítások tekintetében. Ha csak e szimbolista poétika egyik legfőbb vonására, a korrespondencia-elve gondolunk, világos lehet előttünk metafizikum és szimbólum egymás iránti közvettségének élménye és koncepciója egységük helyett, amely a számtalanszor hangoztatott sejtetést, sugallatos jelleget eredményezi. Sőt elég a szimbolisták néhány jellegzetes, saját művészetük vonatkozásában releváns prog-

¹⁴ Vö. KNIGHT, G. Wilson, *The Shakespearian Tempest*. London, 1953. 13–14.

¹⁵ Tamás Attila a költői kép helyett a „szókapcsolat” elnevezést ajánlja, mivel a „kép” szerinte túl szűk, más esetben túl tág jelentésű. (TAMÁS Attila, *A „kép” problematikája a költői műalkotásban*. Szeged, 1969. Klny.) De a tudományos nyelvhasználat maradt a régi terminus mellett, talán elterjedtsége, meggyökerezettsége okán is.

¹⁶ Lásd 8–9. jegyzet.

ramnyilatkozataira gondolnunk, hogy kitűnjék: metafizikum és szimbólum viszonyában gyakorta éppen olyan alternatívákban gondolkodtak, mint amelyeneket fentebb Ingarden, illetve – feltételesen – Cassirer nevéhez kapcsolunk. Még ha több esélyt is láttak a két szféra „sugallatos” érintkezésében. Vagyis szintén arra kérdeztek, hogyan vonatkozhat a metafizikai eszme egy költői képre és viszont. S az analógia vagy a korrespondencia elve volt számukra a lehetőség, mely köztudottan áthidalást jelentett – de mindez nem változtat azon, hogy itt is két külön világról volt szó. Hogy a metafizikai szimbolizáció – ettől különböző – sajátosságaira majd rámutassunk, s a mondottakat alátámasszuk, néhány példát hozunk fel illusztrációként, az egyszerűség kedvéért Komlós Aladár szöveggyűjteményéből.¹⁷

Tehát a metafizika „eszme” és a képi érzékletesség összefüggéseiről olvashatunk mindjárt Jean Moréas nevezetes soraiban: a szimbolikus költészet „arra törekszik, hogy az Eszmét olyan érzékletes formába öltöztesse, amely nem válik önállóvá, hanem az Eszme kifejezést szolgálja, annak alávetettje marad. Az Eszmének viszont nem szabad engednie, hogy megfosszák a külső analógiák pompázatos uszályától; hiszen a szimbolikus művészetnek az a lényeges jellemvonása, hogy az Eszmét nem sűrítetheti végül is önnön magába. E művészetben tehát a természeti képek, az emberi cselekedetek, a konkrét jelenségek nem nyilvánulhatnak meg önmagukban; csupán érzékletes látszatok lehetnek, melyek arra hivatottak, hogy kifejezzék az elsődrendű Eszméhez fűződő titkos szálakat.”¹⁸ Ugyanígy nem „sűrítetheti magába” az „eszmét”, a gondolatot a szimbólum Merezkovszkijnél sem: „A kimondott gondolat hazugság. A költészetben az, ami nincs kimondva, csak átszillan a szimbólum szépségén, erőteljesebben hat a szívre mint az, amit szavakkal fejeztek ki.”¹⁹ George Vanor szerint a forma látszata mögött az eszme mindig titokban marad,²⁰ Rémy de Gourmont pedig arról beszél, hogy a „művészet metafizikus igazsága”, mely a „világ eszmeiségének elvével” azonos, nem más mint „magábanvaló igazság”, mely éppen ezért közvetlenül megközelíthetetlen²¹ – ahogy Kosztolányi Dezső is a „Ding an sich” megéneklését említi a szimbolistákkal kapcsolatban.²² Különösen tanulságos a két szféra közötti irányok tudatos megfogalmazása például George Vanor következő soraiban: „A szimbolista költő tehát azon fáradozik, hogy jelképes ábrázolásán át megleglje az eszmét; hogy megragadja a látható, érzékelhető és tapintható dolgok kapcsolatát az érzékfeletti esszenciával, amelynek a dolgok részei; hogy eljusson az okozattól az okig, a képektől az ősalakig, a jelenségektől és a látszatoktól a titokzatos értelemig; – és megfordítva: hogy valamely dolgot külső kvalitásai révén ábrázoljon, az eszmét képes jelentéssel ruházza fel, és a képekkel meg analógiákkal fejezzen ki igazságokat.”²³ Érdekes Balmont felfogása, melyben e két irány az alkotó és a befogadó között oszlik meg: „a költő szimbolikus művek megalkotása közben az absztrakt felől halad a konkrétéhoz, az eszmétől a kép felé – az pedig, aki műveivel megismerkedik, a képtől annak lelke felé halad, a közvetlen

¹⁷ *A szimbolizmus*. Bev. és vál. KOMLÓS Aladár. Bp., 1977.

¹⁸ *I. m.* 128.

¹⁹ *I. m.* 117.

²⁰ *I. m.* 177.

²¹ *I. m.* 190.

²² *I. m.* 122.

²³ *I. m.* 132–133.

alakoktól, amelyek önálló létükben is szépek, a bennük elrejtett szellemi idealizmus felé, amely kétszeres erőt kölcsönöz nekik.”²⁴

Persze ellenpéldák is hozhatók, de aligha kétséges, hogy az idézett fejtegetések a szimbolista poétika leglényegibb törekvései közé tartoznak. Akárhogyan is vélekedünk tehát az Ingarden- és Cassirer-féle szkepszisről, a szimbolista költészet szintén hasonló irányokban gondolkodik és alkot; természetesen azzal a különbséggel, ismételjük, hogy az „utalásokban” végül is több lehetőséget lát.

Vannak azonban – tudjuk – olyan szimbólumértelmezések, melyek a fentiekől eltérően nem a metafizika és a szimbólum dimenziójának különbségét vallják, hanem a kettő említett egybeesését. Nem a megközelítés útját keresik, hanem az azonosság lehetőségét állítják. Sőt, a kép itt éppen azért és éppen annyiban szimbólum, amennyiben egyúttal metafizikum is. Eszerint már maga a szimbolizáció sajátlag metafizikai jellegű. E felfogás nyilvánvalóan eltér az irodalomtörténeti szimbolizmus fentebb érintett esztétikájától, s úgy véljük, ez az eltérés ad alapot a Komjáthy-líra szimbolista karakterének minősítéséhez. (Megint csak függetlenül magának az elméletnek a megítélésétől.) Példaként Hans-Georg Gadamer szavait idézzük, aki szerint „a szimbólum fogalmában megszólal egy metafizikai háttér is”, a szimbólum „előfeltételezi a látható és a láthatatlan metafizikai összefüggését.”²⁵ Vagyis: „a látható látvány és a láthatatlan jelentés” elválaszthatatlanságát, a két szféra „egybeesését”. Solgerre hivatkozik, éppen idea és forma egységére vonatkozóan, kinél a szimbolikus olyan létezés(!), mely magának az eszmének a létezése.²⁶ Goethe értelmezéséből is azt emeli ki, hogy a „szimbólumban maga az eszme juttatja magát létezéshez”.²⁷ (Hozzátehetnénk: „realitáshoz”, a szó ingardeni értelmében, s az ingardeni koncepció ellenében.) Gadamer eszme és kép azonosságához idézi Schellinget is, aki a „Sinnbild” kapcsán szintén a kettő összetartozását hangsúlyozta, s aki a mitológiai szimbolizációban is „teljes indifferenciáról” beszélt, nem pedig jelentésbeli vonatkozásról, „kapcsolatról”.²⁸

A szimbólum ilyen felfogásában tehát az „eszme” és a „kép” viszonya több és más, mint jelentett és jelentő viszonya: a szimbólum ontikus státuszt nyer. Az eszme megjelenése és jelenléte egybeesik: ugyanaz a létező. A képi megjelenítő és az eszmei megjelenő egyetlen „valóság”. Az idea létezésének és érzéki megjelenésének azonossága ilyen formában – eredendő dualizmusuk ellenére – platóni gyökerű gondolat; Platón filozófiájában ez a szépségben áll elő. A szépség itt „önmaga mutatkozik meg, létében közvetlenül beláthatóvá teszi magát. [...] Nyilvánvaló, hogy a »jelenlét« magának a szépnek a létehez tartozik. Bármennyire valami földöntúlinak a visszfényeként tapasztaljuk is a szépséget, mégis a láthatóban van jelen. [...] Tehát a »kiviláglás« nem egyszerűen egyik tulajdonsága annak, ami szép, hanem a voltaképpeni lényegét alkotja. [...] Világlásjellege van. Világlani azonban annyi, mint valamit bevilágítani, s így azon, amire a sugarak

²⁴ I. m. 166–167.

²⁵ GADAMER, Hans-Georg, *Igazság és módszer*. Ford. BONYHAI Gábor. Bp., 1984. 71.

²⁶ Lásd SOLGER, Karl Wilhelm Ferdinand, *Vorlesungen über Aesthetik*. Leipzig, 1829. 127.

²⁷ GADAMER, i. m. 73.

²⁸ „A mitológiát [...] szimbolikusan kell érteni. Mert az abszolút művészi ábrázolás követelménye a teljes indifferencia, tehát az, hogy az általános egészen azonos a különössel, a különös pedig az általánossal, nem pedig jelenti.” (SCHELLING, Wilhelm Friedrich, *A művészet filozófiája*. Ford. RÉVAI Gábor. Bp., 1991. 116.)

hullanak, megjelenni. A szépség létmódja a fény létmódja.²⁹ A szimbólum tehát az ilyen interpretálásban „fényszerű” létmóddal rendelkezik. S amikor Komjáthy leggyakoribb, legjellegzetesebb szimbólumának a fényt tartjuk, hozzátehetjük, hogy minden más szimbóluma részese ennek, amennyiben „fényszerűek”, s maguk is „fények”, mint a kifejezésben megjelenő és létező metafizikai minőségek. Gadamer maga a szimbólum előbbi funkcióját „gnosztikusnak” nevezi.³⁰ E gnosztikus funkció Komjáthynál gnosztikus ihletettséggű világgéppel jár együtt – szimbolizáció és metafizika ilyen módon is találkoznak. A költői szónak e „logosz”-jellegét programszerűen is gyakran megfogalmazza, mely eszerint „Nem pusztá szó, de Istenige: tett, / Mely a lét kútfejből született.”³¹

Úgy véljük tehát, hogy Komjáthy költészetének „filozófiai szimbolizmusa” az utóbb vázolt esztétikai feltételek és feltételezések közegeiben születik, azok ismérveit viseli magán. (Most nem kívánjuk az elméleti tézisek érvényességét külön megvitatni.) S ezt figyelembe véve tudjuk adekvát módon összevetni líráját kortársai szimbolizmusával, a világirodalmi stílusirányzattal. Így szimbólumnak és metafizikumnak olyan egybeeséséről beszélünk, melynek lehetőségére, módjára az irodalomtudomány mindig rákérdez, amikor azt kutatja: „hogyan is vonulnak be az eszmék az irodalomba? Nyilvánvalóan nem az a kérdés, hogy vannak-e eszmék az irodalmi műben, ha csak nyersanyagként vagy pusztá információként fordulnak elő benne. Az említett probléma csak ott és akkor merül fel, ahol és amikor az eszmék ténylegesen magában a mű textúrájában foglaltatnak, amikor »konstruktív« jelentőségűvé válnak; röviden, amikor megszűnnek mint eszmék létezni a szó szokásos, fogalmat jelentő értelmében, s szimbólumokká, sőt mítoszokká válnak.”³² Olyan esetekről van szó, „amikor az eszmék szinte felizzanak, amikor az alakok és jelenetek nem csupán ábrázolnak, hanem valósággal megtestesítenek gondolatokat, amikor, úgy tetszik, a filozófia és a művészet azonosul egymással. A kép fogalomná válik, a fogalom képpé.”³³

Fogalom és kép ilyen azonosításának mélyén nem nehéz felfedezni a már idézett schellingi koncepciót, melyre még a mítoszok bekapcsolása is emlékeztet. Így e szimbólumfelfogás – és annak költői gyakorlata – összehasonlítva a szimbolisták programnyilatkozataival és lírájával, inkább romanticistának tekinthető. Németh G. Béla, amikor Komjáthy romantikusnak nevezett formaképzéséről beszél, éppen a hasonló szimbólumalkotás módját húzza alá, mint ehhez vezető, ezt jellemző képiességet, amelyben „nem viszony áll fenn a kifejező szimbólum és a kifejezendő tartalom között, hanem megfelelés, sőt azonosság. [...] A szimbólummá vált absztrakció a látomás keretében átlelkedül, önálló létet kap, de egyúttal vagy éppen ezért materializálódik is: szinte saját pszichikai és fizikai törvényekkel rendelkezik, valósággal élővé változik.”³⁴ Komjáthy lírájának metafizikuma tehát szinte kizárólag szimbólumokban jelenik meg, de e kép

²⁹ GADAMER, *i. m.* 333–334.

³⁰ GADAMER, *i. m.* 71.

³¹ *Az álmodó.* (A verseket a legújabb kiadásból idézzük. KOMJÁTHY Jenő, *Vers és próza.* Vál. és bev. RÁBA György. Bp., 1989.)

³² WELLEK, René–WARREN, Austin, *Az irodalom elmélete.* Ford. SZILI József. Bp., 1972. 180.

³³ *I. m.* 192. Erre a jelenségre utal T. S. Eliot is, amikor a metafizikus költészet kapcsán megjegyzi, hogy „gondolat és hasonlat eggyé válik”. (*A metafizikus költők.* In ELIOT, T. S., *Káosz a rendben.* Ford. TAKÁCS Ferenc. Bp., 1981. 137.)

³⁴ NÉMETH G. Béla, *i. m.* 557., 564–565. Nagy Atilla Kristóf stílusában romantikusnak, attitűdjében szimbolistának tartja Komjáthy. In NAGY Atilla Kristóf, *Szellemi bonctan.* Bp., 1992. 229.

romantikus, vagy a romantikában uralkodó formáján keresztül, annak esztétikai sajátosságait folytatva, s alapvető formateremtő elvvé alakítva. Költői újítása – e téren – a szimbólumok szerkezeti, szövegszervező alkalmazásában van: a mű egésze a szimbolizáció mindent átható szintjén él, legalábbis erre törekszik. Képiessége így nem a szimbolizálás jellegében, hanem csupán funkciójában rokonítható a modern kortársakkal. (Más kérdés, hogy e szándék itt, paradox módon, olykor az ellentétébe csap: megoldatlansága esetén éppen a szerkezetet gyengíti, néha majdhogynem feloldja.) Mindebből következik, hogy Komjáthy nemcsak hogy nem „teljesen” szimbolista költő a szó irodalomtörténeti szakaszra vonatkozó értelmében, hanem hogy poétikája alapján nem is lehet az. Legfeljebb érintőlegesen: a képalkotó fantázia aligha egyműsíthető minden mozzanatban. Így az adekvát elemzés és értékelés szempontjai sem támaszkodhatnak csupán a „stilisztikai” szimbolizmussal való összevetésre, s a metafizikum romantikus jelenlétét sem tekinthetik önmagában korszerűtlennek. Hiszen ellenkező esetben nem a műfajteremtés szabadsága, hanem történeti determinációja mellett foglalnánk állást, mely „objektíve” előírná a normákat. Ezzel persze még a megszokottnál sem magasabbra, sem alacsonyabbra nem értékeltük e költészetet. Csak röviden jelezzük most, hogy Komjáthy lírájának kétségtelen művészi fogyatékoságai nem abból fakadnak, hogy nem volt eléggé szimbolista, hanem hogy metafizikai képiességét nem, vagy nem mindenütt tudta a megfelelő műfaji szervezetségben megformálni. Olyan kompozícióban sem, mely saját szimbolizációjának „programjából” következne. „Pár reszkető ígét rebegtem, / De mit láttam, leírni nem tudám”³⁵ – vallja magáról önkritikusan. Emlékezzünk azokra a hiányosságokra, melyek költészetének már viszonylag kezdeti kritikájában is megfogalmazódtak, így Babits Mihály véleményére éppen a szerkezettől a képiességig: „kezdetről, végről, szerkesztésről nála szó sem lehet”, s „metaforái nem a meglátás, a képzelet munkái, hanem gyakran csak a nyelv és a sabloné.”³⁶

De a metafizika és poétika viszonyának, közös lehetőségének, mint a Komjáthy-líra egyik kulcskérdésének vizsgálata szintén megtalálható a korai bírálatokban. Palágyi Menyhért személyes találkozásokra hivatkozva utal arra, hogy a költőnél mennyire tudatosan merült fel mindez. „Beszélgetésben nagyon szerette a bölselem és a költészet viszonyát feszegetni. E kérdés engem is érdekelt elméletileg, de mert únos-untalan visszatért rá, már fárasztani kezdett. Nem gondoltam meg akkoriban, hogy reá nézve a kérdés valóságos életkérdés volt...”³⁷ Kosztolányi szintén kiemeli, hogy „a filozófia nála [...] énjének képzője, költészetének Musagetese”, s hogy „metafizikáját is megszólaltatta a poézis nyelvén”.³⁸ Sőt, e témában még az általunk korábban említett schellingi művészetfilozófia is szóba kerül.³⁹ Az újabb elemzések ilyen értelemben beszélnek Komjáthyról mint „költő-filozófusról”, akinél „bölcsélet és líra, alany és tárgy fúziója” valósul meg.⁴⁰ Maga Komjáthy pedig a *Kritikai szempontok*ban minderről a következőket írja: „a költészetnek s általában a művészetnek van egy a filozófiával alapjában közös célja is: a lét-probléma megfejtése. A tudomány különös célja pedig a dolgok

³⁵ Palágyi Menyhértnek.

³⁶ BABITS Mihály, *Az irodalom halottai*. In Uő., *Irodalmi problémák*. Bp., 1924². 187., 188.

³⁷ PALÁGYI Menyhért, *Komjáthy Jenő emlékezete*. In *Lapkritikák és nyilatkozatok Komjáthy Jenőről*. Összeállította: KOMJÁTHY Vidor. Bp., 1909. 57.

³⁸ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Komjáthy Jenő*. In *Lapkritikák...*, id. k. 99., 100.

³⁹ SIKABONYI Antal, *Komjáthy Jenő*. In *Lapkritikák...*, id. k. 117.

⁴⁰ BORI Imre, *A magyar irodalom modern irányjai*. I. Újvidék, 1985. 191., NAGY Atilla Kristóf, i. m. 83.

összefüggésének kimutatása, tárgya ennél fogva csupa reláció. A művészet és filozófia témája ellenben mindig abszolút; azé az eszmék, ezé a lényeg.⁴¹

Természetes, hogy fogalom és kép azonosság-lehetőségének romantikus gyökerű esztétikája felveti a filozófiai-spekulatív gondolkodás és a művészi kifejezés kapcsolatának kérdését. Vagyis azt a problémát, hogy a szimbólumban realizálódó azonosság-lehetőségük mennyiben függvénye vagy következménye a filozófiai és a költői nyelv egymásra hatásának, esetleges érintkezésének. Mi tehát e szimbolizmus esztétikájának nyelvi-stiláris feltétele és közege? Már Palágyi Menyhért is a nyelvi réteget metafizika és poétika, „gondolat és érzés viszonyából” vizsgálja,⁴² ami találkozok az ő filozófiai nézeteivel. „Érzés és gondolat lényegében egyik vagyis ugyanazon lényegnek különböző oldalai. Tanuság reá maga a nyelv, mely éppen oly mértékben az érzelmeknek, mint a gondolatoknak kifejezője. A nyelvet az emberi nem költői és bölcselmi szellemének egyesült ereje alkotta és ily módon a nyelv maga nem egyéb, mint a költészet és a bölcsészet örök frigyének jelképe.”⁴³ Ugyanazon lényegnek különböző oldalairól beszél tehát Palágyi, s ezzel bár nem részletezi, de sejteti egymásra hatásuknak azt a módját, melyet a modern irodalomelméletben a „diskurzusszférák átfedésének”⁴⁴ is neveznek. S mely szerint „egyrészt kimutatható, hogy a spekulatív diskurzus a metaforikus kijelentés szemantikai dinamikájában hordozza a maga lehetőségeit, másrészt az is, hogy magába rejti annak szükségyszerűségét, hogy bevesse a fogalmi artikuláció eszközeit, melyek kétség kívül a szellemen, sőt magán az önmaga felett reflektáló szellemen alapulnak. Másként fogalmazva: a spekulatív a metaforikus szemantikai követelményeinek csak akkor felelhet meg, ha végbevisz egy olyan metszést, mely kijelöli a két diskurzusmód között a visszafordíthatatlan különbséget. Bármiféle legyen is a spekulatív és a költői diskurzus között a későbbi kapcsolat, az első a második szemantikai szándékát csak egy másik értelmi síkba történő átvitel transzformációja árán viszi tovább.”⁴⁵ E későbbi kapcsolatban pedig „két energia találkozik így: a második referenciamező [a még nem ismert, érvényesítendő második jelentés – E. Gy.] gravitációja, mely a jelentésre hat, ami erőt kölcsönöz a jelentésnek, hogy eredeti régióját elhagyja, és magának a jelentésnek a dinamikája, mint értelemindukáló elv. A metaforikus kifejezésnek alapul szolgáló szemantikai kifejezés-szándék feladata, hogy e két energiát kapcsolatba hozza egymással, hogy szemantikai potenciált vigyen át a második referenciamező domináns területére, meghaladottá téve így a fogalmilag megragadott körét.”⁴⁶ (A metafora itt szimbólumot is jelent.)⁴⁷ Paul Ricoeur, tanulmánya végén, összefoglalásként az egyébként általa bírált Heidegger mondatait idézi egyetértőleg, némileg összevethetően a fentebbi Palágyi-veleménnyel: „Mindkettőt: a gondolkodást és a költészetet rejtett rokonság hatja át, hiszen mindkettő a nyelvet szolgáló nyelvben kerül alkalmazásra és ebben tűnik el. Kettejük között ugyanakkor mélységes szakadék tátong, mivel »egymástól távoli hegyeken laknak«.”⁴⁸

⁴¹ *Vers és próza*, id. k. 496.

⁴² PALÁGYI, i. m. 59.

⁴³ PALÁGYI, i. m. 60.

⁴⁴ RICOEUR, Paul, *Metafora és filozófia-diskurzus*. Ford. GYIMESI Tímea. In *Szöveg és interpretáció*. Szerk. BACSÓ Béla. Szekszárd, é. n. 77.

⁴⁵ I. m. 78.

⁴⁶ I. m. 81.

⁴⁷ Vö. i. m. 79.

⁴⁸ I. m. 92.

Komjáthy metafizikai szimbolizmusának nyelvében tehát az így elgondolható „rejtett rokonságot” véljük fölfedezni, mely nem a filozófiai és a művészi nyelv manifeszt eggyéolvadásán, különbségeik összerosásán alapul – e kettő itt is „távoli hegyeken” marad – hanem magának a nyelvnek azon „örök frigyén”, melyben eleve a költészet és a bölcsészet egymást átható és folyton a másik szféra felé megnyíló energiái élnek. Fogalom és kép egysége így nem két beszédmód stíláriis sajátosságainak megszüntetésén, hanem éppen az érzelmi és gondolati stílusérték állandó egymást-meghaladásán nyugszik. A jelentések, mint „értelem-indukáló elvek” egyrészt és „gravitációs” erők másrészt, mint „referenciamezők” egymást lobbantják lánggra, emlékeztetve Gadamer más vonatkozásban idézett kijelentésére: „a szépség létmódja a fény létmódja”. Ha Komjáthy költészete e létmódon belül esik – „dalom e túlvilági ének / ... / csupa fény és csupa lélek”⁴⁹ – akkor hozzátehetjük, hogy e fény, stilisztikai szinten, az imént tárgyalt energiák felizzásából ered. Példaként csak a Komjáthy-líra gyakran emlegetett jellegzetes szóösszetételeire utalunk, melyek tagjai sokszor – tematikusan is – éppen a gondolat és az érzés együtt teremtő, feszültségükben közösen megnyíló törekvése okán alkotnak párt. Nézzük mindjárt az egyik leginkább bölcséleti töltésű, magát a metafizikum lényegét közvetlenül megnevező szót („eszme”) és annak társítását az érzéki fény forrásával, a „nap” költői motívumával. Az így keletkező – többször felbukkanó – „eszmenap” összetétel egységsszervező stilisztikai „dinamikája” – fogalom és kép kölcsönös referenciájában – pontosabban abból az egymás jelentését teremtő-meghosszabbító szimbólumalkotásból származik, melyet egy helyütt a költő maga is érzékeltet, a szóösszetétel mindegyik tagját a másiktól eredeztetve: „Eszmék sora kél a naptól, / És napok a gondolatból”.⁵⁰

A metafizikai szimbolizáció előbb látott két szférája: esztétikai és nyelvi-stilisztikai rétege nyomán és után bontakozik ki előttünk az a harmadik poétikai dimenzió, mely a költői megszólalás „típusát”, módját illeti: lírai én és tárgya viszonyát. Pontosabban azonosságát, hiszen itt is erről van szó, mint „eszme” és „kép” egységének sajátos „alanyi” kifejeződéséről, alanyi hordozójáról. Horváth János fogalmazásában: „az én-vallás rajongója nem riadhatott vissza alany és tárgy merész azonosításától”.⁵¹ S ezen újabb közvetlenséggel nyilvánódik immár egy újabb körben, a lírai alany létesülése és dikciója szintjén Komjáthynál egzisztencia és megismerés, lét és szó egysége, korrespondenciák helyett. Így a metafizikai téma, a lírai „tárgy” a szimbólumban alanyként ismeri fel önmagát. Abban az alanyban, mely ugyanakkor a lírai ént is önmagán túlra vetíti, filozófiai témájának transzcendenciájába dobja. E jelenség áthatja az egész Komjáthy-költészetet, hiszen végül is ebből fakad közismert miszticizmusa. Ilyen értelemben tartjuk találónak a szakirodalom minősítését e líra „tárgyatlanságával” kapcsolatban, melyet már Babits kiemelt: „Komjáthy lírája *tárgyatlan* költészet; sohasem volt még ennyire tárgytalan költészet”.⁵² S hogy e tárgyatlanság éppen az „eszme” alanyban élő mivoltának és a vele azonosuló képiességnek a velejárója, azt Babits szintén éleslátóan elemzi. Komjáthyt Shelley-vel összehasonlítva írja, hogy „Ideális költészet mind a kettőé. Első eredményük természetesen az önérzet túltengése; aki előtt a külső világ semmi, annak önmaga minden... De Shelley látja a

⁴⁹ *A semmi*

⁵⁰ *Harmónia*

⁵¹ HORVÁTH János, i. m. 475.

⁵² BABITS Mihály, i. m. 188.

természetet és a természetben keresi saját érzéseit: a tengerben, a nyugati szélben, az érzékeny virágokban, [...] Komjáthynál ellenkezőleg: érzéseiben keresi a természetet, nem látja, nála legfeljebb az érzések támasztják a képeket; a képek csak kifejező eszközül szolgálnak, mint másnál a szavak. [...] A természet nála csak a lélek más szavakkal: semmi egyéb.”⁵³

Látni való, hogy a külső világnak a hiánya, mint temetikai „tárgytalanság”, nem más mint a belső világnak („önmaga minden”) poétikai értelemben vett tárgygyá tétele, miáltal én és tárgy ugyanaz lesz: a „lélek” magába foglalja a „természetet”. Ez tehát a poétikai létmód, melyben konkrétan megvalósul fogalom és kép, „eszme” és „szimbólum” egysége, a filozófiai és a költői nyelvnek egymást indukáló találkozására. Ez a legközvetlenebb és legnyilvánvalóbb alkotóiszemléleti kerete a romantikus gyökerű szimbolizációnak. S ennek nyomán figyelheto meg az újabb különbség az irodalomtörténeti meghatározottságú „stiliztikai” szimbolizmustól, a megfelelések és analógiák képiességétől és világlátásától, a rajtuk alapuló sejtetéstől. Ahogy Varga Pál megfogalmazza: „E szimbolizmus – bizonyos tekintetben negatív – specifikuma, hogy nem elégszik meg a szubjektum közvetítő szerepével érzéki-konkrét és titokzatos-ideális világ között, nem elégszik meg e viszony meglétének sugalmazásával, hanem e viszonyt – számos filozófiai forrásból kiinduló spekulációra támaszkodva – közvetlenül a szubjektum belvilága és az idealitás között állapítja meg. Kiküszöböli tehát a korrespondencia-világból az érzéki-konkrét világot (a társadalmi valóságot is), s a fenti viszony minél közvetlenebb, minél megvilágosítóbb megnevezésére tör.”⁵⁴

A lírai ének és tárgyának – a dikció szintjén is tettenérhető – azonosítása természetszerűleg a három nyelvtani személy három szintjén történhet meg. A beszédhelyzetek közötti ilyen különbségnek Komjáthy lírájában szintén metafizikai jelentősége van, formáikban összefoglalva mindazt, amiről eddig szó volt. Ahogy a lírai én e három irányban ragadja meg azt a világot, melyet önmagához tartozónak fedez fel, ahogy e háromféle megszólításban és megszólalásban csatlakozhat a tárgy az énhez, úgy bontakozik ki e líra egyetemes alanya, úgy éri el metafizikai célkitűzését. A következőkben felhozott példák korábbi fejtegetéseink alátámasztásául is szolgálnak.

Az első forma tehát a lírai ének saját „mélységei” felé törekvése, az „önmaga” felfedezése. Az én-önmaga dimenzióhoz sorolható tematikailag a lelki átlényegülés motívumköre, a teremtésnek a bensőségben való revelatív feltárulása. Fontos észrevennünk a különbséget, amely szerint itt mást jelent az „én” és mást az „önmaga”, illetve azok a névmási alakok, melyek ilyen funkcióban előfordulnak. E különbséget látjuk többek között az Egyszerre című versben: „Átfogtam magamat magamban... Magamat végleg megragadtam... Legyőztem magamat magamban”. Vagy az olyan sorokban mint: „Magamat magamban fölismerém”,⁵⁵ és: „Magammal örök frigyre léptem”⁵⁶ stb. Mindezek a lírai ének saját egyetemes (tárgyával azonosuló) alanyán belüli, énjénél mélyebb dimenzióra irányulását, „istenülését” érzékeltetik. Az ön-maga az én megismertje és létezésének kiteljesítője; a gnóosztikus isteni „szikra” a lélekben. Így az én lángra lobbanása az ön-maga szikrájából teremti azt a „fényt”, mely itt maga a lét, s mely e költészet alanyával válik azonossá.

⁵³ BABITS Mihály, i. m. 189–190.

⁵⁴ VARGA Pál, *Komjáthy Jenő költői világképének alakulása*. It 1989. 4. 638–639.

⁵⁵ *Újjászületés*

⁵⁶ *Hurráh!*

A második formában, az én–te dimenzióban a másik lényel való azonosulás felé bontakozik a lírai én áradó lelkesülése: a lét a megismerő vágyakozás élményében bontakozik előttünk. A társban is önnön alanyisága másik pólusát felismerő bensőség e törekvése természetesen a szerelmi tematikában, azon belül az *Éloa*-ciklusban figyelhető meg leginkább. Ilyen értelmet nyernek az egyszerű sorok: „Enyém vagy, én meg a tied, / Az én szívem a te szíved”,⁵⁷ és: „Az istenségnek tiszta tükre / S lelkemnek élte vagy”.⁵⁸ De a cikluson kívül is olvashatunk a vágyról: „Merülünk el örökre, végképp / Egymásba, óh, határtalan! / Te általad legyen szabaddá, / S alakot te öltö általam!”⁵⁹

A harmadik esetre (én–ő), a lírai én transzcendenciájának harmadik személyű megnevezésére, ahol a léttelenség extatikus tapasztalatáá revelálódik, szintén könnyű idézetet hozni. „Ő az örök fény, ő az örök nap; / Boldog, aki őbenne hiszen! / Nyitva az ég – és íme szívembe / Néz az azürkék isteni szem.”⁶⁰ Ide tartoznak a „minden én vagyok”⁶¹ típusú kijelentések: „Csupán másokban éljek én! / Csak minden szívben én dobogjak, / Csak minden szemben én ragyogjak, / És mindent üdvözítsek én!”⁶²

A szakirodalomban Juhász Gyula cikke az, amelyik Komjáthy költői nyelvének e hármasságára, ha nem is világos határozottsággal, de megérezésszerűen célzást tesz. Előbb egyik verssorát parafrázálva jellemzi egyéniségét („Homályban élt, de fény vala”), majd idézi azokat a „vezérmondatokat”, melyeket a misztikus-mitikus világlátás sajátosságaihoz igen gyakran felhozunk: „Te tvam aszi” és „Hen kai pán”.⁶³ Az újabb irodalomtudományban egyébként megtalálható a három nyelvtani személy olyan minősítése, mely ezekben az emberi létezés és a világ három alapvizíóját, a költői fantázia három alaptípusát látja: a mágikus, a misztikus és a mitikus.⁶⁴

Tehát az előbbi formák énje, valamint az „önmaga”, a „te”, az „ő” személyes névmásokban megnevezett létezők ugyanazon alannya válnak. E költészet alannya: a három dimenzió két-két pólusának feszültsége és egysége. Ez az alany továbbá a lét maga – egyetemessége, szándéka szerint, mindent magába foglal. A metafizikai gravitáció pólusainak egymásra találásakor születik meg a Komjáthy-költészet alkotó pillanata: a metafizikum szimbólumként revelálódik, az én és tárgya egyetlen alannya lesz.

Hogy a lírai én e háromféle vonatkozása mennyire lényegi szerepet játszik „eszme” és „kép”, gondolat és érzés, szellem és érzéki szépség egységének kialakításához, arra a Komjáthy-költészet hangsúlyosan vallomások, szinte programszerű utalásokat is tesz. Érdemes felfigyelni a megszólítások-megszólítások hármassága és a metafizikai szimbolizáció közötti nyíltan tematikus összefüggésre is, mely közvetlenül jelzi a poétikai szándékot. Így az első típusal kapcsolatban: „Én vagyok a hit, én az eszme, / Én a világot nemző gondolat”,⁶⁵ és: „Én vagyok az álló / S a száguldó jelen; / Egyetlen érzésben / Örvénylő

⁵⁷ *Enyém vagy!*

⁵⁸ *Ki vagy?*

⁵⁹ *Az ég*

⁶⁰ *Jelenések*

⁶¹ *Dal*

⁶² *Elöntöm lelkemet...*

⁶³ JUHÁSZ Gyula, *Komjáthy Jenő. (Egy elfeledett magyar lángész.)* In *Lapkritikák...*, id. k. 87., 88.

⁶⁴ Lásd MUSCHG, Walter, *Die dichterische Phantasie. Einführung in eine Poetik.* Bern und München, 1969.

⁶⁵ *Újjaszületés*

értelem”⁶⁶ és: „S egyszerre megdöbbsentem én, / Hogy nesz nélkül lépett felém / A meztelen szépség maga, / A lélek ős, örök dala.”⁶⁶

A második személyű megszólításban: „Érezlek, látlak Ideál / A harcok s könnyek tengerén! / Ki bennem sejtelem valál, / Mostan valóság vagy és mégis költemény.”⁶⁸ Másutt: „Te vagy az üdv, te vagy a szépség, / Fölfogni nem lehet egészét, / Az ideál te vagy!”⁶⁹

És a harmadikban: „És megtaláltam őt, / Bűbáj erővel illetőt, / Ki hogyha szólt, szavára / Fölépült, mint mesék csodája, / A gondolatok égi vára, / A fényes ideál.”⁷⁰

A transzcendens „idea” és a megjelenő „szépség” ilyen kapcsolata, láttuk, platóni örökség – eszerint a szépség az az eszme, mely közvetlenül is szemlélhető, melyben az idea közvetlenül tárul fel, s nem csupán homályos érzéki tükörkép-ként.⁷¹ Mindez újabb jelét adja annak, hogy Komjáthy lírájában nem „korrespondenciák” érvényesülnek, hanem az „aletheia” nyomán a két szféra egyégyé olvad. A szépség létmódja a fény létmódja, idéztük Gadamert. Komjáthy metafizikai szimbolizmusának ilyen értelmű „fényszerűségében”,⁷² alanyi egyetemességében a szimbólum léte és a lét szimbóluma egy és ugyanaz. S mivel e „tárgyatlanság” oka a metafizikai tematikában és poétikájában rejlik, ebben az értelemben lehet igaz, hogy speciálisan az „ontológiai szimbólumoknak” nincsen tárgyi megfelelőjük.⁷³

A Komjáthy-költészet meghatározó esztétikai-poétikai tényezőihez tartozik továbbá a szimbólumok motivikus jellegének, s ezzel összefüggésben a kötetkompozíciónak a kérdése.

Aligha vitás, hogy Komjáthy szimbólumai közül számos végigvonul *A homályból* című kötetben, így azok átfogó motivikus szerepet is betöltenek. Vagyis ugyanazon kép nemcsak egy-egy vers, hanem az egész kötet kontextusában „bomlik ki” – túlmutat az egyes költeményen, s egy tágabb összefüggés jelentései sugároznak rá. A vers önállósága mellett tehát a kötetegész befolyásoló szerepéről, „diaforákat”⁷⁴ alkotó jellegéről is beszélhetünk. Tematikailag ez leginkább a gnóosztikus értelmű „istenüléssel”, egy lélekút állomásainak bejárásával kapcsolatos. Babits Mihály „belső életrajzról” beszél e fejlemények vonatkozásában.⁷⁵ Tehát éppen a motivikus hálózat okán áll elő a legnyomatékosabban a kérdés: beszélhetünk-e kötetkompozícióról? Már maga a „belső életrajz” is megengedi a feltételezést, hogy a kötet darabjai olyan elrendezést mutatnak, mely több a pusztán utólagos szerkesztésnél, annál mélyebb koherenciát sejtetve. Még ha az egyes versek nem is okvetlenül a kötetkompozícióba való illeszkedés tudatában születtek, amennyiben az alkotói-egzisztenciális alakulás, a művekben manifesz-

⁶⁶ Az ősi

⁶⁷ Egyszerre

⁶⁸ Enyém vagy!

⁶⁹ Ki vagy?

⁷⁰ És megtaláltam őt...

⁷¹ Vö. PLATÓN, *Phaidrosz*, 250 d7; vagy *Philebosz*, 51 d.

⁷² A fény-motívumot mint e költészet fókuszát vizsgálja SZÉLES Klára, *A modern magyar líra születéséről, avagy: van-e a költészetnek fókusza?* című tanulmányában. It 1989. 4. 664–675.

⁷³ LANDMANN, Michael, *Die absolute Dichtung. (Essays zur philosophischen Poetik.)* Stuttgart, 1963. 136.

⁷⁴ Vö. WHEELWRIGHT, Philip, *Metaphor and Reality*. Bloomington, 1972. 72. Idézi TAKÁCS Ferenc, T. S. Eliot a költői nyelvhasználatról. Bp., 1978. 77.

⁷⁵ BABITS Mihály, i. m. 186.

táldódtó élménysor szerves-személyes jellegű ívelést mutat, úgy a lélekút maga is kompozíciós összefüggéseket teremthet. Ebben az esetben a keletkezési sorrend körülbelül maga lenne a „kompozíciós” sorrend. A kötet azon verseinek előfordulási helyéből, melyeknek a keletkezési időpontja – egy fennmaradt lista nyomán – megállapítható,⁷⁶ az a következtetés vonható le, hogy ha nem is pontosan, némi átszerkesztéssel, de a reláció érvényesül; „a kötet nagy vonalakban – de csak nagy vonalakban – kronologikus rendet követ, tematikus átrendezéssel”.⁷⁷ Az eredményt látva úgy véljük, hogy ez az átrendezés voltaképpen a „belső életrajz” folyamatát igyekszik plasztikusabbá, egyenesvonalúbbá, „logikusabbá” tenni. Igaz, e tekintetben is találunk kiugrásokat, kevésbé illeszkedő darabokat,⁷⁸ s talán ennek okán – valamint a belső párhuzamok láttán – vélte Bori Imre úgy, hogy a kötet nem lineáris módon, hanem „koncentrikus körök rendszere” szerint épül.⁷⁹

Azon túl viszont, hogy *A homályból* többé-kevésbé egységes tematikai keretben mozog, szigorúbban fogalmazva „folyton ugyanazt és ugyanúgy mondja”,⁸⁰ s így a motívumok is átnőnek egyik versből a másikba, a kötetkompozíció kérdését a formateremtésben másodlagosnak tartjuk. Nem ebben áll e mű, e költészet pregnanciája. Magának a lelki-egzisztenciális fejlődésnek, a „belső életrajznak” sem lazán összefűzött részmozzanatai, esetleges kitérői, többször leírt változatai az igazán érdekesek, hanem a történeti ívelésében is kezdettől fogva adott lényegi metafizikai intenció megjelenése. S ez intenció alapján még a belső stílustörténeti folyamattal sem fonódik szorosan össze. Korábbi megállapításainkból e téren az következik, hogy a metafizikai vonásoknak elsősorban esztétikai-poétikai (szimbólumalkotó) relevanciája van, s kevésbé stílustörténeti.

Tanulmányunk nem az érintett irodalomelméleti problémákra igyekezett „megoldást” találni, hanem olyan szemléleti feltételeket próbált keresni, melyek megfelelő kiindulásul szolgálhatnak a Komjáthy-líra többször vitatott kérdésköréhez. Elsősorban a metafizikai szimbolizáció jelenségéhez, annak irodalomtörténeti meghatározhatóságához. A teória konkrét-gyakorlati vonatkozását tartottuk elsődlegesnek abban a feltételezésben, hogy a vélekedéseket az életmű részletes elemzése visszaigazolhatja, sőt, maga az elemzés is általuk nyílnak meg egy – nézetünk szerint – gyümölcsöző koncepció felé. A metafizikai szimbolizációról tett megállapítások tehát annyiban érvényesek, amennyiben létezik egy olyan költészet, mely e tekintetben a fenti fogalmakból kiindulva megragadható. S ha mindebből tágabb hatáskörű következtetések is adódnak, úgy azok a Komjáthy-líra poétikájának többé-kevésbé általánosítható jellegéből erednek.

⁷⁶ OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1588. 67., 68.

⁷⁷ VARGA Pál, *i. m.* 611.

⁷⁸ Vö. *i. m.* 610–611.

⁷⁹ BORI Imre, *i. m.* 232.

⁸⁰ BABITS Mihály, *i. m.* 187.

LES CONDITIONS POÉTIQUES DE L'ANALYSE DE LA POÉSIE LYRIQUE DE KOMJÁTHY

La thématisation métaphysique spéciale détermine la nature de son symbolisme aussi. Ce qui apparaît dans cette poésie, ce ne sont pas le programme de suggestion ou le caractère inspirateur de l'esthétique symboliste de l'époque, mais plutôt une aspiration à l'identification du sensoriel-métaphorique avec le spirituel-transcendant. Prenant en considération de ce trait de caractère, il est possible de marquer la place de Komjáthy dans l'histoire de la poésie lyrique du XIXe siècle. Ses thèmes métaphysiques apparaissent donc presque exclusivement dans des symboles, mais à travers leurs formes romantiques. Pourtant, l'identité mentionnée est perceptible dans le tropologisme du symbolisme romantique. C'est ce que Gadamer appelle la fonction gnostique du symbole. L'innovation poétique de Komjáthy réside dans l'emploi structural-structurateur de texte des symboles : dans le cas optimum, la totalité de l'œuvre se déploie au niveau d'une symbolisation saturante. Par conséquent, cette poésie lyrique ne peut pas se définir comme entièrement symbolique au sens étroit du terme, désignant une étape de l'histoire littéraire.

L'identification du sujet lyrique à son objet est l'apanage esthétique de ces aspirations poétiques ; elle se veut l'accomplissement linguistique de « l'unio mystica » et atteint le sommet de ses extases dans la subjectivité des sphères du *moi-soi-même*, du *moi-toi* et du *moi-lui*, lesquelles représentent les trois dimensions saisissables par les trois personnes grammaticales.

Berzsenyi Dániel *Kesergés* című versének keletkezéstörténetéhez (Gyöngyösi hatása Berzsenyi költészetére)

A kutatás legújabb mérföldkövét képező könyvében Csetri Lajos nem kis kétellyel tekint azok elé az eredmények elé, melyeket a Berzsenyi-filológiától még egyáltalán várni lehet;¹ és ezen – tekintve például a versek időrendjének megállapítására vonatkozó fáradozások csekély eredményeit – tulajdonképpen nincs is mit csodálkozni.

S csakugyan, az idegen hatások monoton leltározása és a nem sok sikerrel kecsegtető kronologizálás helyett (de legalábbis mellett²) már régen szükség volt olyan Berzsenyi-értelmezésre, amely a kor európai műveltségének és irodalmi gondolkodásának távlatai között helyezte volna el a költőt.

Habár az eddigieknél „több energiabefektetést” és „fejlettebb filológiai módszerek mozgósítását” nem ígérhetjük is, szándékunkat, hogy mégis a Csetri által oly jogos szépséggel kezelt Berzsenyi-filológia Scyllákkal és Charybdisekkel fenyegető tengerére merészkedjünk, menti talán, hogy olyan jelenségekre kívánjuk felhívni a figyelmet, melyeknek eddig semmi teret nem szentelt az egyébiránt tagadhatatlanul aprólékos kutatás.

„Azon művek, melyek szerint Berzsenyi poetai karaktere rajzolatott, a *Matthisson* és *Horác* egyesült stúdiumának szerencsés rezultátumaik”³ – írta Kölcsény 1817-ben, s az azóta eltelt több, mint másfél évszázad alatt a tudomány lényegében meg is maradt ebben.

Bár nem a szorosan vett költői jellemmel áll kapcsolatban, de tulajdonképpen már az is érthetetlen, Sallustius nevével miért találkozunk oly ritkán a Berzsenyiről szóló tanulmányokban, holott biztosra vehetjük, hogy olvasta, részint, mert apja otthon kifejezetten történetírókat olvastatott vele,⁴ részint pedig, mert Sallustius mindenki olvasta⁵ (Kazinczy le is fordította⁶ – Magyarországon negyedszer!). Berzsenyi sokat tanult tőle.⁷

¹ CSETRI Lajos, *Nem sokaság, hanem lélek*. Bp., 1986. 23–24.

² Mert azért ne felejtjük el Horváth János megjegyzését se: „Különösen költői fejlődése menetét, s az arra ható tényezők egymásutánját nem látjuk világosan, mert versei nagy részének keletkezési ideje, s így sorozatos időrendjük ma már nem állapítható meg megnyugtatóan.” (HORVÁTH János, *Berzsenyi és iróbarátai*. Bp., 1960. 19.) – És ki ne segitene szívesen ezen a helyzeten?

³ KÖLCSEY Ferenc, *Berzsenyi Dániel versei*. In *Nemzet és sokaság*. Szerk.: KULIN Ferenc. Bp., 1988. 29.

⁴ HORVÁTH János, *i. m.* 10.

⁵ Lásd pl.: *Berzsenyi Dániel költői művei*. S. a. r.: MERÉNYI Oszkár. Bp., 1979. 567.; VÁCZY János, *Berzsenyi Dániel életrajza*. Bp., 1895. 145.; HORÁNYI Elek, *De sacra corona Hungariae*. Pozsony, 1790. 362.

⁶ C. C. SALLUSTIUS, *Épen maradt minden munkái*. Buda, 1836.

⁷ A Sallustius *De coniuratione Catilinae* című műve és Berzsenyi *Kesergése* közti – akár szövegszerű – egyezésekhez lásd a következő helyeket: II 5, VII 4–5, VIII 1, X 1, XXXVII 2. Sallustiusnak a nemességről vallott politikai és történelmi nézeteihez – melyek Berzsenyi gondolkodásmódjára erősen emlékeztetnek – lásd Hahn István tanulmányát (HAHN István, *Ultószó*. In C. Sallustius C. összes művei. Bp., 1978. 169–199., különösen 185. és 187.).

A másik, és a poétai karakter szempontjából összehasonlíthatatlanul fontosabb személy, akiről nem veszt tudomást a kutatás: Gyöngyösi István. Ha megemlékeznek is róla, többnyire csak mint a felező tizenkettes legfőbb hagyományozóját említik, Kölcsyektől Csetriig,⁸ holott Berzsényi korában egyáltalán nem voltak ilyen rossz véleménnyel róla,⁹ s Gyöngyösi műveinek népszerűségét mi sem mutatja jobban, mint hogy a *Murányi Vénus Aranyt*¹⁰ és Petőfit is megihlette.¹¹

Berzsényi így ír róla az *Antirecenzióban*: „Egy oly hadakozó és szerencsétlen népnél, mint a magyar volt, a poézis nem divatban, de a legkisebb figyelemben sem lehetett; mégis a németeknek sem volt jobb poétájok, mint Gyöngyösi. Hogy pedig a rec[enzens] állítása szerint Zrínyi, ámbar Gyöngyösinél rosszabb verselő és csupa követő, mégis jobb poéta, mint Gyöngyösi, ki jobb verselő és originális: az énelöttem ismét világos ellentmondás.”¹²

Berzsényi olvasta tehát, és nagyra is becsülte Gyöngyösi műveit,¹³ s ezek saját költészetére olyannyira rányomták bélyegüket, hogy hatásuk, melyet az alábbiakban részletezünk, egyedül csak Horatiuséhoz fogható.¹⁴

Az anyag nagysága miatt Gyöngyösi művei közül itt a *Márssal társalkodó murányi Vénus*, illetve a *Porából megéledett Phoenix* (a továbbiakban: *Kemény János emlékezete*) hatását vizsgáljuk csak (Badics Ferenc népszerű kiadásának szövegét véve alapul¹⁵).

⁸ Például CSETRI L., i. m. 25. Rájnis is, a *Kalauzban*, az ő tizenketteseit alakítja át hexameterekké (RÁJNIS József, *A magyar Helikonra vezérlő Kalauz*. Pozsony, 1781. 8–9.)

⁹ Elég volna itt a Gyöngyösi szövegeit modern kritikai kiadásban megjelentető Badics Ferenc megjegyzésére hivatkozni, aki szerint „másfél századon át szinte egyedül uralkodott a magyar Parnassuson. A XVIII. század egy-két lyrikuson kívül jóformán mindenkit elfelejtett a régi irodalomból, és Gyöngyösi egyes munkái – a saját első kiadásait nem számítva – Dugonicsig 39 kiadást érnek.” (*Gyöngyösi István munkái*. Szerk.: BADICS FERENC. Bp., 1905. 5.) Lásd még: SZAUDER József, *A XVII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai*. In *Uő., Az estve és Az álom*. Bp., 1970. 52. A *Murányi Vénus* utóéletéhez: R. VÁRKONYI Ágnes, *A rejtőzködő Murányi Vénus*. [Bp.], 1987. 5–18.

¹⁰ Arany külön tanulmányt szentelt neki (ARANY János, *Gyöngyösi István*. In *A. J. összes művei*. XI. S. a. r.: NÉMETH G. Béla. Bp., 1968.), amelyben többek közt „a költő virtuozitását, nyelv és versbeli könnyű bőségét, eleven képzelmet a festésben, rhytmusának magyar zamatját” (421.), „alanyi hévömlés”-ét (431., a kiemelés Aranytól) emlegeti, s rámutat, hogy „Gyöngyösi alapjában lyrai költő volt” (436., ugyancsak Arany kiemelése); végül pedig megjegyzi: „valahányszor a magyar költészet és nyelv odajut, hogy idegen befolyástól lesz szükség menekülnie: mindannyiszor nyereséggel fordulhat vissza a néphez, s irodalomban Gyöngyösihez”. (440.) Egyébként hasonló szempontok szerint méltatja „az szegény Gyöngyösi Istvánt” Kosztolányi is – KOSZTOLÁNYI Dezső, *Gyöngyösi István*. In *Látjátok, feleim*. Szerk. RÉZ Pál. Bp., 1976. 53–59.

¹¹ Berzsényinek magának is van egy Gyöngyösi témájára írt töredéke, a *Wesselényi, a nádor, Muránynál*, az 1820-as évek közepéről.

¹² *Antirecenzió Kölcsy recenziójára*. In *Berzsényi Dániel művei*. Szerk. OROSZ László, Bp., 1985. 207.

¹³ Tiszteletére egyébiránt a keszthelyi Helicon ünnepségen 1817-ben három másik költővel együtt fát is („*Sorbus aucupariát*”) ültetett (*Kazinczy Ferenc levelezése*. XV. Szerk. VÁCZY János, Bp., 1905. 79–81.).

¹⁴ A költők egymásra való hatásának kérdéséhez, az eredetiség problémájához nagyon tanulságos többek közt Berzsényi saját véleménye (*Észrevételek Kölcsy recenziójára*. In *Berzsényi Dániel művei*. 249.), RÁJNIS József példázata a méhecskéről. (*Kalauz*, 82–83.), valamint Horváth János értékelése (i. m. 56., 61.). Érdekes elemzését találhatjuk Berzsényi és Horatius kapcsolatának – *A magyarokhoz*, illetve *Carm. III 6* – Váczy János könyvében, ahol a szerző Erdélyi János cikkével vitázik (ERDÉLYI János, *Berzsényi Dániel*. In *Pályák és pálmák*. Bp., 1886.)

¹⁵ Mivel a betűhív pontosságtól ez esetben eltekinthetünk, a 9. jegyzetben említett kiadást használjuk. Ahol ettől a kritikai kiadás javára (GYÖNGYÖSI István, *Márssal társalkodó murányi Vénus*. S. a. r. stb.: BADICS FERENC. Bp., 1909.) eltérünk, külön jelezzük.

Tekintsük mindjárt a *Kesergést*, azt a verset, amelyet Berzsenyi első verseként tartanak számon!¹⁶ A témát Gyöngyösi több ízben is feldolgozta, a legtisztábban a *Murányi Vénus* első könyvében áll előttünk: a költő a 28. versszakkal megszakítja az elbeszélés menetét, és a fonalat csak a 43.-ban veszi fel újra. A romlás felett kesergő tizenöt szakasz a következő:¹⁷

Veszni tért kis *hazánk!* forgasz mely sok kockán,
Hányfelé *vetett* már a *szerencse* sarkán!
Hol egy ellenségnek, hol másnak vagy markán,
Régi szép épséged mely miatt áll csonkán.

Oh az régiektől *elfajzott* nemzetség!
Híredben s nevedben kocsosult nemesség!
Miolta köztetek nincs az egyenlőség,
Ily *rútúl* azolta prédál az ellenség.

Az meddig egy *szívvel* fogtál, magyar, fegyvert,
Volt-e oly nemzetség, mely tégedet *megvert?*
Kardod minden ellen diadalmason nyert.
Sok préda s nyereség lábad előtt hevert.

Hol az szép hír s név, sok adó nyereség?
Kit elődben rakott sok holdolt nemzetség,
Vagy *harcokon* adott az *győzött* ellenség.
Mind elprédálta azt az egyenetlenség.

Tedd férre, *nemzetem!* ezt az délcegséget
Mint *régen*, kövessed az egyenlőséget.
Ne fogyasd magadot, találsz ellenséget,
Ki majd ránt nyakadban siralmas inséget.

Hijában, megrögzött az vad *erkölcs* benned,
Az újságok nélkül nehéz már ellened.
Noha hasznosb volna ezt is férre tenned:
Mert végre is ezért kell veszélyre menned.

Az egyenetlenség ártalmas mindenben.
Gyűkeret szakasztott sok győzedelmekben.
Sokak, még egyesek voltak idejekben,
Gazdag szerencséjék épült mindenekben.

¹⁶ És amit még a filológiai kérdésekben egyébként igen óvatos Csetri Lajos is hajlandó „mind az *óda* első variánsának, mind Berzsenyi első ódájának elfogadni”. (CSETRI L., i. m. 43–44.; a kiemelés tőlünk, a későbbiekben még visszatérünk rá.)

¹⁷ A szöveg lényegében magáért beszél, ezért csak azokat a szavakat emeltük ki, amelyek Berzsenyiné is ugyanígy fordulnak elő.

De délceg *erkölcsök* mihelt férre rugott,
Ez egyyel tartotta, amaz máshoz fogott:
Az egyenetlenség forralt olyan lugot,
Kitül végre soknak füle *jajra* zugott.

Régen Rómát hitták *világ* asszonyának,
Holdult is sok *nemzet nagy* birodalmának.
Vad Scythiáig nyult széle *hatalmának*.
Ki tudhatja számát sok diadalmának?

Egyes *erkölcsében* esvén végre vadság,
Mihelt sokfelé vont az akaratosság,
Oly változásokat fajzott a sok újság:
Hogy majd pad alá hullt az *régi* méltóság.

Nem nevel semmi jót az újságkövetés.
Szúmaró s félelmes, gonosz az *pártütés*,¹⁸
Mégis oly vágyott s moh ehez az ügetés,
Mintha volna minden jótermő ültetés.

Az állhatatlanság *nagy szű*hez nem illik,
Gyenge épület az, mely hirtelen *omlik*,
Lásd az erős tölfát,¹⁹ elébb *öszveromlik*,
Ostromló szelekre hogysem mint meghajlik.

Nem nemes elme az, mely mindjárt *változik*.
Akármi *szélre* is nádként ingadozik.
Ott tisztul az arany, hol az *tűz* lángozik,
A rózsa is tövis között virágozik.

Az *nagy szű*, ki előtt az bölcsület forog,
Inkább *halált* kíván s belőle vér csorog,
Hogysem tántorítsa valami olly dolog,
Ki becsületivel ellenkezik s morog.

Szűk *most* ez a jóság s vagyon csak kevésben:
Férre rugó *erkölcs* szorult fúrt fejekben,
Az *egyenetlenség* vert fészket *szivekben*,
Mint hold fogyta s tölte *változik mindenben*.

Berzsenyi versében mintegy ötvenszer szerepel olyan szó, amely Gyöngyösinél is megvan. Ez még önmagában nem lenne bizonyíték a két vers kapcsolatára,²⁰

¹⁸ Berzsenyiné *visszavonás*.

¹⁹ A *Kesergésben* még *bikk*, majd *A magyarokhozban* cseréli Berzsenyi *tölgyre*.

²⁰ Az olyan alapszavak, mint a *világ*, *vér*, *leront*, *hajdani*, *nemzeti*, például Guzmics Izidor *A magyar nemzethez* írott versében is szerepelnek.

viszont bizonyos apró, egybevágó szerkezeti elemek, a versek felépítése és szavakban összefoglalható tartalma mindenképpen erre mutat.²¹

Ha a szerkezetet tekintjük, rögtön a *romlásra indult*, illetve *veszni tért*²² haza megszólítása után az Árpád véretől való *elfajulás*, az *elfajzott nemzetség* kiemelése, az *egyenlőség* számonkérése (*Véredet, magadat tiportad*), mind ilyen közös jegye a két versnek.²³

Míg Horatius konkrét győzedelmes ellenségről két versszakban is beszél, Gyöngyösi csak *általában* szól róla, Berzsenyi pedig nem is említ ilyet.

Az igen ritka *veszni tért* szintagma²⁴ közös előfordulását nem kell külön kiemelni, méltatni, csupán arra emlékeztetnénk, hogy Gyöngyösi ezzel kezdte a verset (versbetétet), érthető tehát, ha Berzsenyi felfigyelt az amúgy is igen erős stílusértékkel bíró szókapcsolatra.²⁵

Róma emlegetése, mint a magas polcra való aláhullás példája²⁶ szintén fontos: Gyöngyösinél az egyetlen név, hely, Berzsenyi pedig majd *A magyarokhoz* záróképeiben alkalmazza, az utolsó sort fogja kezdeni vele, a már a *Keseregésben* is megtalálható Ílion, Kárhágó és Babylon mellé emelve be az egyébként csak egy-két szó erejéig megváltoztatott versszakba.

A *tölgyfa-kép*²⁷ alkalmazása (mely Horatius versében nincs meg) már maga is közös motívum, de bevezető szavai is magukért beszélnek: „Lásd az erős tölfát”, illetve: „Nézd: a kevély tölgy”.

Kettőjük legfontosabb különbsége azonban Horatiushoz képest az, hogy ő nem nevezi meg versében az *erkölcsöt*, míg Gyöngyösinél és Berzsenyinéél ez többször is, hangsúlyosan fordul elő,²⁸ továbbá egyáltalán nem említi a *sorsot*, a

²¹ Azzal együtt persze, hogy egy percig sem tagadjuk közös, horatiusi gyökereiket (Hor. Carm. III, 6).

²² Gyöngyösinek ez a szókapcsolata, emlékszünk, majd a Berzsenyi-vers harmadik strófájában tér vissza.

²³ Horatius, Gyöngyösi és Berzsenyi egyaránt közvetlen megszólítással indít ugyan, míg azonban Horatius már rögtön az első versszakban *pontosan*, szóról szóra megmondja, hogyan lehet a válságon felülkerekedni („donec templa refeceris” stb.), majd a második versszakban: „dis te minorem quod geris, imperas”), Berzsenyi csak a romlás okait sorolja fel, *expressis verbis* nem mutat kivezető utat, a nemzet fejére olvasva a régi dicsőséget megátkozza a hárfiafajzatokat, de (részben talán alkati) pesszimizmusa nem engedi, hogy közvetlenül orvosságot ajánljon: Horatius prófétál, Berzsenyi kesereg. Berzsenyi amúgy sem ad ódáiban közvetlen gyakorlati tanácsokat, legfeljebb ilyeneket: „Ébreszd fel alvó nemzeti lelkedet!” (*A magyarokhoz*, 1807), „Bízzál, s virágzóbb századokat remélj!” (*A tizennyolcadik század*), vagy egyszerűen csak: „Merj!” (*Az ulmai ütközet*).

²⁴ Lásd még: „Mondd, kitől várhatsz ezután segídet? / *Veszni-tért* város, van-e még reményed?” (Horatius: *Octavianus császárhoz*. Ford.: Rájnis József, illetve „A’ bátor erkölcs is, ha *kiveszni* tért...” (Hor. Carm. III, 5. ford.: Virág Benedek [Berzsenyi innen nem vehette: csak 1816-ban jelent meg]). Ez utóbbihoz még (igen tanulságos!) ugyanazon vers 2. versszaka: Oh visszára fordult / Curia, ’s *hajdan erős* nagy erkölcs!” De Berzsenyinéél is előfordul még egyszer: „A durvultságban *veszni tért*” (*Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás*).

²⁵ Egyébként a „veszni tért” és a „romlásra indult” között is van hasonlóság: a *szintagmák* felépítésében. Intranszitiv ige befejezett melléknévi igeneve, azonos szerepű bővítménnyel.

²⁶ „nemes hazánk / Fénylő dicsőség polca felett virult”, illetve: „majd pad alá hullt az régi méltóság”.

²⁷ Lásd a 19. jegyzetet!

²⁸ Mind a kettőjüknél pontosan négyszer.

szerecsét sem,²⁹ míg Gyöngyösi éppen evvel kezdi,³⁰ Berzsenyi pedig evvel fejezi be a verset (azaz mindkettőjüknél a leginkább hangsúlyos helyek egyikén áll).³¹

A párhuzamok után érdemes szólni a különbségekről is. Ha Berzsenyiné „a lélek drámája [...] lesz abból, hogy a nemességgel kapcsolatos illúziói szertefoszlottak”,³² Gyöngyösiről semmi ilyesmit nem állíthatunk. Megrendültség helyett inkább gyakorlati tanácsokkal szolgál („Nem nevel semmi jót”, „Tedd férre nemzetem!”), és a régi dicsőséget is serkentő példának idézi fel, aminél Berzsenyitől semmi sem áll távolabb: ő a letűnt korokat mintegy fejére olvassa a sybarita maradékoknak.³³

Jellemző továbbá, hogy a romlás alapvető okaként Berzsenyi az erkölcsi hanyatlást jelöli meg, ami Gyöngyösi számára nem ilyen egyértelmű: ő a főhangsúlyt az egyenetlenségre (pártútés, seditio) veti, mely hatszor szerepel, szemben a négyszer említett erkölcsi válsággal.³⁴ Egyébként teljesen érthető, hogy inkább az „egyenlőség” hiányát teszi kritika tárgyává, semmint a főurak, pártfogói erkölcsseit.

Es hogy mennyire nem önkényesen metszettük ki Gyöngyösi elbeszélő költeményéből a fenti részletet, azt mi sem mutatja jobban, mint hogy (a *Murányi Vénus* első, szerzői kiadását leszámítva) azt Badics Ferencig minden kiadó valamiféle határnak tekinti a mű szövegén belül.

1702-től kezdve ugyanis a *Murányi Vénus* első huszonnyolc versszakából egy „Előljáró beszéd”-et különítenek el a kiadók, úgy, hogy az „Első rész”-t ténylegesen csak az „Oh a régiektől elfajzott nemzetség!” kezdetű versszakkal kezdik el, miután még az „Előljáró beszéd” végére, a „Veszni tért kis hazánk!” versszaka

²⁹ Sőt a hat római ódában összesen is csak egyszer szerepel a *fortuna* (III, 3, 62) szó, de akkor is Juno, és nem a költő közvetlen beszédében!

³⁰ Sőt, egész költészetében ez az egyik leggyakrabban visszatérő témája, önálló művet is írt *A bal szerecsé ellen való Panaszos Versek* címmel; a következőkhöz hasonló kitételek unos untalan való ismételtetése alapján hajlamosak lennének egyenesen fatalistának minősíteni:

Az mi hatalmában vagyon szerecsének,
Azt soha ne vélyyed magad erejének,
Szerencse gyakorta szolgál erőtlennek,
Vakot fordét sokszor, mind erős, eszesnek.
(*Az jó vitézeknek tiüköre*, 12. versszak)

Inában van kinek-kinek változása,
Egy percentés közti lehet fordulása,
Nagy állapotjárul csekélyre szállása,
Croesusból Irussá hirtelen válása.
(*Kemény János*, II 3, 56. versszak)

(Aligha felesleges különben mindezzel kapcsolatban a hol kuruc, hol labanc érdekeket szolgáló Gyöngyösi korának saját bőrén megtapasztalt politikai viszonyaira utalni.)

³¹ Egyébként mind a hárman ugyanazon a – történelem-filozófiai – síkon fejezik be versüket.

³² SZAUDER József, *Ihletek, műzsák Virág és Berzsenyi között*. In *Az estve és Az álom*, 273.

³³ Lásd a 23. jegyzetet.

³⁴ Bár igaz, hogy az egyenetlenséget az erkölcs hiányából származtatja ő is (6. vsz.) – csak éppen nem az erkölcsről szól a vers.

után két olyan versszakot iktattak be, amelyek nem Gyöngyösitől származnak (és amelyeket mi sem idéztünk).³⁵

Mindezek fényében tehát aligha túlzás kijelenteni, hogy Berzsenyi a *Kesergés* (és később *A magyarokhoz*) írásakor Gyöngyösi fenti részletét *képeiben, fordulataiban és témájában* egyaránt felhasználta, és reméljük, a továbbiakból az is kiderül, hogy kapcsolata költőelődjével távolról sem korlátozódott erre az egy alkalomra, sőt – akár a Horatius-vonal – egész pályáján végighúzódt.

Horác című versét Berzsenyi a kritikai kiadás szerint 1799 körül írta. Hogy Gyöngyösi sorai ebben az időben is ott csengtek a fülében, annak illusztrálására hadd idézzünk egy sort ezúttal a *Kemény János*ból:

„Már a Boreásnak zúgtanak szelei.”³⁶

Berzsenyi versének kezdete – „Zúg immár Boreás a Kemenes fölött” – szemlátomást rendkívül emlékeztet a fenti sorra, de ha a ránk maradt végső változat helyett a vers *összövegét* vesszük szemügyre:

„Zúg már a Boreás a Kemenes fölött”,

akkor a két sor közvetlen összefüggése felől semmi kétség sem maradhat. Gyöngyösi verséből a Berzsenyiéhez képest csak a „Kemenes” hiányzik – érthetően –, Berzsenyi pedig Gyöngyösi sorából csak a Boreás tautologikus „szelei”-t hagyta ki.

A *Kemény Jánost* különben nagyon tanulságos tovább is idézni:

Már a Boreásnak zúgtanak szelei,
Hullottak a fáknak fagyos levelei,
A szép virágoknak voltak csak helyei,
A termő ágaknak úgy pusztá nyelei.

Mosolygó zöldsége hervadt a mezőknek,
Leveles árnyéka múlt a zöld erdőknek,
A gyümölcskerteket nem látni termőknek,
Elaludt világa a nyájas üdőknek.

Múlt a víg hajnalok vidám felkelése,
Az áldó s üdvözlő madarak zengése,
Szűnt a zephyrusok lágy lengedezése,
S gyenge szellőjének kedves legyezése.

[...]

³⁵ Ettől a kiadói gyakorlattól csak az egy Dugonics András tért el (*Gyöngyösi István*nak *Költeményes Maradványai*. Szerk.: DUGONICS András. Pozsony–Pest, 1796.), aminek jelentőségére később még visszatérünk. Annak igazolására pedig, hogy szinte önálló versként idéztük egy nagyobb elbeszélő költemény néhány kiragadott versszakát, legyen elég Aranyra és Kosztolányira hivatkozni, akik szerint Gyöngyösi költői tehetsége alapvetően *lírai* volt. (Lásd a 10. jegyzetet.)

³⁶ *Kemény János*, III, 5, 36.

Nem nyögi gerlice eltévedett társát,
Az örvös galamb is hagyta bulyiklását,
A pacsirtának sem hallani hangzását,
S a felkelő napot köszöntő áldását.³⁷

A kritikai kiadás azt mondja, Berzsenyi 1804 után írta *A közelítő telet*. Gyöngyösi hatása tehát még a *Kesergés* és a *Horác* írása utáni években is oly eleven volt, hogy a Berzsenyi vers felütésének nemcsak hangulata és indító képsora³⁸ egyezik meg a Gyöngyösi verséével, nemcsak szavakat, képeket vesz át tőle,³⁹ hanem a „negatív festés” eljárását is, melyet mint Berzsenyire annyira jellemző eszközt méltat Horváth Jánostól kezdve Merényi Oszkárón és Keresztury Dezsőn át Csetri Lajosig az irodalomtörténet.⁴⁰

De Gyöngyösi hatása nem merül ki abban, hogy bizonyos versekben koncentráltan jelentkeznek: Berzsenyi egész költészetében jelen van, ha többnyire csak egy szókapcsolat vagy verstéma⁴¹ erejéig is.

Berzsenyi egyik emlékezetes kifejezése, a „tündér szerencse” számtalanszor előfordul Gyöngyösi műveiben,⁴² sőt, *A poézis hajdan és most* címmel ellátott, legutolsónak tartott és 1832-re (!) keltezett vers egyik lehangsúlyosabb, mintegy nyitó szintagmája, a *tündér változatok* is megvan már Gyöngyösinél: „Tündér változását nézd a szerencsének”.⁴³

³⁷ Kemény János, III, 5, 36–38; 40.

³⁸ Gyöngyösi fának „fagyott levelei” zörögnek tovább Berzsenyi ligetének „tarlott bokrai közt”!

³⁹ Pl.: „Nincs rózsás labirinth” – „A szép virágoknak voltak csak helyei”;

„Bíbor thyrusain nem mosolyog gerezd” – „A termő ágaknak voltak csak nyelei”;

„nem lengedez a Zephyr” – „Szűnt a zephyrusok lágy lengedezése”;

„Nem bűg gerlice” – „Nem nyögi gerlice eltévedett társát”.

⁴⁰ Lásd pl.: HORVÁTH J., i. m. 42., 73., CSETRI L., i. m. 159., 195–196., valamint a kritikai kiadás jegyzetét a vershez. Keresztury Dezső is „jellegzetesen berzsenyies”-nek nevezi a képek összetételét, melyekhez Barta Jánost idézi: „A jelen őszt túlárasszja a visszaálmódott tavasz, s ennek konkrét színességét már eleve a valótlanúság tudata kíséri.” (KERESZTURY DEZSŐ, *Berzsenyi Dániel*, „A közelítő tél”. In Uő., *A szépség haszna*. Bp., 1973. 52.) – Mindez Gyöngyösi verséről is ugyanígy elmondható. Ugyancsak ő állapítja meg (uo. 54.), hogy „A költő a hervadó őszi táj képét idézi fel, a természet halálának látványa önmaga felé fordítja, s ráébreszti arra, hogy az ő gyönyörű kora is tünőben van, mint minden az ég alatt” – amit Gyöngyösi verséről már csakugyan nem mondhatunk el.

Elemzésében egyébként Keresztury azt a tényt, hogy Berzsenyi az *Ősz* összövegében szereplő „kőkényszem”-et *A közelítő télben* „szemöldök”-re cseréli, a *Fohászkodás* isteni szemöldökével (mely „Ronthat s teremthet száz világot”) hozza kapcsolatba, amivel talán fölöslegesen emeli egy szintre Lollit és az óda istenét. Érdemesebb talán inkább ismét Gyöngyösi egyik szép helyét idézni (*Kemény János*, I, 1, 45):

Szép szemöldökének, szemekinek íja
Most víg mosolygással a szivet nem víjja.

⁴¹ A *Wesselényi, a nádor, Muránynál* című, 1825-re (!) keltezett töredékre már fentebb (II. jegyzet) utaltunk.

⁴² Csak a *Kemény Jánosban* például: II, 1, 57; II, 1, 68; II, 3, 53; II, 9, 64; III, 1, 12; III, 6, 118. Igaz, a kifejezés nem Gyöngyösi leleménye, a 17. században általánosan elterjedt volt.

⁴³ Ez az eredeti „tündér változás” az utolsó szótag hosszúsága miatt nem fér az alkaiosiba.

Ennek az utolsó versnek a „lekötött kalóz”-át általában *Próteusszal* szokás azonosítani⁴⁴ – neve, egy sorban a tündér szerencsével, Gyöngyösínél már szintén olvasható.⁴⁵

Látjuk tehát, hogy Gyöngyösi hatása Berzsenyi „költői fejlődésének menetében” egyáltalán nem elhanyagolható, és éppúgy kimutatható Berzsenyi elsőnek, mint utolsónak tartott versében. Gyöngyösi képei, gondolatai, jellegzetes szófűzései (változó intenzitással bár) Berzsenyi egész költői pályája folyamán visszavisszatérnek – amint ugyanez Horatiusszal kapcsolatban már a legrégebbi időktől fogva tudományos közhely.⁴⁶

De nem határozhatjuk-e meg ezt a hatást időben is? Ha tudjuk, mikor olvasta Berzsenyi a *Murányi Vénust*, az a fentiek értelmében mindenképpen *terminus post quem* a *Kesergés* esetében (vagy – hadd pontosítsunk – annak jelenlegi, ránk maradt formájának datálására vonatkozóan).

A *Murányi Vénus* sok kiadása közül elvileg bármelyiket forgathatta Berzsenyi.

Érdemes a Gyöngyösi-kiadások *szövege* felől megközelíteni a kérdést. Mint fentebb⁴⁷ utaltunk rá, a *Murányi Vénus* kiadásai közül, a számunkra legfontosabb részletét illetően, Dugonics Andrásé egy ponton élesen különbözik elődeiétől.

Gyöngyösi saját kiadásában a mű három egységes „rész”-re tagolódott, az első versszaktól az utolsóig. Ezzel szemben a kiadók 1702-től az „Első rész”-t csak a mű 29. versszakával kezdik, és az első huszonnyolc strófából (azokat két, nem Gyöngyösitől származó versszakkal megtoldva) egy „Elöljáró beszéd”-et különítenek el!⁴⁸

A költő a 27. versszak után megszakítja az elbeszélés menetét, melyet a fentebb teljes terjedelmében idézett, tizenöt versszaknyi történetfilozófiai kitérő után folytat csak tovább, a 43. versszaktól kezdve.

Ez a tizenöt versszak összefüggő egészet képez. Annál önkényesebb tehát a kiadók eljárása, melynek következtében ennek az egységes „betétversnek” az első strófája még az „Elöljáró beszéd”-ben olvasható, míg a második már külön, az „Első rész” élére kerül!

Dugonics ezzel szemben nem vágja ketté ezt a történetfilozófiai betétet, hanem megőrzi egységét, annak mind a tizenöt versszakát az „Elöljáró beszéd”-en belül közölve, mely így egészen pontosan a „*Szűk most ezt a jóság...*” kezdetű versszakig tart. (Nála tehát az „Első rész” csak e fent idézett tizenöt versszak után következik.)

Dugonics a szóban forgó tizenöt versszakkal zárja az „Elöljáró beszéd”-et, melyet egyébként tipográfiailag is megkülönböztet az „Első résztől”, azáltal, hogy

⁴⁴ Lásd a *Gróf Mailáth János*hoz írt óda első változatának 9. versszakát, illetve Bécsy Ágnes megjegyzéseit (Bécsy Ágnes, „Halljuk, miket mond a lekötött kalóz...” Bp., 1985. 247. és 275.). A „kalóz” szó értelmezéséhez különben a leghelyesebb talán magára Berzsenyire hivatkozni („az én nyughatatlan és kalóz elmém” [KazLev. VI. 148.]).

⁴⁵ „*Proteust követő tündér szerencsének*”, *Kemény János*, II, 3, 53.

⁴⁶ A Berzsenyi verseiben meghatározó szerepű történelmi személyiségek közül is találkozhatunk Gyöngyösínél jónéhánnyal, pl. csak a *Kemény János*ban: Attila (II, 1, 3), Hunyadi János (II, 2, 26), az Esterházy család Vezekénynél esett négy fia (III, 3, 8) [Berzsenyi: „Melly áldozat volt a vezekényi harc!” (*Herceg Eszterházy Miklóshoz*)], Mátyás király (III, 4, 91). Hogy mind e személyeknek milyen szerepe volt Berzsenyi történelemképeiben, lásd CSETRI L., i. m. 55–56.!

⁴⁷ Vö. 35. jegyzet.

⁴⁸ Mindehhez és a továbbiakhoz lásd Badics Ferenc szövegkritikai jegyzeteit, GYÖNGYÖSI ISTVÁN, *Márssal társalkodó murányi Vénus*. 1909. 179–180.

szövegét oldalanként hat, míg a mű további részét hét strófában közli (továbbá az oldalszámozást is csak az „Első rész” első oldalán kezdi el).

Lényegében tehát Dugonics ismerte fel elsőként a kérdéses tizenöt versszak összetartozását, melyet a maga módján kiadásában érvényesített is. Nem túlzás tehát feltételezni, hogy Berzsényi az ő, 1796-ban megjelent Gyöngyösi-összesében olvasta a *Murányi Vénust*,⁴⁹ ebből pedig következik, hogy a *Kesergés*, mostani állapotában, nem lehet régebbi 1796-nál, a *Gyöngyösi Istvánnak Költeményes maradványai* megjelenésénél.

Mindezek után úgy érezzük, tartozunk még annak megindoklásával, hogy a *Kesergés*ről beszélve miért emlegetjük mindig annak „jelenlegi formáját”, „mostani állapotát”, mintha – szemben az általánosan elfogadott nézetel⁵⁰ – feltételez-nénk korábbi változatot (vagy változatokat) is.

A *Kesergést* azért szokták Berzsényi első ódájának tartani (eltekintve attól, hogy a nem autográf kézirat alá oda van írva), mert az 1797-ben vagy az után *A felkölt nemességhez* írt vers „Méltán búslakodám előbb, / Hogy héra eleid nyomdokiból kitérsz” sorait Toldy Ferenc óta – valószínűleg joggal – rá, a *Kesergésre* vonatkoztatják.⁵¹ De nincs-e valamivel több okunk is, hogy ezt a verset (illetve annak egy korábbi formáját) költője első ódájának tekinthessük?

A kérdés megválaszolásához hasznosnak ígérkezik áttekinteni azokat a különbségeket, melyek a *Kesergés*, és annak későbbi változata, *A magyarokhoz* közt fennállnak.⁵²

A *Kesergés*hez képest többlet *A magyarokhoz* c. versben a „kevély tölgy” hasonlatának a kifejtése és a „rút sybaríta váz”. Hiányzik azonban a *Kesergés* utolsó strófája, a vallástalanság versszaka és az ifjúságra vonatkozó összes kitétel. Ez utóbbiak elhagyásával tömörebb, általánosabb érvényű lett ugyan *A magyarokhoz*, de éppen a *Kesergés* egyik fő motívuma veszett el velük: ott ugyanis az ifjúság szerepe a nyolcadiktól kezdve az utolsó előtti kivéve három versszakonként, azaz

⁴⁹ Ugyanezt a feltételezést látszik alátámasztani az a tény is, hogy van a *Kemény János*nak tizenkilenc olyan versszaka (III, 4, 73–91), mely a „Veszni tért kis hazánk...”-hoz hasonló egységet képez a művön belül, és amelyek Dugonicsét kivéve az összes kiadásból hiányoznak! (Lásd Badics F. kiadói jegyzeteit: *Gy. I. összes költeményei*. II. Bp., 1921. 406.) Ennek a résznek a gondolatai tökéletesen megfelelnek annak, amit Berzsényi korai történelemszemléleteként ismerünk, amellyel a *Kesergés*ben is találkozunk.

Itt Gyöngyösi ismét arról beszél (a kiemelések tőlünk), hogy „A magyarokban is nincs az régi jó vér”, „Messze hült erkölcsse vitéz eleitől, / S azok dicséretes cselekedetítől”, „Elfajzott módjátúl a hadakozásnak”, „párnás Hyment veszi kiki társnak” (vö. „rég heverész a puha pamlaigon” [*A felkölt nemességhez*], majd azzal fejezi be:

Vajha Mátyás király a magyar hadakat
Látná most, s azoknak rendetlen voltokat,
Szép nemességekből fajzott rút korcokat:
Minémű szemekkel nézhetné azokat.

Ha Berzsényi olvasta e sorokat (márpedig e tizenkilenc versszak tematikája, szóhasználata és képei ismét csak azt sugallják, hogy olvasta), Dugonics kiadását kellett használnia. (Csak zárójelben utalnánk rá, hogy Merényi a kritikai kiadásban [273.] nyelvújítási szónak veszi a *korc*ot, holott látjuk, az már Gyöngyösinél is megvan.)

⁵⁰ Vö. 16. jegyzet.

⁵¹ Lásd: *Berzsényi Dániel költői művei*. Szerk. MERÉNYI O. Bp., 1936. 366.

⁵² A kritikai kiadásban 37. szám alatt szereplő és római kettessel megkülönböztetett versre nem térnénk ki, CSETRI Lajossal (i. m. 44.) és SZAJBÉLY Mihállyal (*Berzsényi Dániel „A magyarokhoz” című ódájának változatai és eszmei-poétikai előzményei*. ItK 1979. 4. 371–386.) érteve egyet, akik azt 1808 utáni, kétes hitelű kompilációnak tartják.

rendszeresen visszatért. (Az ifjúság állapotáról egyébiránt Berzsenyi mintái, Gyöngyösi⁵³ és Horatius is sokszor beszélnek.)

Nem kevésbé érdekes, hogy *A magyarokhoz* c. versből kimaradtak közül a *Kesergés* 8., illetve 9. versszaka követi az egész versben a legszorosabban Horatius szövegét:

Bátran merül most a buja ifjúság
Undok bűnében, s uszva folárkodik,
Még gyenge a szűz, s már kacéros
S gerjedező tüzeit kínálja.

A férfi – ó bűn! – már ma kereskedik
Szép párja testével, maga alkuszik
Gazdag folárral, s gyenge társát
Fajtalanul teregetni hagyja.

Illetve:

Motus doceri gaudet Ionicos
matura virgo et fingitur artibus
iam nunc et incestos amores
de tenero meditatur ungui.

Mox iuniores quaerit adulteros
inter mariti vina, neque eligit,
cui donet inpermissa raptim
gaudia luminibus remotis,

sed iussa coram, non sine conscio
surgit marito, seu vocat institor
seu navis Hispanae magister,
dedecorum pretiosus emptor.

Az első idézett versszak második fele gyakorlatilag szó szerinti fordítása a Horatiustól idézett első versszaknak, ha a magyarban használhatatlan ión tánccokat és a *tener unguis* latinizmusát, vagy még inkább graecizmusát⁵⁴ leszámítjuk.

Tudjuk, a kor iskoláiban szokás volt a tanulókkal verseket csináltatni, többek közt Csokonai *Konstancinápolyát* és *Az estvét* is ennek a gyakorlatnak köszönhetjük. Ez az iskola monográfusa szerint a soproni líceumban sem volt másképpen.⁵⁵

⁵³ A *Kemény János* említett tizenkilenc versszakában (49. jegyzet), pl.: „Vénus az ifjaknak, nem Pallas dajkája”, „Bellona sisakját kevés aki vágyja”, „Türt, szenvedett előbb a böcsület mellett”, „Azért voltak annyi nagy hírő férfiak, / mert nem ültek guzsaly mellett az iffiak” stb. stb.

⁵⁴ A görög *ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων* fordítása (lásd HORATIUS, *Ódák és epódoszok*. Kiad., bev. és jegyzetek: BORZSÁK István. Bp., 1975. 308. Itt jegyezzük meg, hogy a *Kesergés* 11. versszakának e sorai: „Nem tud nyeregben, nem tud ugró / Gyors paripán leragadva szökni” a Hor. Carm. III, 24-gyel állnak kapcsolatban: „Nescit equo rudis / haerere ingenuus puer”.

⁵⁵ „A poétika tanításában a fő eszközt a költemények tárgyalásában látják. [...] A költemények készítése is hozzátartozott az iskolai élethez.” (NÉMETH Sámuelnek *A soproni evangélikus líceum története* c. kézirati munkájából idézi MERÉNYI, in *Berzsenyi Emlékkönyve*, 1976. 42.) A fordítás-izű Horatius-motívumok betudhatók még esetleg a korabeli iskolák egy másik gyakorlatának is: a költői bölcsességek megverseltetéséhez lásd SZAUDER József, *Sententia és pictura*. In *Uő.*, *Az estve és Az álom*, 159.

Mindezek fényében nem teljesen valószínűtlen, hogy kezdetben létezett a *Kesergés*nek egy korábbi változata is, és talán nem nélkülöz minden alapot az a feltételezés sem, hogy ez egy egyszerű Horatius-átköltés⁵⁶ lett volna, amelyre aztán fokozatosan épült rá a Gyöngyösi- és egyéb hatás.⁵⁷

A vers szövegének fejlődése egyébként még néhány más ponton is kitapintható. A *magyarok*hoz egyik versszakának (amely a *Kesergés*ben nem szerepel) ugyanis így hangzik két sora: „El ődeinknek bajnoki köntösét / S nyelvét megúnván rüt idegent cserélt”.

Ez a motívum, mint arra Gálos Rezső 1939-ben felhívta a figyelmet,⁵⁸ a XVIII. század egyik leghíresebb újlatin költőjének, Hannulik Jánosnak⁵⁹ egyik versében is megtalálható, mégpedig olyan versében, mely „könnyen meglehetett Berzsenyiéknél: Horányi *De sacra corona Hungariae* című, 1790-ben, II. József halálakor nagyon kapós munkája közölte.”⁶⁰ A részlet így szól:

Sunt, sunt in populo [...]
[...]
Qui cultus atavorum, et chlamydam sinus
Mutant degeneres vestibus exteris.⁶¹

Atavorum chlamydam sinus: „elődeinknek bajnoki köntösét”; *mutant degeneres exteris*: „rüt idegent cserélt” – ismét szó szerinti fordítás.

A kezdeti Horatius-élményt (Gyöngyösi 1796-nál nem korábbi hatását követően) A *magyarok*hoz fogalmazása idején kiegészíti tehát Hannulik hatása.

Ugyanígy észre kell vennünk azonban – még a *Kesergés* szövegében – egy harmadik, Horatiustól és Gyöngyösitől független réteget, amelyre Virág Benedek verseinek hatása a jellemző.⁶²

Virág verseinek esetleges kapcsolatát a *Kesergéssel* kritikai kiadásában Merényi túl könnyedén intézi el.⁶³

⁵⁶ Berzsenyi a III. osztályban, 1794. októberében (!) olvasta Wietoris Jonathán „tanítóval” (az iskola rektorával) Horatius III. könyvének 4., 5. és 6. ódáját (lásd WIETORIS saját tanmenetét: *Berzsenyi Emlékkönyv*, 61.).

⁵⁷ A *Kesergés* egyik leginkább horatiusi ízű (ezért fentebb már idézett) versszakának egyik sorában hiányzik a cezúra („Szép párja testé – vel maga alkuszik”), ami Berzsenyi gyakorlatában egyedülálló, és szintén a sor igen korai keletkezéséről tanúskodik.

⁵⁸ GÁLOS Rezső, *Berzsenyi költői útja*. Pannonia, 1939. 230–256. (A kritikai kiadás a helyet nem ismeri.)

⁵⁹ Róla lásd: VARGA László, *Hannulik János, a XVIII. század Horatiusa*. Debrecen, 1938.

⁶⁰ GÁLOS R., *i. m.* 253.

⁶¹ A gondolat már Horatiusnál megvan (Carm. III, 5, 10–11), de Berzsenyi szóhasználata mindenképpen Hannulikra vall.

⁶² Virág hatását így méltatja Szauder József: „Virág, akinek lírája 1799-ben került a nyilvánosság elé, nevelte Berzsenyit is, Vörösmartyt is. [...] Vele kezdődik a kuruckor óta látszólag feledésbe tűnt, de most korszerűvé izmosodó, föltámadó elégia nagy korszaka, a ‘kesergő’ nemesi költészeté, mely Berzsenyi és Kölcsey ihletében válik nemzetivé s mélyül el eszmeileg.” (SZAUDER J., *Ihletek és műszak*, 287.) Horváth János szerint Berzsenyit „Horatius már magyar elődein, főképp Virágon át közvetve is ihlette. Virágot hozzá írt (1806 előtti) versében ‘Honnom Flaccus’-ának szólítja, azt vallja, hogy az ő példája élte mellett, s őt kéri, legyen kalauz pályafutásán.” HORVÁTH J., *i. m.* 54.

⁶³ „Virág témáival és nyelvvel jelentkeznek ugyan összefüggések, de ezek nem költészetének *alapjaira* vonatkoznak. Későbbi betoldások is lehetnek. Szerelmi verseiben semmi Virág-vonatkozás nincs, ódái közül A *magyarok*hoz c. költeményén érződik bizonyos rokonság, de erről az ódáról tudjuk, hogy az már 1796-ban kialakult, s alapos köze nem is lehet – sorrendi szempontból – Virágnak 1799-ben megjelent kötetéhez.” (*Berzsenyi Dániel költői művei*, 1979. 252–253.)

Merényi a következőket sorolja fel: „*karjaidnak / Mennyköve* nemzeteket nem öldöz” (*Károly győzelme Osteraknál*), *Nincsen az ég alatt / Állandó dolog* (Egy hajóhoz), mondván, hogy később kerülhettek a versbe, s annak lényegét nem érintik.⁶⁴ Németh László azonban megjegyzi, hogy Berzsenyi nyelve „nem szabad szavakból, hanem kész, kivésett szólamok mozaikjából volt összeillesztve”,⁶⁵ ami ha így talán túlzás is, kétségtelen, hogy gyakran térnek nála vissza kis változtatással ugyanazok a kifejezések, sőt, néhányszor ezek eredetileg nem is saját fordulatai, hanem például épp Virág verseiből veszi át őket. Merényi fenti példái mellé mindenképpen idekívánkoznak a következők:

„Áldás reátok, Hunnia magzati!”
(*Baróti Szabó Dávidhoz*)

és:

„Átok reátok Hárpia fajzati!”;
„Itt, hol Budának bércei fénylenek”
(*Gróf Festetics György őnagyságának*)

és:

„Rongált Budának tornyai állanak”;
„A zordon Éjszak fergeteges szele”
(*A győzedelmeskedő magyar sereghez török háborúkor* [1789])

és:

„S a zordon Éjszak rettenetes feje”
(*Amathus*)

Az idézetek, a metrika, a mondatszerkezet, a szavak, szókapcsolatok egyezése: önmagukért beszélnek. Homéros követői óta ismeretes ez a költői gyakorlat, mely Berzsenyi korában is bevett szokás volt, és távolról sem minősült plágiumnak. (Hannulik latin nyelvű verseiben például valósággal hemzsegnek a horatiusi törmelékek.)⁶⁶

A fenti motívumok száma és jellege alapján tehát aligha képzelhető el, hogy Berzsenyi verse – hangsúlyozzuk: mai formájában – független legyen Virág *Poétai munkáitól*, amelynek megjelenését tehát *terminus post quem*ként kezelve bizvást kijelenthetjük, hogy a *Kesergés* 1799 előtt nem jöhetett létre. A vers ezt megelőző érlelődéséről, alakulásáról pedig fentebb abban a meggyőződésben szóltunk, hogy Bécsy Ágnes megállapítása⁶⁷ nemcsak Horatiusra, hanem Gyöngyösire (és Virágra is) igaz: Berzsenyivel való kapcsolatuk „korántsem pusztán filológiai érdekű hatástörténeti kérdés”.

Kőríz Imre

⁶⁴ Uo. 263. Különben az 1936-os kiadásban Merényi *A magyarokhoz* jegyzeteiben még több Virág-helyet idéz, ezek azonban nem meggyőzőek, illetve amelyek igen (mindössze a fenti „Nincsen az ég alatt...”) az már a *Kesergésre* is érvényes.

⁶⁵ NÉMETH László, *Berzsenyi*, 831. In Uő., *válogatott művei*. II. Bp., 1981. 805–916.)

⁶⁶ Például éppen ugyanígy kölcsönözte el Virág egyik kifejezését Költsey is: „Ti vagytok, kiket Ozmanna vad népe remegve / Néz” (*Vitézeinkhez*).

⁶⁷ BÉCSY Ágnes, *i. m.* 32.

Kölcsey töredékben maradt elbeszélését, *A ferrói szent fát* az életmű utolsó darabjának tekinthetjük. Amikor megkíséreltem áttekinteni a datálás kérdését, egy Bártfay Lászlónak szóló, 1838. március 25-i levél utalása nyomán 1838 márciusának tájára tettem a keletkezés időpontját.¹ Am azóta felbukkant egy olyan adat, amelynek alapján ennél határozottabban is lehet fogalmazni. Pap Endre Toldyhoz intézett levele, amelyben hírül adja Kölcsey halálát, egyértelműen bizonyítja, hogy ez a tervezett novella volt az író utolsó műve, s Heckenastnak szánta, éppúgy, mint előző két elbeszélését is: „Utolsó költői műve az Emlény’ számára készült; ‘s *A’ ferrói szent fa* címet viselt. VI szakasz áll belőle papírosan [sic!]; bevégezni a’ halál nem engedte.”² Tehát a töredék elkészültének terminusaként az 1838 márciusa és augusztusa közti időszakot határozhatjuk meg.

A csak posztumusz publikált,³ befejezetlen elbeszélés meglehetősen kevés figyelemben részesült a szakirodalomban – igaz, fragmentum-jellege erősen be is határolja értelmezhetőségét. Önálló elemzésére éppen ezért nem akadt vállalkozó. A Kölcsey-pályaképek pedig hagyományosan azt a vonatkozását emelték ki, amellyel a nemzethalál víziójához közelíthették. Ez a felfogás a töredék első, bevezető szakaszára épülhetett rá. Itt egyrészt megtalálható az a gondolat, hogy „a’ haza’ szent körében” található „lelket leverő történetek” miatt fordul az elbeszélő „más kor, más világrész felé”. Másrészt pedig az elbeszélés megelőlegezett tanulsága egy nép pusztulása („látni fogjátok, hogy századok előtt is, az atlanti tenger’ messze hullámai közt is osztott a’ sors csapásokat a’ népnek, mellynek elsüllyedését örök végzései közé előre beírá.”)⁴ Ezekre a mondatokra alapozódott tehát az az értelmezői tradíció, amelyet már Vajda Viktornál megtalálunk: „... »*A ferroi szent fa*« töredék s egy kiveszett nép végküzdelmét tárgyalja nem minden vonatkozás nélkül a mi viszonyainkra.”⁵ Hasonlóképpen járt el Riedl Frigyes is: „Ferro a Kanári-szigetek egyike. Ezen a szigeten történik a novella tárgya. A sziget lakói kihaltak és ez volt a kapocs, mely a novellát Kölcsey szívéhez kapcsolta. Ebben mintegy a magyar nép veszedelmét akarta rajzolni.”⁶ Angyal Dávid mindehhez azzal járult hozzá, hogy a *Zrínyi második énekének* bevonásával próbálta meg feltárni a mű megírásához vezető alkotáslélektani folyamatot⁷ – s ezzel komoly hagyományt teremtett, hiszen ezt visszhangozza

¹ Ez a dolgozat az OTKA támogatásával készülő Kölcsey-kritikai kiadás előmunkálatának tekinthető. Ezúttal mondok köszönetet a kritikai kiadás munkatársainak, akik tanulmányom első változatának megvitatásakor számos értékes tanáccsal voltak segítségemre. A datálásra I. korábbi tanulmányomat: *Kölcsey novelláinak datálása és szöveg-hagyományja*. ItK 1992. 4. 440–451. Az említett Kölcsey-levél: *Kölcsey Ferenc levelezése*. Válogatás. S. a. r. SZABÓ G. Zoltán. Bp., 1990. 293.

² Pap Endre – Toldy Ferencnek (Cseke, 1838. aug. 26.) MTAK Kt. Magyar Irod. Levelezés 4. 85. 38. szám (Toldy-levelezés). A levélre Fried István hívta fel a figyelmemet, segítségét köszönöm. A szakirodalomban is az ő hivatkozásai és részletközlései nyomán vált ismertté az adat: FRIED István *A csekei bölcs*. Kölcsey Ferenc arcképehez. Világzóvetség, 1992. 5. 8.; Uő., *A Kölcsey-filológia időszerű kérdései*. Kiadástörténeti adalékok. It 1993. 3. 364.

³ Először megjelent: *Kölcsey Ferencz minden munkái*. Szerkesztik B. EÖTVÖS József, SZALAY László és SZEMERE Pál. II. kötet. Pesten, kiadja Heckenast Gusztáv, MDCCCXL. [A továbbiakban: *KFmm*.] 95–110.

⁴ *KFmm*, 95.

⁵ VAJDA Viktor, *Kölcsey élete*. Bp., a szerző tulajdona, 1875. 144.

⁶ RIEDL Frigyes, *Kölcsey Ferenc*. S. a. r. KOZOCSA Sándor. [Bp., 1939.] (Magyar Irodalmi Ritkaságok 42.) 120–127.

⁷ ANGAL Dávid, *Kölcsey Ferencz*. Budapesti Szemle, 1903. 109. skk.; ugyanez kötetben: Uő., *Kölcsey Ferenc*. Bp., Pallas, 1927. (Irodalomtörténeti füzetek 16.) 16–20.

majd Kerecsényi Dezső,⁸ Szauder József,⁹ sőt még Kulin Ferenc is.¹⁰ Ez érződik Taxner-Tóth Ernő monográfiájának azon megállapításában, hogy „[a] fikció itt gyengébb a vizsgált politikumnál”: annál is inkább, mivel a szerző a lábjegyzetben Szauderhez utasítja az érdeklődő olvasót.¹¹ Láthatólag tehát az az értelmezői beállítódás tűnik a legerőteljesebbnek (s voltaképp kizárólagosnak) *A ferrói szent fa* esetében, amely allegóriának tekinti a művet. Noha persze jelentős árnyalatbéli különbségek vannak e felfogás érvényre juttatásában. Hiszen az értelmezők mindegyike tisztában van vele, hogy a befejezetlenség számos, felvetődő kérdést megítélhetetlenné tesz. Ezek közé sorolandó többek között az ideologikum és az esztétikai öntörvényűség viszonya, helye az – el nem készült – kompozícióban, s ezért eldönthetetlen a Taxner-Tóth Ernő felvetette dilemma, hogy vajon erősebbnek minősíthető-e a fikció és a politikum közül bármelyik is a másik rovására.

Feltűnő azonban, hogy mennyivel kevesebb szó esett magának a novellának a feltételezhető forrásáról. Noha nyilvánvaló, hogy Kölcsey csakis olvasmányaiból meríthette a Kanári-szigetekre vonatkozó ismereteit, a forrásmű behatárolásának pedig nem akadály a töredékesség sem. A feladat elvégzéséhez a szakirodalom eddigi utalásai mindazonáltal jelentős segítséget nyújtanak, még ha ezek az elszórta észrevételek nem teljesedtek is ki alapos filológiai összevetésekben.

A legkorábbi említés, amely *A ferrói szent fa* szüzséjének forrásával foglalkozik, Vajda Viktor könyvében olvasható: „Kár, hogy be nem fejezhette [ti. Kölcsey a novellát], mert az egész, mint a részlet is tanúsítja, egyike leendett a legvonzóbb elbeszéléseknek; tárgyát spanyol és francia kútfőkből merítette.”¹² Itt azonban teljességgel hiányzik az argumentáció, a forrás (vagy források) megnevezése is elmaradt. Ennek valószínűleg az az oka, hogy Vajda a töredék belső utalásaiból indult ki, s ezen a ponton meg is állt. Nyilván a következő mondatot általánosította: „Spanyol és francia írók sok jót, sok kedvest hirdettek felőlek.”¹³ Mivel nincs okom feltételezni, hogy ennél mélyebb elemzésre támaszkodott volna a szerző, óvatosan kell kezelni állításának azon részét is, amely több kútfő felhasználásával számol.

Jóval konkrétabb azonban Angyal Dávid. Terjedelmes és nagyhatású Kölcsey-pályaképe első publikálásakor, 1903-ban így értékelte a töredéket, miután utalt a *Zrínyi második énekére* mint azonos ihletettséű, analóg művészi kísérletre: „Ezért foglalkozik a *Ferrói szent fa* című töredékben az Atlanti-tenger messze hullámain lakó guano-törzsszel, melynek a sors »elsülyedését örök végzései közé előre beírta«. E novellisztikus töredéket, melynek történeti és földrajzi anyagára leginkább Bory de St. Vincent *Essais sur les îles fortunées* című munkája figyelmeztette, Kölcsey 1838-ban írta, de már előbb is írt beszélyeket.”¹⁴ Angyal Dávid felismerése viszont sem egyetértőleg, sem elutasítólag nem került bele a szakirodalom köztudatába. Ennek nyilván az is oka volt, hogy amikor a szerző majdnem negyedszázad múlva könyvalakban újraközölte ezt a tanulmányát, rejtélyes

⁸ KERECSENYI Dezső, *Kölcsey Ferenc*. [Bp.,] Franklin [1940.] 137.

⁹ SZAUDER József, *Kölcsey Ferenc*. Bp., Művelt Nép, 1955. 259.

¹⁰ KULIN Ferenc, *Az epikus Kölcsey*. In *Uő., Közéletések a reformkorhoz*. Tanulmányok. Bp., Magvető, 1986. (Elvek és utak) 108.

¹¹ TAXNER-TÓTH Ernő, *Kölcsey és a magyar világ*. Bp., Akadémiai, 1992. 304.

¹² VAJDA Viktor, i. h.

¹³ *KFmm*, 97.

¹⁴ ANGYAL Dávid (1903), i. m. 109. skk.

módon a forrást megnevező félmondatot kihagyta a szövegből.¹⁵ Angyal valószínűleg hasonló logikával jutott el a következtetéséhez, mint Vajda Viktor, csak ő figyelmesebben olvasott elődjénél. A töredék szövegében ugyanis Bory de St. Vincent neve valóban ki van emelve, kétszer is megemlíttetik: „Messze csapongani nem akarok; tehát csak röviden elmondom: ezen guának, kikről sok mások után, Bory de St. Vincent (a' szeretetre méltó ifju francia) olly sok szépet írt, 's kiknek a' világszerte ismeretes Humboldt néhány figyelemre méltó lapot szentelt...”; „Tudóst játszani nem szándékom; azért Oviedo, Viana, Clavio, Cairasco, Mercator 's mások' bizonyágtételét nem hozom fel: de a' dolog kívánja elmondanom, a' mit Abreu-Galindo után Bory de St. Vincent értésünkre ád.”¹⁶ Ez a két mondat valóban azt sejteti, hogy Kölchsey itt nevezte meg legfőbb informátorát. Angyal Dávid teljes joggal következtethetett arra, hogy Bory de St. Vincent adatait fedezhetjük föl a töredék többi részében is, nem csak ott, ahol ezt ezek a bevezető mondatok hangsúlyozzák. Ráadásul Angyal annak is utánanézett, a francia szerző melyik munkája foglalkozik a Kanári-szigetekkel, s ezzel megnyitotta az összevetés lehetőségét; ő maga azonban ezt a munkát már valószínűleg nem végezte el. Körültekintő megfogalmazása, miszerint Bory de St. Vincent könyve csak „figyelmeztette” Kölchseyt a történeti és földrajzi adatokra, arra enged következtetni, hogy a forrás felhasználásának mértékét és módszerét nem kívánta megállapítani.

Ha tüzetesen végigolvassuk Bory de St. Vincent munkáját, akkor azt tapasztaljuk: Kölchsey mindegyik adata megtalálható benne. Ez a könyv nem egyszerű útleírás, hanem szisztematikus rendszerezése is a korábbi beszámolóknak. A már idézett Kölchsey-mondatban szereplő útleírók és értekezők mindegyikéről tehát innen tudomást lehetett szerezni. Angyal körültekintően és óvatosan fogalmazott, ám az összevetés arról győzhet meg, hogy Kölchsey tájékozódásának legfőbb forrását nevezte meg.

Bory de St. Vincent munkája 1803-ban jelent meg franciául Párizsban.¹⁷ A következő évben már kiadták német fordítását is Weimarban,¹⁸ 1805-ben pedig ugyanezt a változatot Bécsben publikálták.¹⁹ Kérdéses lehet már az is, milyen nyelven olvashatta Kölchsey, hiszen nyelvi kompetenciája alapján és kronológiailag mind a francia, mind a német kiadás szóba jöhet. A novellatöredék ennek eldöntéséhez kevés segítséget ad, mivel a szerző szuverén módon bánik forrásával, elsősorban az adataira támaszkodik. Árulkodó mozzanat lehet viszont a szerző névalakja: Kölchsey kétszer is abban a formában említi a francia értekező

¹⁵ L. ANGYAL Dávid (1927), i. h.

¹⁶ *KFmm*, 97., 100. Itt jegyzem meg, hogy a második idézetben az eredetileg Abreu-Galineló alakban szereplő nevet, mint nyilvánvaló sajtóhibát, emendáltam Abreu-Galindóra.

¹⁷ BORY DE SAINT-VINCENT, *Essais sur le Isles Fortunées et l'antique Atlantide, ou Précis de l'histoire générale de l'archipel des Canaries*. Paris, 1803.

¹⁸ [J[eant] B[aptiste] G[eorge] M[arie] Bory de St. Vincents französischen Offiziers: Geschichte und Beschreibung der Kanarien-Inseln. Hrsg. von T.f. EHRMANN. Weimar, 1804. (Bibliothek der neuesten und wichtigsten Reisebeschreibungen zur Erweiterung der Erdkunde nach einem systematischen Plane bearbeitet, und in Verbindung mit einigen anderen Gelehrten gesammelt und herausgegeben von M. C. Sprengel, fortgesetzt von T. F. Ehrmann. 12. Bd.) [A továbbiakban: BORY.]

¹⁹ J. B. Bory de St. Vincents, *französischen Offiziers: Reise nach Kanarien-Inseln. Nebst einer Geschichte und Beschreibung derselben*. Aus dem Französischen übersetzt von Theophil Friedrich Ehrmann. [...] Wien, 1805. In A. ROCHONS, *französ[ische] Marine-Astronoms zu Brest: Reise nach Maroko und Indien*. Aus dem Französischen im Auszuge übersetzt. Wien, 1805. (Bibliothek der neuesten und interessantesten Reisebeschreibungen. 21. Bd.)

nevét, ahogyan azt a német kiadások címléírása teszi (tehát St. Vincent és nem Saint-Vincent). Az is nyilvánvaló, hogy a német fordítások könnyebben hozzáférhetőek lehettek Magyarországon, mint a francia eredeti. Mindez azonban még nem teszi kizárhatóvá, hogy Kölcsey kezén a francia szöveg fordult meg. Mégis, a főntebbi megfontolások alapján nem tűnik illetéktelennek az összevetés alapjául a valamelyik német kiadást választani. Kölcsey egyébként is nem szövegátvételekkel operált, hanem adatokat használt fel, s a német fordítás éppen e tekintetben pontosnak tetelezhető föl, noha a fordító némileg megrövidítette a francia eredetét.²⁰ Amikor a továbbiakban az 1804-es weimari kiadással vetem össze *A ferrói szent fa* szövegét, nem kizárólag teoretikus megfontolás vezet: minden igyekezetem ellenére sem sikerült egyelőre az 1803-as francia kötetből példányt találnom. A kritikai kiadás jegyzetanyagának véglegesítéséig azonban remélhetőleg sikerül még számot vetnem a francia szöveggel is. A bizonyítás érvényességét – jelen formájában – ez talán nem csökkenti, annál is inkább, mivel a német fordítás felhasználása mellett szólnak érvek.

Kölcsey azzal kezdi a Kanári-szigetek bemutatását, hogy egyrészt ezeket nevezték az ókorban boldog szigeteknek, másrészt pedig a kanári madarak révén váltak nevezetessé: „Afrika’ partjaitol nyúgotra, az atlanti tenger’ végetlen habjában, meleg, szép ég alatt hét sziget emelkedik, mellyeket Hellas’ és Róma’ írói boldog szigeteknek nevezének vala. Most Canari néven hivatnak; ’s asszonyaink jól ismerik a’ nevet a’ sárga madárkákrol, mellyek aranyos fogházaikban olly szépen zengenek.”²¹ Ez a két állítás adatolható Bory könyvéből: egyrészt a harmadik fejezet első mondatából („Die Kanarien-Inseln waren den Alten unter dem Namen der *glückseligen Inseln* bekannt.”),²² másrészt pedig egy lábjegyzetben („Aus zweierlei Ursachen sind die *Kanarien-Inseln* in der ganzen Welt berühmt worden; wegen der Kanarienvögel, auf die man überall so große Stücke halt, und dann wegen der Kanarie, eines eben so artigen als künstlichen Tanzes.”).²³ Persze éppen e két állítás visszakeresése nem bizonyító erejű, hiszen a Kanári-szigetekre vonatkozó legáltalánosabb közhelyekkel van itt dolgunk, amelyeket bármely világföldrajzból meg lehetett tudni. Kölcsey ezen sorai mögé tehát nyilván nem ezeket – vagy nem elsősorban ezeket – a szövegrészleteket kell elképzelnünk, hanem azt a valóban általános ismeretanyagot, amelynek ezek csak esetleges megfogalmazásai. A novellatöredék bevezető sorai egyébként is a legismertebb locus communisok bemutatását tűzték ki célul.

Amikor viszont az őslakók társadalmának ismertetését olvassuk (hogy ti. itt is megvolt a szigorú belső hierarchia), akkor már sokatmondó adalék: ezeket a mozzanatokat jóval bővebben, de azonos logikai rendben találjuk meg Bory de St. Vincent-nál. „Ne hidjétek ugyan, mintha nálok a’ költők’ aranykora létezett volna. Mert köztök is volt ur és szolga; voltak elkülönözött kasztok, mellyek közül

²⁰ Az előszóban (dátuma: „Weimar, im April, 1804”, szerzője a fordító, T.f. Ehrmann) a következőt olvashatjuk: „Sein schätzbares Werk [ti. Bory de St. Vincent-é] wird nun hier in einer etwas abgekürzten Uebersetzung geliefert, worin jedoch nichts, als die häufigen Digressionen und Deklamationen des Verf[assers] der auch so gern Sprüchelchen aus alten und neuen Schriftstellern einmischet, weggeschnitten, und dann die drei letzten Kapitel, welche bloß antiquarischen Inhalts sind, weggelassen wurden. Alles Uebrige, was zur Geschichte und Beschreibung der Kanarien-Inseln gehört, ist in dieser Uebersetzung treulich beibehalten worden.” BORY, VI.

²¹ KFmm, 96.

²² BORY, 127.

²³ BORY, 97.

egyik a' másik' verejtékéből élt. A' nagy szellem (így tanítá a' papság), a' nagy szellem Achaman, előbb a' nemeseket, az Achimenceyket teremté; 's a' föld' minden kecskenyájait közöttök felosztá. Most fogá Achaman, 's ismét teremté; teremté pedig a' pórnépet, az Achicaxnákat. Az új teremtés látá a' nyájakat, 's bátor vala azokat nem csak megáhitani, de kérni is. Felele pedig a' nagy szellem: »pórnép, a' te sorsod a' nemességnek szolgálni; 's így tulajdonra szükséged nincs!« – Azonban mind e' mellett is nyugodt volt a' nép: mert egyfelől a' kasztok közötti falak nem valának általhághatatlanok, mint a' hinduknál, 's a' pórnak is nyílt alkalom a' nemesség' soraiba felemelkedhetni: másfelől pedig a nemesség, bár a' mezei 's házi munkát magához illetlennek hívé, de bátor és magaslelkű volt; a' harczmezőn vitéz, különben mind ember', mind állat' vérét ontani irtózott; imádtá az istenhatalmat, mellynek bálványokat nem emelt; tisztelte az asszonyi-nemet, több gyöngédséggel, mint a' lovagkori Europa; 's hálás emlékezőtlen tartotta a' halottakat, kiknek testeiket bebalsamozva sziklaüregekben tartogatta, 's felettek, ha éltökben nevezetesek valának, pyramisokat emelt.²⁴ Ennek a hosszabb egységnek az anyaga több helyről származik. A kasztok említését és a teremtésmítoszt a következőképpen találjuk meg: „Es gab verschiedene Kasten unter den *Guanchen*. Wer mit der Königl[ichen] Familie verwandt, oder tapfer war und Glück hatte, konnte Anspruch auf den Adel machen. Damit die Vorrechte der Adelichen respektirt [sic!] werden möchten, gab man vor, sie wären göttlicher Abkunft. Zu dem Ende pflegte man die Kinder schon in ihren frühesten Lebensjahren, während des moralischen Unterrichts, den man ihnen im Schooße der Ihrigen ertheilte, folgende Lehre zu geben: »von Anbeginn und gleich nach Entstehung der Welt, habe Gott Männer und Weiber erschaffen, und Viehherden unter sie vertheilt, um sich nähren zu können. Als er nachher auch noch andere Menschen erschaffen hätte, habe er diesen neu hervorgebrachten Geschöpfen keine Heerden gegeben, sondern zu ihnen gesagt; ihr müsset denjenigen dienen, welchen ich Heerden zugetheilt habe, und sie werden auch Thiere geben, damit ihr zu leben habt. Von dieser Zeit an müssen die Leute geringern Standes den Adelichen unterworfen seyn.«²⁵ Ebből a részletről azonban feltűnően hiányoznak azok, a szigetlakók nyelvéből kölcsönzött kifejezések, amelyekkel Kölcsey az istent, a kiváltságosokat és a köznépet jelöli. Csakhogy a könyvben szerepel egy külön szójegyzék is, amelyet Bory azért iktatott be, hogy fönntartsa a teljesen kiveszett nyelv szórványos emlékeit, mondván: „Hoffentlich wird es dem Leser nicht unangenehm seyn, hier eine kleine Sammlung solcher Worte zu finden, die aus der Sprache der *Guanchen* übrig geblieben, und theils aus verschiedenen Schriftstellern, theils aus Bemerkungen entlehnt sind, die uns hierüber mitgetheilt wurden.“ S innen valóban megtudhatjuk, hogy Kanaria szigetén a „*Faycan*” jelentése „der Oberpriester”, Teneriffán pedig az „*Achaman*” „Gott”, az „*Achicaxna*” „bürgerlich”, az „*Achimensey*” „edel”, a „*Guan*” pedig „ein Mensch, ein Sohn” értelemben használatos.²⁶ Tehát Kölcsey már ezen a ponton is összevegyíti a könyv különböző helyein fellelhető információkat, ráadásul a különböző szigetekre lokalizált szavakat mint az egységes guán nyelv emlékeit tünteti föl. Feltűnő, hogy az író az őslakók önelnevezését alkalmazza népnévként, guánokról beszél, noha Bory a saját szövegében a „*Guanchen*” formát használja. Ettől a

²⁴ *KFmm*, 97–98.

²⁵ BORY, 98.

²⁶ BORY, 53. skk.

szójegyzéktől megerősítve még határozottabban minősíthetjük szövegromlásnak a töredék későbbi kiadásaiban elő-előforduló *guánók* féle többes számot.²⁷ Ez ugyanis egy *guano* tövet tükrözne, csakhogy Bory könyvében csak *guan* tő fordul elő – Kölcssey ezt magyaros hangsúllyal *guánnak* írta. Nota bene: a töredék első kiadásában, amely a kéziraton alapuló másolat nyomán készült,²⁸ következetes még a *guánok* többes szám. A szójegyzék és a könyv egyéb helyei alapján azonban emendálandónak látszik a Kölcssey-kiadásban olvasható *Achimencey* forma, hiszen a 'nemes' jelentésű *guán* szó Bory szövegében *Achimensey* alakban olvasható. A *c-s* váltakozás igen könnyen lehet félreolvasás eredménye, s ez akár a másolóskor, akár a szedéskor megtörténhetett. Kölcssey a többi esetben láthatólag a legnagyobb pontossággal reprodukálta az őslakók szavait. A forráshoz képest egyébként torzulás állt be egy másik névalakban is. Az egyik, Kölcsseynél is kulcsfontosságú útleíró neve Borynál Abreu-Galindo, míg a töredék első kiadásában Abreu-Galinelo. Kézzenfekvő itt is a félreolvasás feltételezése: a *d* és az *el* betűkapcsolat könnyen összetéveszthető.

A hosszasan idézett Kölcssey-passzusban szerepelt egy utalás arról is, hogy a pórnépből származók is felemelkedhettek a nemesség soraiba. Láttuk, Bory itt röviden összefoglalta ennek a feltételeit; ám a könyvben a részletesebb kifejtés is megtalálható közvetlenül a citált bekezdés után: „Wenn einer auch kein geborner *Achimensey* war, so konnte er dennoch in den Adelstand erhoben werden. Zu dem Ende durfte er nur eine ausgezeichnete That vollbringen, oder in eine angesehene Familie heurathen [sic!].” Ezek után a bevezető mondatok után magát a szertartást is ismerteti a francia szerző.²⁹ Kölcssey félmondatának tehát megvan itt a referenciája. A töredékben ezután még néhány jellemző vonás hangsúlyozódik, mint láttuk: a nemesség bátor, de irtózik a vérontástól; hisz istenben; tiszteli az asszonyi nemet; valamint őrzi halottainak emlékezetét, leginkább a bebalzsamozás és a nevezetesebb halottaknak szentelt piramisok révén. Az öléstől való tartózkodással Bory külön foglalkozik: „Der entschiedene Widerwille der *Guanchen*, irgend ein Geschöpf ums Leben zu bringen, das sich nicht wehren oder sonst dem Tode entgegen konnte, gereicht ihnen nicht minder zur Ehre. Wir haben aus dem Vorhergehenden ersehen, daß man den Plebejern, welche geadelt werden sollten, die Frage vorlegte, ob sie nicht in den Stall gegangen wären, um daselbst Vieh zu tödten, oder welches eben so viel sagt, dem Schlächter ins Handwerk zu greifen; denn nur den Schlächtern von Profession kam es zu, Schaaf, Lämmer und Ziegen zu tödten. Diese Menschen, welche daran gewöhnt waren, ohne die mindeste Rührung Blut zu vergießen, wurden fast eben so sehr verachtet, wie jenes verächtliche Geschöpf, welches das Blut seiner Nebenmenschen auf einem Steine versprützte.”³⁰ A házassági szokásokról megtudhatjuk, hogy a párválasztáskor fontos szempont volt: a kiszemelt lány testes legyen, mert akkor van remény egészséges utódokra. A vőlegény egy hónapig etette jövődöbelijét, és kímélte minden foglalatoságtól. A házasság ezután a rokoni kapcsolatokra való tekintet nélkül létrejöhett, tilalom alá csak az anya és a leánytestvér esett. Kivételes jogként a királyok némelyike vehette csak el saját testvérét

²⁷ A szövegromlásnak ez a jele elég korán, az 1859-es Toldy-féle kiadásban feltűnik. Bővebben l.: SZILÁGYI Márton, *i. m.* 445.

²⁸ Erre l. SZILÁGYI Márton, *i. m.* 450.

²⁹ BORY, 99–100.

³⁰ BORY, 114–115.

feleségül.³¹ A halottkultusz kapcsán először a következőt olvashatjuk: „Es ist wider alle Wahrscheinlichkeit, daß die *Guanchen* nur den mindesten Begriff von den Wissenschaften gehabt haben sollten, und ihre Kunstarbeiten mögen wohl nichts weniger als zahlreich gewesen seyn. Die merkwürdigste unter allen, ist unstreitig die Art und Weise, wie sie die todten Körper balsamirten. [...] Die Leichen der Könige und anderer vornehmen Personen wurden noch überdies in einen Kasten, oder eine Art von Sarg, gelegt, der aus dem ganzen gearbeitet war, und aus dem Stamm eines Seevenbaums bestand, von welchem man glaubte, daß er niemals verwese. Endlich trug man diese auf die eben erwähnte Art eingenäheten und eingesargte *Xaro* [ez a múmia guan neve – Sz. M.] in abgelegene Hölen und Klüfte, die zu deren Aufbewahrung ausdrücklich bestimmt waren.“ Majd ezután kerül sor a piramisépítés ismertetésére: „Auf der Insel *Kanaria* ließ man es nicht bloß dabei bewenden, die Mumien in Grabhölen aufzubewahren, sondern wenn die Verstorbenen angesehene Leute waren, so errichtete man ihnen noch überdies besondere Denkmäler. Diese ausgezeichneten, einbalsamirten, und mit ihrem *Tamarco* [ez a férfiak köpenye – Sz. M.] bekleideten Todten, wurden auf Bretergestelle von Fichtenholz gelegt, und zwar so, daß ihr Angesicht gegen Norden gerichtet war. Alsdann führte man über ihnen ein Monument auf, das aus Feldsteinen bestand, eine pyramidenförmige Gestalt hatte, und ziemlich hoch war.“³²

Kölcsey ezek után röviden utal két történetre is, amelyek azt bizonyítják, hogy a szigetlakók, tanúbizonyságot téve műveltségükről, szeliden fogadták az első európaiakat: „Ismeretes a’ Martin Ruiz d’Avendano’ története, ki 1377ben a’ lancerottai parton hajótörést szenvedvén, Zonzáma király’ udvarában oltalmat és szerelmet talála. Tudva van az is, hogy azon Teneriffán megöletett europaiak, kiknek véghagyományja később a’ francziák előtt felmutattatott, előbb vendégszeretőleg fogadtatának; ’s csak gonosz tetteik által húzák a’ jól érdemlett büntetést magokra.“³³ Ennek a két eseménynek a részletes leírását megtaláljuk Bory de St. Vincent-nál. Martin Ruiz d’Avendano sorsáról innen tudhatjuk meg, hogy a királyi udvarban megtalált szerelem voltaképp egy házasságtörő kapcsolat volt magával a királynővel. „*Lancerotta* war in mehrere Königreiche zertheilt, welche sich endlich auf zwei verminderten, die vermittelt einer großen Mauer von einander abgesondert waren. Ueber beide hatte jedoch nur einziger Regent, Namens *Zonzamas* zu gebieten, und die Mauer war ziemlich in Verfall gerathen, als im Jahr 1377 die Mannschaft eines spanischen Fahrzeugs, worüber ein junger Edelmann aus Biscaia, Namens *Martin Ruiz d’Avendano* das Kommando führte, von einem Sturm an die dasige Küste geworfen wurde. Diese Schiffbrüchigen wurden am Gestade von Leuten in Empfang genommen, welche dieselben zum Könige führten. Dieser empfieng sie aufs Beste, machte ihnen alle mögliche Anerbietungen, ließ jeden dieser Fremdlinge auf der Insel besonders einquartieren, und behielt den *Martin Ruiz*, an dessen einnehmenden Aeusern und ungekünstelten Manieren er überaus viel Vergnügen, fand bei sich. Aber eben dieses Aeussere und dieses Manieren gefielen der Königin *Fayna*, die eine sehr reizende Dame war, nicht minder. *Ruiz* mußte ihr gefallen, denn er war ein Fremder und auch viel besser gekleidet, als die Bewohner dieser Insel; nicht zu

³¹ BORY, 109. skk.

³² BORY, 61–68.

³³ *KFmm*, 98.

gedenken, daß, wie die Rede gehet, die Frauenzimmer an jedem neuen Gegenstande ein vorzügliches Behagen finden. Dieses gab, allem Vermuthen nach, Veranlassung, daß die Königin *Fayna*, neun Monate nachher, als Ruiz auf der Insel angekommen war, von einem Töchterchen entbunden wurde, welches eben so schöne schwarze Augen, eben so ein Habichtnäschen hatte, wie der Fremdling, und *Iko* genannt wurde. Hierüber machten nun zwar die Bewohner der Insel mancherlei Glossen; allein der gute *Zonzamas* war von seiner Gemalin, seinem Töchterchen und dem einnehmenden Fremdlinge, so sehr bezaubert, daß er nichts von allem dem wahrnahm, was jedem andern unverkennbar ins Auge fiel.³⁴ Kölcsey másik utalása, amely a Teneriffán megölt keresztények halálát nem a szigetlakók csalárdságának bizonyítékaként kezeli, Bory könyvének interpretációjára épül. Innen ugyanis a történet abban a beállításban ismerhető meg, amely az őslakókat teljesen felmenteni igyekszik a vád alól: a szerző hangsúlyozza barátságos fogadtatásukat, beleértve ebbe szabad vallásgyakorlatuk engedélyezését és tizenkét éves vendégül látásukat is. Haláluknak pedig eszerint csak az lett volna az oka, hogy megkísérelték elősegíteni a sziget meghódítását. „Die Bewohner der Insel *Kanaria* schildert uns Viana als Leute die ein wenig hartherzig, im übrigen aber denen auf *Teneriffa* sehr ähnlich waren. *Bethencout's* [sic!] Geschichtschreiber hingegen schildern uns dieselben auf eine solche Art, als wären sie die treulosesten unter allen Menschen gewesen. Zu dessen Beweise führen sie Folgendes an. Als Herr von *Gadifer de la Salle* zum erstenmal auf diese Insel gekommen sey, habe man daselbst ein von dreizehn Christen unterzeichnetes Testament entdeckt, die etwa zwölf Jahre zuvor ums Leben gebracht worden, weil sie zur Absicht gehabt hätten, ihren Landsleuten gewisse Nachrichten zu hinterbringen, die den Bewohnern dieser Insel nachtheilig gewesen wären (vermutlich deswegen, weil sie darauf abzwecken, die Eroberung derselben zu veranlassen). In diesem Testament war die Nachricht enthalten, die Christen hätten die *Kanarier* vergebens in der Religion zu unterrichten gesucht, und es sey ihnen nicht über den Weg zu trauen.

Don Pedro del Castillo führt diesen Vorfall, in seinem Manuscript, das von der Eroberung dieser Insel handelt, ebenfalls an, hat ihn aber etwas umständlicher auseinandergesetzt. Was er darüber sagt, lautet von Wort zu Wort ungefähr so: »Ein kleiner Beutel von Fell, welcher dem Hrn. *Gadifer* zugestellt wurde, enthielt gewisse Schriften woraus man, als sie hervorgeholt und durchlesen wurden, ersah, daß auf einer Fahrt von Sicilien nach Galicien das Schiff das *Franz Lopez* von einem Sturm überfallen, und am 25sten Julius 1382 in die Bay *Baranco de Gunigada*, auf der Insel *Kanaria*, verschlagen worden sey; daß der *Guanarteme* (König) dieser Insel den Schiffbrüchigen völlige Freiheit gelassen, ihnen Ziege geschenkt, und sie überhaupt auf das leutseligste behandelt habe. Die Anzahl dieser Christen belief sich auf dreizehn. Sie lehrten verschiedenen Kindern ihre Sprache und Religion, lebten zwölf Jahre auf dieser Insel, wurden aber nachher, gewisser Ursachen wegen, samt und sonders ums Leben gebracht.« Man versichert hieraus, daß die *Kanarier* keineswegs Verräther genannt zu werden verdienen, wohl aber die, welche alle Güte und Liebe von ihnen genossen hatten, und sie in die Nothwendigkeit setzten, sie ums Leben zu bringen, und zwar aus Gründen, die in ihrem Testamente nicht angeführt werden.³⁵

³⁴ BORY, 142–144.

³⁵ BORY, 78–79.

A töredék harmadik egységének első mondataiban Kölcsey Ferro nevének eredetével foglalkozik. „Legkisebb pedig, 's mind népesség' mind termékenység' tekintetében legkevésbé szembetűnő a' hét [ti. sziget – Sz. M.] között az vala, melly az eredeti Hero nevet hibásan követve, a' régi Hellás' íróitól Hera, a' spanyoloktól pedig Ferro neven neveztetett. Hero (úgymondják a' tudósok) guán nyelven sziklahasadékat jelent; 's valóban a' szigetecske nem egyéb egyetlenegy, száz meg százfelé repedezett sziklánál, mellynek barlangait a' guának lakhelyül használták.”³⁶ Ez a részlet a Ferróra vonatkozó tüzetes leírás elejére támaszkodik – mint ahogy a novella ezen egysége majdnem teljes egészében erre a fejezetre megy vissza. „Die Benennung *Ferro*, welche derjenigen sehr ähnlich zu seyn scheint, die die alten Guanchen dieser Insel beilegeten, kann vielleicht so wie *Hera*, unter welchem Namen sie bei einigen alten Schriftstellern vorkömmt, mit dem Worte *Hero* verwechselt seyn, welches in der Sprache der alten Kanarier so viel bedeutete, als eine Spalte oder ein Riß in einem Felsen; denn wirklich ist der felsigte Boden hier überall geborsten.”³⁷ Ezek után Kölcseynél arról olvashatunk, hogy a szárazságot és a vízhiányt a szigetlakók két módon enyhítik: „a' lakosok az általok gamonának nevezett növényt rágják, 's sokszor tengervizet isznak, melly szokás, hasonló okbol, a' csendes tenger' némelly szigetlakóinál is találtatik.”³⁸ Bory könyvében – éppen az előbb idézett passzus után – ugyanebben a sorrendben kerül elő ez az információ: „Man sagt, da es den Einwohnern an Wasser fehle, so kauten sie, um ihren Durst zu stillen, eine gewisse Pflanze, welche *Gamona* genannt wird, und wahrscheinlich dieselbe ist, welche wir *Asphodill* nennen. Auch sollen sie mitunter Seewasser trinken. Diese letztere Art den Durst zu löschen, ist eben nicht ohne Beispiel; denn die Bewohner einiger Inseln in der Südsee pflegen dies auch zu thun.”³⁹ A töredékben ezután Ferro geográfiai jelentőségének okairól esik szó: „'s nevezetes voltát csak azon történetnek köszöni, mi szerént, Ptolemaeusnak, az ó világ leghíresebb föld leírójának tetszett a' hosszúságot a' ferrói délvonaltól számlálni; 's a' francziák' XIII. Lajosa jónak látta, országa minden földleíróinak megparancsolni, hogy a' számlálás e' módját kövessék.”⁴⁰ Ennek a forrását Bory könyve elején találhatjuk meg, tehát Kölcsey ezúttal is invenciózusan bánik nyersanyagával, az adatokat művészi céljának megfelelően, szabadon csoportosítja át. „Ptolemäus, den man so viele Jahre lang für den größten unter allen Geographen hielt, verschaffte den Kanarien-Inseln eine gewisse Celebrität, weil er seine Länge nach dem Meridian der Insel Ferro berechnete, die unter den sogenannten glückseligen Inseln am weitesten gegen Westen liegt. Diese Inseln, um welche sich die Seefahrer wenig oder gar nicht bekümmerten, waren lange Zeit bloß dem Namen nach, und nur denen bekannt, die sich mit der Geographie beschäftigten.

Diese Art und Weise, die Länge zu bestimmen, war nicht nur allgemein angenommen, sondern wurde sogar von einem Monarchen, dem es mehr um die Vervollkommnung der Geographie als um die Befriedigung thörichter Ehrsucht zu thun war, ausdrücklich anbefohlen. Ludwig XIII. verordnete nämlich, vermöge eines Edikts, welches am 25sten April 1634 im Saale des Pariser Zeughauses

³⁶ KFmm, 99.

³⁷ BORY, 243–244.

³⁸ KFmm, 99.

³⁹ BORY, 244–245.

⁴⁰ KFmm, 99.

abgefaßt wurde, daß alle französische Geographen den Meridian des Ptolemäus, der durch den westlichen Theil der Kanarien-Inseln geht, als ersten Meridian annehmen sollten.“⁴¹

Ugyanitt olvashatjuk a Juan de Abreu-Galindóra hivatkozó beszámolót a sziget szent fájáról, „mellynek lombjairol, mint kútföböl, ömlött a' víz, tisztán 's elegendő mennyiségben, hogy a' lakosok és nyájak általa fenntartassanak.“ A részletes leírás egy olyan felsorolás után következik, amelyben Kölchsey utal egy sor tudósra, útleíróra, hozzátéve, „tudóst játszani nem szándékom“.⁴² Ez a névsor – majdnem ebben a sorrendben is – éppúgy megvan Bory könyvében, mint az itt használt guán nyelvű kifejezések (Tigulahe: a völgy neve, ahol a szent fa áll; Garoé: a fa neve). Ám Kölchseyt már láthatólag nem érdekelték azok a tudományos magyarázatok, amelyekkel Borynál bőségesen találkozhatott, s amelyek a fa botanikai meghatározására tettek kísérletet. Ezekből ugyanis semmit nem vett át. Bory könyvében a következő szerepel: „Das Zeugniß von *Abreu-Galindo*, ist mehr als andere bis jetzt angeführte Autoritäten [ezek a következők: Gonzales von Oviedo, Jakson, Antonio de Viana, von Bartas, Louis Feuillé, Juan Eusebio Nieremberg, Joseph de Viera y Clavijo, Bartholomé Cairasco de Figuerva – Sz. M.] dazu geeignet, den Grad von Glaubwürdigkeit zu bestimmen, welcher den Erzählungen, die auf diesen sonderbaren Baum Bezug haben, gebührt. Dieser Schriftsteller sagt nämlich in seinem über die Kanarien Inseln abgefaßten Traktate, wovon die Handschrift in Archiven des Landes, auf welche wir uns schon einigemal berufen haben, aufbewahrt wird, er habe sich vorgenommen gehabt, mit eigenen Augen zu untersuchen, was es mit diesem auf der Insel Ferro befindlichen seltsamen Baume für eine Bewandniß habe. Zu dem Ende habe er sich eingeschifft und sich an den Ort *Tigulahe* bringen lassen, der in einem an das Meer gränzenden Thale liege, an dessen Ende, und zwar neben einem großen Felsen, der heilige Baum, welcher in der Landessprache Garoé genannt werde, zum Vorschein gekommen sey. Er fügt hinzu, man thue sehr unrecht, daß man diesen Baum *Til* oder *Tilo* (eine Linde) nenne, da er mit derselben nicht die mindeste Aehnlichkeit habe. Was er hierüber sagt, bestehe kürzlich in Folgenden:

Sein Stamm hat zwölf Palmen [a lupalji jegyzet szerint: „Eine Palme ist ein in Spanien und Italien gebräuchliches Maaß, welches ungefähr so viel beträgt, wie das, was wir eine Spanne (empan) nennen.“ – Sz. M.] im Umfang, vier im Durchmesser, und seine Höhe beträgt zwischen dreißig und vierzig Fuß. Der obere Theil, welcher rund ist, hat hundert und zwanzig im Umkreise. Die Zweige stehen weit von einander und sind dick belaubt. Seine Frucht sieht einer Eichel nebst ihrem Hütchen nicht unähnlich. Der darin befindliche Kern hat sowohl in Ansehung des Geschmacks, als des aromatischen Geruchs, viel Aehnlichkeit mit den kleinen Kernen der Tannenzapfen. Er ist niemals von Laub entblößt, das heißt, das alte Laub fällt nicht eher ab, als bis das neue hervorkömmt, und dieses ist hart und hellglänzend wie am Lorbeerbaum, aber viel größer gekrümmt und ziemlich breit. Rings um den Baum her ist eine große Hecke, die zugleich einige seiner Zweige umgiebt, und in der Nähe stehen einige Buchen, auch Heidekraut und anderes Gesträuch.

Auf der Seite gegen Norden stehen zwei große Pfeiler, die zwanzig Fuß ins Gevierte haben, inwendig hohl und sechzehn Palmen tief sind. Diese Pfeiler sind

⁴¹ BORY, 16–17.

⁴² *KFmm*, 100.

von Stein und dergestalt abgetheilt, daß das Wasser in den einen fällt, während es in dem andern stehen bleibt u. s. w. Nun tritt fast täglich der Fall ein, daß vor Sonnenaufgang, nicht weit vom Thal, eine Menge Wolken und Dünste aus dem Meere emporsteigen, die der Ostwind, welcher in der dasigen Gegend gemeinlich zu wehen pflegt, an die Felsen treibt, welche dieselben an sich ziehen. Diese Dünste häufen sich alsdann um den Baum herum an, welcher sie einsaugt, so daß sie tropfenweise auf die glatten Blätter desselben herabträufeln. Die große Hecke, das Heidekraut und das andere Gesträuch destilliret sie ebenfalls. Je anhaltender der Ostwind wehet, desto reichlicher ergießt sich das Wasser, so daß man alsdann mehr als zwanzig Flaschen damit füllen kann. Ein Mann, der den besagten Baum bewachte und eigens dafür bezahlt wurde, vertheilte dieses Wasser unter die Nachbarn u. s. w.⁷⁴³

Ami a töredék történelmi hátterét illeti: de la Cerda kinevezését a Kanári-szigetek királyává, majd utódjának, Bracamonte-nak a birtokcserejét Bethencourt-ral részletesen ismerteti Bory könyve.⁴⁴ Onnan ráadásul a történet datálását is megtudhatjuk: az a hadjárat, amely Ferro elfoglalásához vezetett, 1401-ben indult.⁴⁵ Ehhez számítható hozzá az a három év, amelynek elteléséről a töredék V. egységének első mondatából értesülünk.⁴⁶ Meg van indokolva, miképpen kerültek Bethencourt csapatába különféle nemzetiségű katonák: Bethencourt normannokat hozott magával, Gadifer gascogne-iakat,⁴⁷ s olvashatunk arról, hogyan ajánlotta fel Bethencourt Kasztília királyának, III. Henriknek hűbértulajdonosként a szigeteket – hogy aztán ennek következtében kasztíliaiak is feltűnjenek a hódítók között.⁴⁸ Bory megemlékezik arról, hogy a különböző etnikumok között ellentétek robbantak ki, igaz, ő elsősorban a normann-gascogne-i viszályra utal.⁴⁹ Kölcseny erre az utalássorozatra építi azt a konfliktust, amely a töredék V. részében egy kasztíliai és egy gascogne-i ifjú nemes között robban ki. A két figura nyilván fiktív, ezt a névadásból is kikövetkeztethetjük: a kasztíliait Velasqueznek hívják, amely meglehetősen közismert és elterjedt spanyol név, a gascogne-i pedig a szöveg szerint annak a Gadifer de la Salle-nak a rokona – azonos nevet is visel vele –, akiről Bory könyvében mint Bethencourt alvezérééről sokszor szó esik. Ezen a ponton már szervesen a cselekvénybe illesztve jelennek meg a forrásműből kölcsönzött adatok, míg korábban, a bevezető egységekben (I–IV.) inkább diszkurzív kijelentések formájában ragadhattuk meg őket. Kölcseny azonban a fikciót nem akarja függetleníteni a forrásától: ahol csak lehet, ahhoz ragaszkodik. Ennek az aprólékos figyelemnek több bizonyítéka van. A két fiatal nemes közti konfliktusnak például az a kiváltó oka, hogy de la Salle inkább Teneriffáért szeretne harcolni, mint a kopár Ferróért, ugyanis az előbbi szigeten „lakik gyönyörű faj. O, azok a’ leányok, azzal a’ nyulánk termettel, azzal a’ saját kedvességű arczczal, ’s félfedett kebellel!” – mondja a fiatal gascogne-i.⁵⁰ Bory könyvében valóban azt olvashatjuk, hogy az asszonyok – az összes szigetet beleértve – Teneriffán a legszebbek: „Da die Frauenspersonen auf der Insel Teneriffa unter allen die

⁴³ BORY, 245–251.

⁴⁴ *KFmm*, 101–103.; BORY, 127. skk.

⁴⁵ BORY, 148.

⁴⁶ *KFmm*, 103.

⁴⁷ BORY, 149–150.

⁴⁸ BORY, 150. skk.; vö. *KFmm*, 103–104.

⁴⁹ BORY, 149. skk.

⁵⁰ *KFmm*, 105.

liebenswürdigsten und die Mannspersonen die galantesten waren, so ist leicht zu erachten, daß man es hier in der Art sich zu putzen zu einem sehr hohen Grade der Vollkommenheit gebracht haben werde.“⁵¹ Háromszor is fölbukkan a töredékben az az adat, hogy 1402-ben kalózsok ütöttek rajta Ferrón, s többszáz embert hurcoltak el magukkal: először a IV. egységben („Egyetlenegy megrohanás 1402-ben több, mint négy száz ferrói guán’ szabadságába került”), aztán Bethencourt szájába adva („Tengeri rablók megfogyaszták a’ lakosokat, ’s félelmet öntének beléjük”), végül pedig a szigetlakókról szóló egység narrátori részében („Ezer négy száz ötödik évet számlált az üdvezítőben hívő emberfaj; ’s így alig forgott el három év a’ tengeri rablók’ azon borzasztó beütése óta, melyet a’ történetírás feljegyzett, ’s miről felebb emlékezni szükségesnek tartottuk.”).⁵² Bory „mehr als vier hundert Personen“-ről beszél, amikor a Ferró elleni 1402-es invázióra utal.⁵³ Bethencourt szájába adja Kölcsény ezt a mondatot: „Múlt évben egyik hajóm hasztalan próbát tett, nem találván helyet, hol biztos révbe juthasson.”⁵⁴ Bory valóban megemlékezik egy sikertelen partraszállási kísérletről a Ferró elfoglalása előtti évből.⁵⁵ Hasonlóképpen apró, de sokatmondó mozzanatot a guánok fegyverzetének leírása: a fából készült dárda és a kőből való tör említése olvasható a II. egység utolsó mondatában is, majd ezek a rekvizitumok feltűnnek a szent fa őrének öltözetéhez kapcsolva. „Jobbjában tűz által keményített fából dárdát fogott, ’s ruhája alól kőből készült éles tör markolata nyult ki.”⁵⁶ Bory könyve ismerteti az őslakók fegyverzetét, s a fából készült eszközökön kívül a kő felhasználását említi meg.⁵⁷

A VI. rész elejének első bekezdése a szigetlakók istentiszteletének helyszínét írja le: „Ferrón, többek között két hegy van; a’ név, mellyel most spanyolul hívatnak, emlékeztet, hogy mind kettő valaha, az őslakók’ idejében, istentisztelet’ helyéül szolgálta. A’ hódítók nyelvén ugyan is Los santillos de los antiguos nevet hordanak; a’ guánok Bentaycának nevezék. Szent vala mind kettő; mert a’ nép’ őshite szerént tetőikre gyakran leszállott az istenség, kit egyik bércz’ lábainál a’ férjfiak Eraoranham, másikénál pedig a’ nők Morayba név alatt imádtak.” S a továbbiakban arról is értesülünk, hogy ezt a szent helyet a szigetlakók leginkább szárazság idején keresték fel, esőért imádkozva.⁵⁸ Ezek az adatok szintűgy visszavezethetők Bory könyvére: „Auf Ferro glaubte man, Gott steige zuweilen vom Himmel herab, und verweile dann vorzüglich gern auf zwei Bergen, die ehemals *Bentayca* genannt wurden, aber heutiges Tages unter der Benennung *los Antillos de los Antiguos* bekannt sind. Am Fuße des einen versammelten sich die Mannspersonen, um den Ewigen, welchen sie *Eraoranham* nannten, ihr Gebet vorzutragen. Am Fuße des andern Berges kamen die Frauenspersonen zusammen, und beteten Gott, den sie unter der Benennung *Morayda* [sic!] verehrten.

⁵¹ BORY, 92.

⁵² *KFmm*, 102., 106., 109.

⁵³ BORY, 161–162.

⁵⁴ *KFmm*, 106.

⁵⁵ BORY, 154. skk.

⁵⁶ *KFmm*, 99., 110.

⁵⁷ BORY, 96.

⁵⁸ *KFmm*, 108.

Wenn es lange nicht geregnet hatte, pflegte man sich ebenfalls auf das Gebirge *Bentayca* zu begeben.⁵⁹ Sőt, a szent fa őrének neve (Adargóma) is adatható Bory könyvéből, bár ezáltal Kölcseynek csak az eredeti guán névre volt szüksége, olyannyira más kontextusból vette át az elnevezést. A töredékben ugyanis a szent fa őre erőteljes, öreg férfi ugyan, ám olyasvalaki, aki „még is úgy tetszett mintha látszó erejét inkább a' lélek' hatásának, mint testi alkotásának köszönné.”⁶⁰ Bory könyvében viszont ehhez a névhez egy kivételes erejű férfi társul, akinek páratlan fizikai képességei még az öt fogságba ejtő spanyolokat is elkápráztatják; ráadásul itt semmi sem utal arra, hogy Adargómának köze lett volna Ferróhoz.⁶¹

Ha mindezen aprólékos szövegösszevetések után a töredék egészét szemügyre vesszük, összegezhethetjük a tanulságot: Kölcsey, ahol csak adatszűrű ismeretre lehetett támaszkodni, aggályos pontossággal követte a forrásul választott munkát, anélkül azonban, hogy föladta volna írói eredetiségét és ambícióját. Rekonstruálható módszere, forráskezelése feljogosíthat bennünket arra, hogy megkíséreljük kiegészíteni a novella szüzséjét Bory könyve alapján. Nyilván arra kell figyelniünk ez esetben, hogy milyen mozzanatok, történetileg hitelesíthető adalékok társulhatnak még az eddigiek mellé Ferro meghódításával kapcsolatban.

A fragmentumban két konfliktus vázolatik föl: az egyik a kasztíliai Velasquez és gascogne-i de la Salle összeszólalkozása, amelynek kiindulópontja és ürügye a nőkről folytatott dialógus; ez a viszály párbaj-kihívásba torkollik. A másik a hódítók és a szigetlakók szembenállása; az elkészült részben ez még csak lappangóan van benne, annyiban, hogy a ferróiak Adargóma tanácsára elindulnak elrejtteni a vizet adó szent fát a hódítók elől. E két, egymással összekapcsolatlanul maradt cselekvénysor azonban egyesíthető abban a történetben, amelyet Bory de St. Vincent-nál olvashatunk: eszerint a guának elrejtették a szent fát az idegenek elől, s azok a szomszúság miatt már majdnem el is távoztak, csak hogy egy guán asszony elárulta a titkot, mivel szerelmes lett egy francia katonába. „Dopper endlich erzählte, daß die Einwohner, als sich die Europäer in der Absicht auf der Insel Ferro eingefunden hätten, dieselbe zu erobern, den besagten Baum mit abgehauenen und auf einander gehäuften Zweigen verdeckt hätten, damit die Fremdlinge nicht wahrnehmen sollten. Da nun diese letztern nirgends Quellen gefunden hätten, so wären sie eben im Begriff gewesen, sich wieder weg zu begeben, als eine Frauensperson, welcher ein französischer Soldat gefallen habe, das Geheimniß verrathen hätte, wodurch sie bewogen worden wären, sich der Insel zu bemeistern.”⁶² Ezzel egybevág, hogy a töredék elején ez olvasható: „Történet két elbeszélésben. Első elbeszélés: Arúló szerelem.”⁶³ Ez előrevetíti ezt az anekdotát, ráadásul a szüzsé ismeretében a töredék köthetővé válik Kölcsey másik két elbeszéléséhez is (*A vadászlak*, *A karpáti kincstár*). Egyrészt a hőstípus miatt: a töredékben Velasquez van felruházva azokkal a sajátosságokkal, amelyek korábbi prózai műveinek férfinőseit jellemezték. A kasztíliaira jellemző a melan-kólia, amely mély érzelmeket takar, de a cselekvés helyett inkább a tapasztalatok

⁵⁹ BORY, 102. Itt is fölmerül a magyar szöveg emendálásának kérdése a forrás ismeretében, hiszen, mint láttuk, az egyik hegy elnevezésére szolgáló guán szó Borynál *Morayda*, míg Kölcseynél *Morayba*. Az eltérés magyarzata ismét az lehet, hogy a *d-b* betűket könnyű összetéveszteni egymással.

⁶⁰ *KFmm*, 110.

⁶¹ BORY, 441. skk. Ennek a fejezetnek a címe: „Nachtrag einiger Anmerkungen und Zusätze zu Bory's Geschichte und Beschreibung der Kanarien-Inseln“ (429–456).

⁶² BORY, 248–249.

⁶³ *KFmm*, 95.

reflexív, önemésztő feldolgozásához vezet. A *ferrói szent fa* bevezetőjében jelzett nemzethalál-vízió (egy nép kiirtásának bekövetkezése) pedig a szerelem rejtelmes és elszabaduló ösztönéletéhez rendelve bontakozik ki, s ennek érzelmi következményeit talán a Velasquez alakjában fölsejlő, melankolikus külső szemlélő hordozta volna. Azt is meg lehet kockáztatni, hogy az első rész – ahogy erre a cím utal – a szerelem miatt bekövetkező árulásról szólt volna; míg a csak tervezett másodikban fogalmazódhatott volna meg a szigetlakók pusztulása mint következmény. Ki lehetett volna az a férfi, akinek a szerelméért valamelyik guán nő elárulja a népét? Bory könyve egy francia katonáról beszél, s a novella elején exponált két ifjú közül valóban a gascogne-i az, aki a teneriffai szép lányokhoz vonzódott volna Ferro helyett. Sejthetőleg benne láthatjuk tehát a szerelem tárgyát. Annál is inkább, mivel Kölcsey novellisztikájára általában jellemző a zárt motivikus szerkesztés. Az író korábbi novelláiban számottévő szerepet szánt az előkészítésnek és a retardálásnak. Párhuzamként gondoljunk csak *A vadászlak* hasonlatára, amely Miller Terézt – még a rejtélyes gyermekgyilkosság előtt – Niobe-szoborhoz hasonlítja; ez az utalás a fiatal nő gyermekének halálát és a halált okozó anyai fájdalmat készíti elő rendkívül finoman.⁶⁴ Föltehetjük, hogy *A ferrói szent fa* utalásai is egy ilyen át gondolt novella-struktúrába illeszkedtek volna bele. Például a sziget víztelenségének olyan sok jelzését olvashatjuk az elkészült részekben, hogy a szárazság és a szomjúság az egyik központi motívumnak tűnik – ahogy erre a kikövetkeztetett szűzsé figyelmeztet is. A két másik elbeszélés címadása pedig azt mutatja, hogy Kölcsey általában a novellák emblematisztikus centrumát akarta kiemelni: a vadászlak mint a titokzatos és felderíthetetlen bűn helyszíne, a karpáti kincstár mint a szintén megismerhetetlen, örület és halált okozó vágyképzet a művek központi szervezőelvet jelenti. A töredék címéül választott szent fa tehát valószínűleg hasonló funkciót töltött volna be, amit az is igazolhat, hogy Kölcsey teljesen elhagyta a lehetséges természettudományos magyarázatokat, noha Bory könyvében erre bőséges anyagot találhatott volna. A novella így az életfa-képzet irányába éppúgy fejlődhetett volna, mint a szimbolikus vagy allegorikus értelmezés irányába. Nagy kár, hogy ezt már soha sem fogjuk megtudni.

Van egy analógiánk is arra, hogy a Ferróhoz kapcsolódó történeti adatok közül ez az anekdotaszerű esemény kínálkozott szépírói feldolgozásra. Kölcsey novellája előtt ugyanis pontosan erre figyelt föl már Csokonai is.

Csokonai Vitéz Mihály – eredeti formájában és terjedelmében még publikálatlan – földrajzi feljegyzései elsősorban a Kanári-szigetekre vonatkozó szakirodalmat sorolták föl, bőséges kivonatokkal együtt, s ezeknek az adatait fölhasználva a költő kompilált egy ábécérendes lexikonféleséget is.⁶⁵ A kéziratot a kritikai kiadást előkészítő tanulmányában így írja le Fekete Csaba:

„[1.] Cellarius, Cluverius és Hornius megvezetett műveiből kiírott adatok; gondos, nyugodt írással; – ez a legkorábbi réteg. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában, a kéziratár K 669 jelzetű egységében található, az 1–75. lapon.

[2.] Betűsoros tervezet (további?) kijegyzésekhez, kezdő és záró címszava: *Adeca* és *Vasaeus Tristan*; ugyanott található (ff. 128a–130a); vagy elveszett, vagy el

⁶⁴ Emlény. *Karácsonyi, új esztendei és névnapi ajándék*. 1837. Pesten, kiadja Heckenast Gusztáv. 58.

⁶⁵ A Csokonai-filológiában Debreczeni Attila baráti szívességének köszönhetően tudtam tájékozódni.

sem készült némelyik rész kiírása, mert a megmaradt kéziratrészekben nem található.

[3.] Részben Csokonai, részben két diákkéz írásával további latin szövegrészek, a magyar szöveg üresen maradt helyeire másolva, Beckmann, Hoffmann és Luyts munkájából, ugyanott (a ff. 37a–48a között).

[4.] A. A. A. –V. V. V. fejlécek alá sorolt, magyar nyelvű lexikális rész, Csokonai és egy harmadik diákkéz írásával; az előbbinél helyenként elkapkodottabb és valószínűleg későbbi. Forrásul csak kisebb részben szolgál a korábban kimásolt és megnevezett latin anyag, sokkal gyakrabban közvetlenül kapcsolódik a szöveg a Hübner és Tomka-Szászky többszöri hivatkozással említett munkájához.

[5.] Akár csak esetlegesen, akár függelékül a kézirat eme részében más természetű részeket is találhatók, nem beszélve a *Füvország* stb. című részletekről; ezek más munka anyagának vagy fogalmazványának látszanak (f. 41a és 67a). Ezek azért is figyelmet érdemelnek, mert utalnak az összeállítás rendeltetésére, ti. topos és propositio összeállításoknak látszanak. Közülük az elsőül említett hiányzik az MM szövegében; s nincs meg a 106a levélen található magyar nyelvű földrajzi táblázat sem, amelyet Csokonai Sanson nyomán állított össze." S ezen kívül számolnunk kell egy útleírásból fordított részlettel is, amelynek jelzete MTAK Kt 679/I.⁶⁶

Ezekből a jegyzetekből és kompilációkból igen tanulságos adalék, hogy Ferro szigete kapcsán mindig a szent fa kerül elő mint egyedüli nevezetesség: „*Ferro*, vagy *Ferri*’ Szigetje. Ebbe van a’ hires Santo vagy Szentfa. Innen húzódik keresztül az Első Meridianus. *Szászky*. Lásd: *Meridianus*. Nem nagy Sziget. Nevét a’ vastól vette, mert a’ földje nedvesség<tol> nélkül szükölködvén, vas keménységű. *Hübner Vollst.* Fővárosa Hiero. *Hübner Vollst.* Hajdan Pluvalia. *H. Canaria*. Híres amaz tsudálatos élőfáról, mely az egész Szigetnek (: a’ melly felette vizetlen:) elég vizet szolgáltat.“⁶⁷ „*Ferro*... De a’ mindenható Istennek az emberek és barmok eránt való különös gondviseléséből van egy Élőfája, mellyről láss a’ *Santo* Tzikkelyb[en].“⁶⁸ A sziget szent fájához kapcsolódó egyetlen történeti karakterű anekdota pedig ugyanaz, amit Bory könyvéből ismerünk, s amelyet a Kölcsey-novella szüzséjeként valószínűsítettem. Vagyis a két szócikk kereteit ez az anekdota teljesen kitölti, a sziget elfoglalása utáni epizódokra már ki sem tér a kompilációt készítő Csokonai. Pedig hát a fa 1625-ben bekövetkezett elpusztulása, amelyet Bory egyébként elmond,⁶⁹ kronológiailag még idekívánkozott volna; csakhogy Csokonai számára érdekességet csupán ez az anekdota jelentett – az ugyanis nehezen zárható ki, hogy erről ne tudott volna. Sokatmondó tehát – Kölcsey szempontjából – a történet ilyen hangsúlyos, kétszeri szereplése: „*Santo* vagy Szentfa. Terem a’ *Ferro*’ Szigetébe. *Szászky*. Ez egy tsudálatos élőfa, magassága 40, Vástágsága [sic!] 12, Szélessége 120 láb. Esztendőttől esztendőre kivirít; olyan édes

⁶⁶ FEKETE Csaba, *Csokonai tanulmányai*. Studia Litteraria, XXIV. Debrecen, 1986. 71–72.

⁶⁷ MTAK Kt. K 669 61.f. verso. A vonatkozó utalások följejtése nyilván a Csokonai-kritikai kiadás készülő kötetében végzendő el, ezért itt csak az emlegetett két forrásmunka – általam használt – kiadásának bibliográfiai adatait adom meg: *Szászky* – Ioannis TOMKA-SZÁSZKY, *Introductio in Orbis antiqui et hodierni Geographiam [...]* Posonii et Pestini, 1793. A Ferróra vonatkozó adatok: 866.; *Hübner Vollst.* – *Johann Hübners Vollständige Geographie*. Zweyter Theil von Dännemarck, Norwegen, Schweden, Preussen, Polen, Rußland, Ungarn, Türckey, Asia, Africa, America und von den unbekanntnen Ländern. Fünfte neue und vermehrte Auflage. Hamburg, 1745. A Ferróra vonatkozó rész: 694.

⁶⁸ MTAK Kt. K 669 64.f. verso

⁶⁹ BORY, 245. skk.

gyümölcsöt terem, mint a' makk. E' felett a' fa felett nyugszik egy felhő, a' melly mindennap két óráig a' legszebb édes vizet csepegeti le, mellyel 30 Tonnát megtölthetni. Ezt a' fát eldugták a' lakosok, és a' Spanyolok már ismét elakartak [sic!] költözni, mivel <már> se<mmi> patakot, se kútat nem láttak, se nem hallottak. Hanem egy Asszony, a' ki a' Spanyolokkal jó alkuba volt, elárulta a' titkot. *Hübner Vollst.* Ennek a' fának neme esméretlen, levelei hosszúak, keskenyek 's szüntelen zöldellők, semmi más esméretes fákkal nints legkissebb hasonlósága is. *Láss alább többet., H. Ferri.*⁷⁰ „Santo – – – Ennek a' leveleiről szakadatlanul tsepeg a' legtisztább Víz, mellyet a' lakosok olly nagy bőséggel szednek az aláarakott Désákba, hogy nem tsak az emberek, hanem a' barmok is be érik [sic!] vele. Senki ennek a' tsudának sem forrását sem okát el nem mondhatja. A' Lakosok' eltitkolták ezt a' Spanyoloktól, gondolván, hogy a' víz' nemléte miatt elhagyják a' Szigetet: de egy Kurva jelentette ki a' titkot, 's úgy fenekelték meg itten magokat osztán a' Spanyolok. *H. Ferri.*⁷¹

Szemponunktól azonban komoly jelentősége van annak az anyaggyűjtésnek és jegyzetelésnek is, amelyben a Kanári-szigetekre vonatkozó szakirodalmat szedte össze Csokonai. Anélkül, hogy azonosítani próbálnám az összes címet, adódik a tanulság: számos helyről lehetett informálódni a Kanári-szigetéről. Csokonai nyomán tudjuk, hogy pl. Johann Ernst Fabri *Elementargeographia* (Halle, 1790–94), Georg Christian Raff *Geographie für Kinder. Nach des Verfassers Tode fortgesetzt von Christian Carl Andre* (Tübingen, 1791), a *Rövid Magyar Geographia* (Pest, 1796), Jacob Christoff Iselin *Neu vermehrtes Historisch- und Geographisches allgemeines Lexicon* (Basel, 1726–27) című művei közvetlenül Ferróra vonatkozó adatokat tartalmaztak, nem szólva most a latin, német, angol, spanyol nyelvű egyéb munkákról, amelyek a Kanári-szigetéről adhattak általánosabb információkat.⁷² Csokonai tájékozódásának hátterében pedig az debreceni kollégiumi könyvtárat sejtethetjük, amely Kölcsey rendszeres és elmélyült ifjúkori önművelésének bázisa volt; jellemző, hogy Fekete Csaba a kollégiumi könyvtár jelenlegi állománya alapján is azonosítani tudta Csokonai feljegyzéseinek számos forrásművét.⁷³ Csokonai és Kölcsey kezén valóban megfordultak ugyanazok a könyvek: Szauder József kimutatta, hogy a Kölcsey kijegyzetelte Regnard-féle lappföldi útleírást már Csokonai is használhatta, e mű ugyanis ott sejtethető a *Halotti versek* lapp vonatkozású részeinek hátterében.⁷⁴ Nem zárhatjuk ki tehát, hogy Kölcsey még debreceni éveiben, a Kollégium könyvtárának használójaként találkozott először a ferrói szent fához kapcsolódó anekdotával. Annál is inkább, mert Csokonai – művekben ki nem teljesedő – adatgyűjtésében és Kölcsey ifjúkori,

⁷⁰ MTAK Kt. K 669 113.f. recto

⁷¹ MTAK Kt. K 669 114.f. verso

⁷² MTAK Kt. K 679/I. A Ferróra vonatkozó rész ki van jegyezve HÜBNER már idézett művéből (51.f. recto), RAFF könyvéből (62.f. verso), a *Rövid Magyar Geographiából* (94.f. recto), ISELINből (102.f. recto). Ezek a részek mind szólnak a szent fáról is. Mellesleg van egy adatunk arra, hogy Kölcsey már diákkorában forgatta Iselinnek a Csokonai által is kiaknázott munkáját: Kazinczy Ferenchez (Debrecen, ápril. 19-dikén 1809.) In *Kölcsey Ferenc összes művei*. S. a. r. SZAUDER József és SZAUDER Józsefné. III. kötet. Bp., 1960. 27. (A továbbiakban: KFÖM.)

⁷³ FEKETE Csaba, i. m. 88–91.

⁷⁴ SZAUDER József, *A lapon éneke „A lélek halhatatlanságá”-ban és az „Edda”*. In *Uő., Az éj és a csillagok. Tanulmányok Csokonairól*. S. a. r. SZAUDER Mária. Bp., 1980. 325.; *Kölcsey Ferenc kiadatlan írásai 1809–1811.* (Kölcsey és Kállay Ferenc műhelyének kézírataiból.) Vál. SZAUDER József. S. a. r. BÁNHÉGYI György, SZAUDER József, SZAUDER Józsefné. Bp., 1968. (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 8.) küll. 205–208.

lapp tárgyú följegyzéseiben ott rejtőzködhet a klímaelmélettel magyarázható érdeklődés: mennyire determinálja a földrajzi elhelyezkedés egy nép sorsát. Ez a gondolat pedig eleve fölkinálja a déli és északi kis népek párhuzamos megfigyelését, amelyet – az érdeklődés szintjén – Csokonai esetében bizonyítani is lehet: gondoljunk földrajzi feljegyzéseire, amelyek az Atlanti-óceán déli szigeteivel foglalkoznak, s az északiakra, például a lappokra utaló verseire. Igaz, a direkt összevetés nála is hiányzik, akárcsak Kölcseynél.

Bizonyos azonban, hogy még ha föltételeznénk is Kölcsey diákkori olvasmány-élményét, akkor sem állíthatnánk: adatait ilyen időbeli távolságból, emlékezetére hagyatkozva idézte föl. Azon kívül pedig kívánczik még egy megszorítás. Elképzelhető, hogy Bory de St. Vincent könyve már Kölcsey Pestre távozása, tehát 1809 előtt⁷⁵ megvolt a kollégiumi könyvtárban, vagy akár az 1810-es években, amikor az író még rendszeresen használta a könyvtárat, bekerült oda. Jelenleg azonban példánya ott nem található.⁷⁶ Nincs tehát komoly, filológiai alapja annak az esetleges feltételezésnek, hogy Kölcsey debreceni éveiben már találkozott volna Bory munkájával, Ferróra legföljebb egyéb, kétségtől eltekintve ott és akkor hozzáférhető művek hívhatták volna föl a figyelmét. A szoros szövegegyezések viszont azt mutatják, hogy az író kézikönyvként használta Boryt. Egyelőre nem világos azonban, hol és mikor jutott hozzá. Könyvtárának jegyzékében nem szerepel.⁷⁷ Ez a hiány nem perdöntő, ahogyan a debreceni kollégiumi könyvtár esetében sem az: azt semmiképpen nem zárhatjuk ki ennek alapján, hogy a kérdéses időszakban megvolt a könyv, hiszen elkallódhatott később is. Gondolhatnánk akár Szemere könyvtárára is lehetséges forrásként, ám a könyvtár rekonstruált állománya, amelynek jegyzékét a Ráday Gyűjtemény munkatársainak szíveségéből át tanulmányozhattam, szintén nem tartalmazza. Ez persze egyáltalán nem meglepő, hiszen Szemere könyvtárának egy megbecsülhetetlen mértékű része az 1838-as pesti árvíz alkalmával megsemmisült, más kötetek pedig az idők során elkallódtak.⁷⁸ A kérdés jelenlegi ismereteim alapján eldönthetetlen.

Kölcsey könyvtárának felmérése azonban témám szempontjából lényeges lehet: megmutathatja, hogy az író – a biztosan keze ügyében lévő könyvekből – milyen információkat gyűjtött össze Ferróról, s azt is megbecsülhetjük, ez az ismeretanyag elegendőnek bizonyult volna-e ahhoz a pontossághoz, amelyet – töredéke tanúsága szerint – Kölcsey megcélzott.

A Csokonai-feljegyzésekben is forrásul emlegetett Tomka-Szászky-féle könyv szerepelt Kölcsey könyvtárában.⁷⁹ Ebben a következőket olvashatta: „7. Ferro, Ferri, insula, arbore, seu ligno Sancto, quod toti insulae, aqua vtpote [sic!] carenti, naturae miraculo; aquam dulcem subministrat, nota, per quam, *Primus Meridianus*, cum initio longitudinis, iuxta Ludouici [sic!] XIII. edictum, ducitur. Inter quam, et Parisios, differentia 20. graduum, quam proxime observatur.”⁸⁰ Látható-

⁷⁵ CSORBA Sándor, *Kölcsey és Debrecen*. Debrecen, 1982. 147.

⁷⁶ Ennek – kérésre – Debreczeni Attila nézett utána. Segítségét ezúton is köszönöm.

⁷⁷ OSZK Kt. Fol. Hung. 1887/14.

⁷⁸ Vö. BELICZAY Angéla, *Szemere Pál könyvtára*. A Ráday Gyűjtemény évkönyve VI. Bp., 1989. 144–158.

⁷⁹ „TOMKA-SZÁSZKY Joannis: Introductio in Geographiam – Posonii 1748 in 8” OSZK Kt. Fol. Hung. 1887/14. 7.f. verso, 281-es folyószám.

⁸⁰ TOMKA-SZÁSZKY, i. m. 866.

lag teljesen hiányzik innen a történeti-néprajzi ismertetés, s nincs nyoma az anekdotának sem. A Csokonai számára alapvető másik forrásmunka, a Hübner-féle *Vollständige Geographie* hiányzik Kölcsey könyvtárjegyzékéből. Maga a szerző azonban nem volt ismeretlen az írónak, egy másik könyvét ugyanis őrizte.⁸¹ A novella-töredék egyik szereplőjéről, Bethencourt-ról szó van Karl Falkenstein könyvében is, de csak az említés szintjén.⁸² Zádor Elek magyar nyelvű kézikönyve Ferro létezését éppen csak tudatja, mondván, „déliájtól számláltatnak rendszerint a' hosszaság' gradusai, 4000 lakossal.”⁸³ Johann Georg August Galletti *Allgemeine Weltkunde*je tartalmazza az őslakók kihalásának tényét, és a leginkább Teneriffán található múmiákra is felhívja a figyelmet; történeti visszatekintést azonban nem ad.⁸⁴ Az eddigi könyvek mellett megvolt Kölcsey könyvtárában Chevreau világtörténelme is, azonban magára Ferróra ez a könyv se veszteget sok szót: a Kanári-szigetek meghódításának körülményeit ismerteti inkább, s ennek rendeli alá Ferro történelmét.⁸⁵ Hasonlóképpen jár el Karl von Rotteck német nyelvű világtörténete is, csak ő még meg sem említi Ferrót.⁸⁶

Vagyis a bizonyíthatóan Kölcsey tulajdonában lévő földrajzi vagy történeti munkákban az író nem találhatott olyan részletességű és mélységű leírást, amely feltételezhető igényét kielégítette volna. Az is igaz viszont, hogy az érdeklődés felkeltéséhez – vagy ébrentartásához – ezek az adatok elegendőek lehettek. Kölcseynek mindazonáltal szüksége volt egy olyan összefoglalásra, amely kellő nyersanyagot nyújthatott addigi legnagyobb igényű prózaírói vállalkozáshoz. Bory de St. Vincent könyvében ezt meg is találta.

Mellesleg a témaválasztás szintén belevág Kölcsey utolsó pályaszakaszának általánosabb tájékozódásába. A könyvtárjegyzék szerint az író kísérletezett a spanyol nyelv elsajátításával, ami persze a latin és a francia birtokában nem különösebben meglepő próbálkozás. Rendelkezett ugyanis spanyol nyelvű könyvekkel (egy Calderón-kiadással), valamint egy német nyelvű spanyol nyelv-

⁸¹ „HÜBNER, Johann: Drey hundert und drey und dreiszig [sic!] genealog[ischen] Tabellen. Leipzig 1712 I [ti. kötet]” OSZK Kt. Fol. Hung. 1887/14. 9.f. recto, 351-es folyószám. Hübner jelenlétét a XIX. század első felének köznemesi könyvtáraiban jól mutatja az esettanulmány szintjén: HUDI József, *Oroszy Pál táblabíró könyvtára*. Honismeret, 1993/4. 43–53. kül. 50–51.

⁸² „FALKENSTEIN, Karl: Geschichte der geogr. Entdeckungsreisen in 8 2 [ti. kötet – Sz. M.]” OSZK Kt. Fol. Hung. 1887/14. 4.f. verso, 126-os folyószám. A ferrói adat: Karl FALKENSTEIN, *Geschichte der geographischen Entdeckungsreisen*. I. Bändchen. Von der ältesten Zeit bis zu Christoph Columbo's Tode. Dresden, 1828. 141.

⁸³ „ZÁDOR Elek: Geographiai kézikönyv. Pest, 1831 in 8 2 [ti. kötet – Sz. M.]” OSZK Kt. Fol. Hung. 1887/14. 8.f. verso, 315-os folyószám. Az idézet: *Geographiai kézikönyv, vagy a' világ' matematikai, physikai, kiváltképen pedig politikai leírása, a' legújabb határozások szerint*. Felsőbb iskolai intézetek 's pallérozott olvasók számára Stein, Volger és Cannabich után készítette ZÁDOR Elek. II. kötet. Pest, 1831. 181–182.

⁸⁴ „GALLETTI, Joh. Georg. Aug. Allgemeine Weltkunde. Pest 1835.” OSZK Kt. Fol. Hung. 1887/14. 8.f. verso, 324-es folyószám. Az adat: *Joh. Georg. August Galletti's [...] Allgemeine Weltkunde oder geographisch-statistisch-historische Uebersicht aller Länder, in Rücksicht ihrer Lage, Grösse, Bevölkerung, Kultur, vorzüglichsten Städte, Verfassung und Nationalkraft; nebst einer Skizze der ältern und neuern Geschichte. [...]* Achte Auflage, verbessert und vermehrt von J[ohann] G[ünther] F[riedrich] CANNABICH, Pfarrer in Niederbösa. Pesth, 1835. 461–462.

⁸⁵ „CHEVREAU, M., *Histoire du monde in 8*” OSZK Kt. Fol. Hung. 1887/14. 3.f. verso, 95-ös folyószám. Az adat: M. CHEVREAU, *Histoire du monde*. Tome septième. Paris, MDCCXVII. 2–6.

⁸⁶ „ROTTECK, Karl, *Allgemeine Geschichte*. Freiburg in Breisgau 1834 in 8 9 [ti. kötet – Sz. M.]” OSZK Kt. Fol. Hung. 1887/14. 7.f. recto, 246-os folyószám. Az adat: *Allgemeine Geschichte vom Anfang der historischen Kenntniß bis auf unsere Zeiten*. Für denkende Geschichtsfreunde bearbeitet von Karl von ROTTECK [...] VII. Bd. Freiburg im Breisgau, 1834. 31.

könyvvel és egy német–spanyol szótárral.⁸⁷ Kölcseyben élt tehát az érdeklődés a spanyol kultúra iránt; hogy ez az érdeklődés hozta-e magával a Kanári-szigetek iránti tanulmányokat, vagy éppen fordítva, a téma hívta-e elő a mélyebb megismerés érdekében a spanyol nyelv megtanulásának igényét: ezt természetesen nem lehet teljes bizonyossággal eldönteni. Ám feltűnő, hogy Kölcsey nem spanyol forrásból tájékozódik Ferróról. A végül is megítélhetetlen mélységű nyelvismeret tehát aligha a pontosabb ismeretszerzést szolgálta. Másrészt viszont a spanyol dráma iránti érdeklődése már az 1810-es évekből igazolható: az egyik lasztóci levelében hivatkozik Lope de Vegára, igaz, nem valamelyik drámájából idéz.⁸⁸ Ugyanebben az időben leveleiben utal Don Quijotéra is, sőt a *Felelet a Mondolatra* egyik részletében is van egy hasonló utalás.⁸⁹ Ezek a röpke megjegyzések persze nem feltétlenül mutatnak spanyol nyelvismeretre. Ám láttuk: Kölcsey a könyvtárában éppen Calderónt őrizte, s hogy olvasgathatta is, arra van egy közvetett adatunk. Személyes beszélgetésük során ugyanis az 1832–36-os országgyűlés alatt Pulszky Ferencnek azt mondta (Pulszky följegyzéseinek tanúsága szerint): „Vörösmarty dramatikus munkái közt legjobbnak tartja [ti. Kölcsey – Sz. M.] Csongort és Tündét, mellyek Calderoni nemben közelebb járnak a lyrához.”⁹⁰ Ez arra is mutathat, hogy a spanyolhoz akár a színház iránt érzett vonzalma is elvezethette.

A kérdés teljesen megnyugtató módon egyelőre nem zárható le; ám *A ferrói szent fa* forrásának feltárásával ezt a problémát is élesebben, pontosabban exponálhatjuk.

Szilágyi Márton

⁸⁷ „6. Biblioteca portatil de Classicos españoles I–IV in 32 (Calderon d. l. Barca) 4 [ti. kötet – Sz. M.]”; „308. WAGENER, Johann Daniel, *Spanische Sprachlehre*. Leipzig 1807 in 8 1 [ti. kötet – Sz. M.]; 309. Ugyanaz: *Einleitung zum Gebrauche der sp. Sprachlehre* Leipzig 1811 in 8 1 [ti. kötet – Sz. M.] [...] 311. Wagener Johann Daniel: *Diccionario Español-Aleman etc.* Berlin 1809 in 8 2 [ti. kötet – Sz. M.]” OSZK Kt. Fol. Hung. 1887/14. 1.f. recto, ill. 8.f. recto.

⁸⁸ „Az istenért, hogy azt ne gondolja édes Uram Bátyám, mintha én azt akarnám, hogy a publikumnak, mint Lopez de Vega, a józan ész kárával hízkeljünk.” Kazinczy Ferenchez (Lasztóc, június 12-dik, 1817) In *KFÖM*, 262. Vö. még: FRIED István, *Filológiai megjegyzések néhány Kölcsey-műhöz*. In *„A mag kikél”*. Előadások Kölcsey Ferencről. Szerk. Taxner-Tóth Ernő. Bp.–Fehérgyarmat, 1990. 70.

⁸⁹ „Fejér örvendve fogadott s a fogadás alatt Sz. Miklósról beszélt, Jankovics fejeket billentett, Pete kért, hogy hozzá aláznám meg magamat et sic porro, ha nem tudom melyik német által rőzsaszínnek nevezett humorról bíránk is, ezen együttlételemből nem foghatnánk csak egy oly szcenát is csinálni mint Joricknak a kalitkás madárral, vagy a szélmalomokkal Don Quijoténak.” Szemere Pálhoz (Pest, február 24-d. 1817) In *KFÖM*, 251.; „Ki nem látja, hogy a Helmecki Menyegzői jámbusaiban az újítás dühe a Don Quijote ridicüljeig hágott fel, s nem valami hasonló oka lehet-e némelykor, a Berzsenyiben oly gyakor előforduló rotomontadoknak?” Kazinczy Ferenchez (Lasztóc, jún. 11-d. 1817) In *KFÖM*, 258.; valamint: [KÖLCSEY Ferenc–SZEMERE Pál,] *Felelet a' Mondolatra néhai Bohógyi Gedeon úrnak*. „Mondolat. Sok Bővitményekkel, és egy kiegészített új Szótárral egygyütt. Dicshalom (azaz Wespzprém) 1813.” című *Pasquillusára*. Pesten, Trattner Ján. Tam. Betűivel 1815. 70., 85.

⁹⁰ SZABÓ G. Zoltán, *Kölcsey és az országgyűlési ifjak*. Bp.–Fehérgyarmat, Kölcsey Társaság, 1988. 40. (Társasági Füzetek 1.)

A „Horologium sapientiae” (1331–34) Henricus Suso egyetlen latinul írott munkája. A „Horologium” Suso korábbi traktátusának, a „Büchlein der ewigen Weisheit”-nak (1328–30) kibővített, úraszerkesztett változata. A latin változat több tekintetben is újat hozott mintájához képest, mivel tartalmaz önéletrajzi jellegű elemeket is (I, 1; részben I, 5 és I, 13; II, 1 és II, 7); feltehetőleg egy, a „Büchlein” befejezése után bekövetkezett misztikus élmény hatására nagyobb szerepet kap benne a lelki menyegző képzete (II, 7 és II, 8),¹ ami egybecseng a „Horologium” indíttatásával, amely bevallotta a lankadók felszerkentyésére íródott (I, 1); számos, a rendi élet reformját célzó részletet tartalmaz (II, 6; I, 5; I, 12; II, 1).² Kritikai kiadásában Künzle meggyőzően bizonyítja, hogy a „Horologium”-hoz csatolt, a „Büchlein” alapját képező „Cursus”-t bevezető mondat szándékosan a „Hundert Betrachtungen”-t bevezető mondatra rímel, csak benne a lelki menyegző képzete dominál: „Quicumque desiderat sapientiam aeternam familiarem sibi sponsam habere...” áll a „Wer begehrt, in kurzer, eigentlicher und heilsbegieriger Weise betrachten zu können...” mondat helyett.³ A latin verzió tehát feltehetőleg nem egy szűkebb kör számára íródott, hanem üzenete, vagy inkább küldetése volt más: a „Büchlein”-hez képest háttérbe szorultak benne a passió-elemek.⁴ Latin nyelvezete pedig éppen hogy nagyobb elterjedtséget biztosított a számára. Azokon a területeken – például Németalföldön –, ahol a latin „Horologium” hamarabb vált ismertté népnyelvű mintájánál, recepciója teljesen külön is vált a „Büchlein”-étől⁵ (a magyar fordításon sem tapasztalható a „Büchlein” ismerete⁶). Viszonylag hamar elkészültek az első népnyelvű (pl. francia, középholland, olasz, angol) „Horologium”-fordítások.⁷

Sokatmondó kettősség figyelhető meg a „Horologium”-nak mint könyvnek a befogadásában is. A francia kéziratok, szemben a „Horologium” többi népnyelvű változatával, előkelő körök számára készültek, és – szemmel láthatóan – bibliofil ritkaságnak számítottak: szinte mindegyik kézirat anyaga pergamen, elegáns félkurzív írással, miniatúrákkal díszítve.⁸ A Francia Királyságban a „Horologium”-ot olyan könyvként olvasták, amelynek jelentőségét egyszerűsége adta vagy hangsúlyozhatta; szemben az 1389-ben befejezett francia fordítás korában már jelentkező újabb elképzeléssel, melyben egy könyv jelentősége éppen elter-

¹ A szerelmes nevének a szívbe vésése nemcsak Susónál fordul elő; Hostenstein Margareta Ebnert és Adelheid Langmann idézi Anne-Marie HOLENSTEIN, *Studien zur Vita Heinrich Seuses*. Diss. Zürich, 1968. Zs. für schw. Kirchengeschichte 62 1968. 242. j. 5.

² Künzlet követi és idézi Kurt RUH és Alois M. HAAS „Heinrich Seuse”. *Verfasserlexikon*, Bd. 8., Lieferung 3/4. 1992. 1110–1130.

³ Pius KÜNZLE, *Heinrich Seuses Horologium sapientiae*. Eine Kritische Ausgabe unter Benützung der Vorarbeiten von Dominikus PLANZER OP. Universitätsverlag Freiburg, 1977. 53.

⁴ Bár egyes fejezetek a teológus olvasók számára kompaktabbak, precízebbek lehettek a „Büchlein” megfelelő fejezeteinél, vö. KÜNZLE, i. m. 46–47.

⁵ A „Horologium” németalföldi fogadtatása viszonylag jól fel van tárva. Stephan AXTERS, *De zalige Heinrich Seuse in Nederlandse handschriften*. In *Heinrich Seuse. Studien zum 600. Todestag*. Hg. M. FILTHAUT. Köln, Albertus Magnus Verlag, 1966. Uő., *Bibliotheca Dominicana Manuscripta 1224–1500*, Leuven, 1970. Uő., *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta II*. In O. G. E. 1976. 309–336.

⁶ Vö. VARGHA Damján, *Seuse Henrik Armand a magyar irodalomban*. Székfoglaló értekezés. Bp., Szent István Társulat, 1910. 36–49.

⁷ KÜNZLE, i. m. 250–277.

⁸ KÜNZLE, i. m. 251.

jedtségén volt lemérhető. A „Horologium” francia felfogása – amelyet valószínűleg a jegyesmisztika jelenléte és a „Horologium” választékos latinsága magyarázhatott – ellentétesnek tűnik a szerző intenciójával. A korábbi felfogásnak a 13–14. századig egyértelmű teológiai háttere volt: a könyv értéke és ereje egyszerűségében rejtett, amely használatának tartamára mintegy megigézte Isten igéjét.⁹ A misztikus munkáit keletkezésük időrendjében vizsgáló Tobin viszont – Max Weber elméletéből kiindulva – arra a következtetésre jutott, hogy Suso fokozatosan egyre messzebb távolodott attól a nyelvtől, amely mágikus erőt tulajdonított a kimondásnak és a megnevezésnek.¹⁰

A *Nagyszombati-kódex* „Horologium”-tolmácsolásából – a fordítás egyedül ránk maradt másolatából – hiányoznak azok a fejezetek, amelyek önéletrajzi ihletésűek, a rendi élet reformját célozzák, illetve amelyekben a lelki menyegző képzelet dominál (I, 1; I, 5; I, 12; I, 13; II, 1; II, 6; II, 7; II, 8).¹¹ Korántsem biztos, hogy ennek a „Horologium” és a magyar fordítás közti, időben és térben is tetemesnek mondható távolság az oka. Nem kizárt, hogy a középmagyar fordítás alapjául egy olyan kézirat szolgált, amely az eredetinek csak bizonyos részeit tartalmazta, például éppen a passiórészleteket és a Mária-siralmat – bár a Künzle-katalógusból szövege jöhetett töredékek nem mutatnak célzatos válogatásra.¹² Tehát kizárólag a lefordított részekben megmutatkozó fordítói attitűdből lehetett kikövetkeztetni, vajon a magyar fordító tudatos válogatásának a következménye volt-e, hogy a „Teljes Bölcsesség”-ben a latin eredetiből éppen a Mária-siralom és a passiórészletek szerepelnek. Ennek tisztázásában a latin eredeti és a magyar szöveg összevetésén kívül a „Teljes Bölcsesség” incipitjének vizsgálata volt a segítségemre.¹³

Az incipit vizsgálata

A „Teljes Bölcsesség” incipitje több problémát vet fel. A címközlemény a következőképpen hangzik: „Kezdetik zent Anselmus keríve telyes Bölcsesegről, kit zent lelek miat meg irt a puztaba”.

Vargha szerint az Anselmus–Amandus névcseré vagy a másoló figyelmetlenségével hozható összefüggésbe, vagy a latin kéziratban szerepelt; esetleg az azt átültető magyar fordítótól származik, s annak tulajdonítható, hogy az Anselm

⁹ Max WEHRLI, *Literatur im deutschen Mittelalter. Eine poetologische Einführung*. Stuttgart, Philip Reclam jun., 1985. 53.

¹⁰ Frank TOBIN, *Die Entzauberung der Sprache durch die Mystik*. In *Entzauberung der Welt: deutsche Literatur 1200–1500*, Hg. James F. POAG, Thomas C. FOX, Tübingen, Francke, 1989. 164.

¹¹ Vö. VARGHA, 1910. 51–52.

¹² Azokról a töredékekről van szó, amelyek egy „liber eterne sapientie”-t vallanak eredetijükként. Az eredeti lehetett teljesebb, vö. Bruxelles, Bibl. Royale 5232–34. Hor I/4, I, 10., ill. München, Bayer. Staatsbibl. clm. 14535. Hor I/4, I/5, I/15, valamint töredékek a második könyvből (KÜNZLE, i. m. 232., ill. 242). Elképzelhető persze az is, hogy a két töredék nem ugyanarra a kéziraatra megy vissza.

¹³ A latin eredeti és a magyar változat összehasonlításából kiderült, ha a másoló csonkított is a magyar fordításon, a csonkítás vagy kimerült figyelmetlenségéből adódó hibákban, vagy a fordítás jellege inspirálhatta a másoló változtatásait (túl szinonimák az akkodomációt szolgáló, természetyszerű betoldásán, l. TARNAI A., *A magyar nyelvet írni kezdik... Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Bp., 1985). A latin eredeti és a magyar fordítás összevetéséből kirajzolódó fordítói beállítottságot egy másik cikkben kíséreltem meg illusztrálni: BALOGH Tamás, *Het „Horologium sapientiae” als „allegoria in factis”*. Ons Geesteljk krf (Antwerpen) (megjelenés előtt).

műveként számon tartott, hasonló tárgyú s formájú „Dialogus” magyar fordítása ismert volt a korban, hiszen egyik legrégebbi kódexünkben is megtalálható.¹⁴ Az incipit Vargha szerint inkább a német „Büchlein der ewigen Weisheit” címére utal, mint a „Horologium”-éra. Vargha egy, a „Teljes Bölcsesség”-ként ránk maradt szövegnél teljesebb magyar eredetit feltételezett, amely azonban szintén csonka kellett, hogy legyen. A „Horologium” szó elmaradását az incipitből ugyanis csak úgy tudta értelmezni, hogy a fordító nem akarta az egész művet lefordítani; azért nem vette át a „Horologium” címet, mert az a traktátus tagolására utalt.¹⁵ A „kit zent lelek miat meg irt” formulának Vargha szerint pusztán igazoló és hitelesítő jellege volt, hogy „Istentől ihletett, valóban komoly és értékes mű van a kéziratban, amelyet olvasni érdemes, sőt szükséges”.¹⁶ Ezenkívül figyelemztetésül szolgálhatott, hogy a könyvet „áhitattal kell olvasni” (amit Suso egyébként maga is kér Prologusában¹⁷). Vargha értelmezésében a „puza” jelentése „einikeit, solitudo, lelki magány”, „az imában való mély elmerülés”,¹⁸ cikkében azonban közvetve Suso cellájára is utalt a „Horologium”-ból, illetve a „Vita” XXXV. fejezetéből.¹⁹ Vizsgáljuk meg az incipitet a fenti sorrendben és szempontok alapján.

Az egyes kéziratok különböző személyeket tüntetnek fel a „Horologium” szerzőjeként. A szerző „nomine et persona in hoc opere ignotus” akart maradni,²⁰ s a korai „Explicit sapientiae horologium fratris A. ordinis praedicatorum domus C.” sem rántja le teljesen a leplet az anonimitásba burkolózó szerzőről.²¹ A Suso halála után készült „Horologium”-kéziratokban az explicitből általában elmaradt a „domus C.” vagy „C.” kitétel (a „C.” esetenként kacsarkingóvá változott), mivel Susónak 1348 körül Konstanzból – közvetlenül vagy közvetve – Ulmba kellett költöznie, s bár életének erről a korszakáról szinte semmit sem tudni, haláláig ebben a városban élt, és itt is temették el 1366-ban. Különösen érdekes a „horologium fratris A.” feloldása. Az idézett explicit ellenére egyetlen Künzle által felkutatott kéziratban sem szerepel a kézenfekvő „fratris anonymi” feloldás.²² Egyes másolók „frater Amandus”-ként értelmezték s oldották fel a szerző nevének rövidítését, ami magára a „Horologium” szövegére vezethető vissza: a második könyv hetedik fejezetében a Discipulus az Amandus nevet nyeri el az Örök Bölcseségtől; azt a nevet, mellyel korábban, szeretete jeléül ő illette az Örök Bölcsességet. Az explicitban szereplő „frater A.” frater Amandus feloldása azt bizonyítja, hogy a „Horologium”-ban szerepeltetett Discipulust a hagyomány viszonylag hamar magával a szerzővel azonosította,²³ olykor a Seuse nevet is

¹⁴ VARGHA D., *A Nagyszombati-codex „teljes Bölcsesség”-nek forrása*. Akadémiai Értesítő, 1909. 406–486., 481.

¹⁵ Egyszersmind a Prologus-beli vízióra is, ezen keresztül pedig a mű egészének programjára: KÜNZLE, *i. m.* 57–58. Vargha fejtegetéseit továbbgondolva a fordító előtt fekvő latin kéziratnak teljesnek, vagy csaknem teljesnek kellett lennie (?). VARGHA, 1909. 480., VARGHA, 1910. 51.

¹⁶ VARGHA, 1909. 483.

¹⁷ A későbbi kiadások előszavai is ezt hangsúlyozzák, I. pl. Surius latin nyelvű Büchlein-fordítását. DIETRICH BREUER, *Zur Druckgeschichte und Rezeption der Schriften Heinrich Seuses*. In *Chloe. Behefte zum Daphnis*. Band 2. Frömmigkeit in der frühen Neuzeit. Studien zur religiösen Literatur des 17. Jahrhunderts in Deutschland. Amsterdam, Rodopi, 1984. 42.

¹⁸ VARGHA, 1909. 483.

¹⁹ Uo. 483.

²⁰ KÜNZLE, *i. m.* 370: 12.

²¹ Uo. 7.

²² Uo. 13–14.

²³ Uo. 14.

kitéve az explicitben (esetleg a „frater Amandus”-t el is hagyva).²⁴ Künzle szerint a délnémet területtől viszonylag távol eső vidékeken is tisztában voltak vele, kit rejt az explicitbeli „A.”.²⁵ Az a tény, hogy az explicitben szereplő „domus C.” vagy „C.” elmaradásával egyidejűleg Suso egyre gyakrabban szerepel valódi, teljes nevén az explicitekben vagy incipitekben, s konstanzi lektorsága mellett egyre többször említik, hogy Ulmban hunyt el, egy Ulmból kiinduló, önálló tradíció létre enged következtetni.²⁶ Künzle szerint a XV. század elejére kétség sem fér hozzá: „Heinrich Seuse OP, einst Lektor zu Konstanz, mit seinem mystischen Namen frater Amandus genannt, ist der Verfasser des *Hor sapientiae*”.²⁷

Kritikai kiadásában Künzle külön fejezetet szentel az explicitbeli „frater A.” megnevezés különböző kódexekben előforduló feloldásainak, de egyszer sem említi, hogy a „Horologium”-ot bárhol is Szent Anzelmnak tulajdonították volna. Egyetlenegy utalást mégiscsak találni jegyzeteiben, mégpedig egy, a XVIII. század elejéről származó kézirat kapcsán, amely a „Horologium” Prologusát, az első könyv első és második fejezetét teljes egészében tartalmazza, ezenkívül pedig a harmadik fejezet címét és kezdőszavát, valamint a második könyv tabuláját a második könyv kezdő- és zárószavával. A kézirat a S. Germain des Prés-i bencés apátságból származik, s a feljegyzésekből ítélve azért készítették volna, hogy a kolostorban Anzelm összes művei hozzáférhetőek legyenek. A 106r bal oldalán francia jegyzet közli, hogy Anzelm neve sehol nem kerül említésre a kéziratban, alatta pedig ez áll: „Non est Anselmi. Sub nomine Humberti O. P. habetur in mss. abbatiae Cambrensis, ut indicat Sanderus”.²⁸ A Cambron-Casteau-i „Horologium”-kézirat sajnos eltűnt. Künzle a következőképpen kommentálja a tévedést: „Die sich sonst nirgends findende Zuteilung an Humbertus muss einer Variante zu Hugoni entsprungen sein. Als einige Hs. bietet M9 (München, Bayerische Stadtbibl. clm. 4692), und zwar am Rand von 2. Hand mit alias notiert diese Lesart”.²⁹ A Künzle által említett Hugo az a Hugo de Vaucemain, aki 1333 és 1341 között a domonkos rend főnöke volt; Suso Prologusában – kifejezetten reformtörekvéseire reagálva³⁰ – az ő jóindulatába ajánlotta a „Horologium”-ot.³¹ Hogy Künzle a legcsekélyebb jelentőséget sem tulajdonítja az Anzelm név hirtelen felbukkanásának (míg Humbertusénak igen), valószínűleg azzal magyarázható, nem tudott a „Teljes Bölcsesség” incipitjéről. Ezek után nem csoda, hogy nem tulajdonít jelentőséget az Anzelm név másik felbukkanásának sem.³² Az új életet kezdő Geert Grote (Gerardus Magnus) „Conclusa et proposita, non vota” címet viselő, elhatározásait és elmékedéseit tartalmazó feljegyzéseiben (amit az Arnhem mellett élő karthauziak között vetett papírra, a karthauziak körében pedig igen népszerű volt a „Horologium”) Bernardus és Anselmus művei mellett a hasznos olvasmányok közt – egyetlen kortársi könyvként – megemlíti a „Horolo-

²⁴ Uo. 15.

²⁵ Uo. 17–19.

²⁶ Uo. 17.

²⁷ Uo. 18.

²⁸ Uo. 199.

²⁹ Uo. 199.

³⁰ Christine PLEUSER, *Tradition und Ursprünglichkeit in der Vita Seuses*. In *Heinrich Seuse. Studien zum 600. Todestag*, 141.

³¹ KÜNZLE, i. m. 368.

³² A 285. oldalon minden kommentár nélkül említi, hogy Grote „Conclusa et proposita, non votá”-jában tanulmányozásra ajánlja a „Horologium”-ot.

gium"-ot is. „Revertor ad scientias. Radix studii tui et speculum vitae sint primo evangelium Christi: quia ibi est vita Christi. Deinde vitae et collationes patrum. Deinde epistulae Pauli et canonicae et actus apostolorum. Deinde libri devoti, ut Meditationes Bernardi et Anselmi Horologium”.³³ Az utolsó – tévesnek vélt – szakaszt kétféle irányban próbálták korrigálni az értelmezők. Axters szerint valójában Anselm „Proslogion”-járól lehetett szó.³⁴ Epiney-Burgard azonban joggal veti ez ellen, hogy Grote nagyon ritkán idézett Anzelmtől, viszont a népszerű „Horologium”-ot nagy becsben tartotta.³⁵ Valójában tehát Pohl félrevezető központozást alkalmazott, a szövegrész helyesen: „Meditationes Bernardi et Anselmi, Horologium”.³⁶ Nehezen elképzelhető, hogy éppen Grote ne tudta volna – akinek a könyvek iránti élénk érdeklődése sosem hagyott alább –, ki a „Horologium” szerzője. Levelezéséből kiderül, hogy volt saját latin példánya, amelyet kölcsönadott; megvásárolta a „Horologium” (egyik) középholland fordítását, és saját költségére le kívánt fordíttatni magának egy hibátlan „Horologium”-ot (Jan Cele zwollei rektorét). Különösen nagyra tartotta a „Horologium”-nak a meghalás művészetéről szóló fejezetét (De arte moriendi) és a „Cursus de aeternae sapientiae”-t, amelyet le is fordított s felvett hóráskönyvébe.³⁷ Suso németalföldi fogadtatását viszonylag jól feltárta a kutatás.³⁸ Magának a „Horologium”-nak két középholland fordítása maradt fenn, melyek – kiegészülve a „Hundert Betrachtungen” fordításával és a „Cursus”-szal – Susót az egyik legolvasottabb lelki szerzővé tették Németalföldön. Kevésbé valószínű viszont, hogy ehhez a szerző németalföldi útjai (személyes ismeretségek) is hozzájárultak volna.³⁹

A közös élet testvérei körében köztudott lehetett, hogy a „Horologium” Suso Konstanzban írott műve. Amikor a zsinat idején, 1417-ben Johannes Vos van Heusden, a windesheimi kolostor perjele Konstanzban tartózkodott, társaival legnagyobb öröme felkereshette Suso celláját. Johannes Busch (aki korábban Cele zwollei iskolájába járt) így tudósít a látogatásról: „Dixit etiam pater noster coram nobis, quanto affectu cellam illius devoti fratris ordinis predicatorum, qui Horologium eterne sapientie instinctu sancti spiritus ediderat, in Constancia civitate cum aliis devotis patribus libenter visitavit [...]”.⁴⁰ Feltűnő, hogy a tudósításból csak a „Horologium” szerzőjének megnevezése hiányzik, viszont

³³ M. J. POHL, *Thomae Hemerken a Kempis Opera Omnia*. Freiburg, Herder, 1922. VIII. 97–98.

³⁴ AXTERS, *Scholastiek Lexikon*. Anvers, 1937. 31–32.

³⁵ G. EPINEY-BURGARD, *Gerard Grote et les débuts de la dévotion moderne*. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1970. 86.

³⁶ P. T. VAN ZIJL, *Gerard Groote, Ascetic and Reformer*. A dissertation. Washington, D. C. The Catholic University of America Press, 1963. 107. Ennek ellenére fel-felbukkan az a nézet, hogy Grote Anselmnek tulajdonította a „Horologium”-ot, pl. S. P. WOLFS, *Seuse in der Niederlande*. In *Heinrich Seuse. Studien zum 600. Todestag*, 400.

³⁷ WOLFS, *i. m.* 402–403.

³⁸ Matthias Goossens magát a „devotio moderna” elnevezést is a „Horologium”-ból származtatja (M. GOOSSENS, *De meditatie in de eerste tijd van de moderne devotie*. Haarlem/Antwerpen, 1952. 23); Magnus Dietsche szerint azonban először Pomerius használja azt Grote Ruusbroecnál tett látogatásának leírásakor (M. DIETSCHÉ, *Zur Herkunft und Bedeutung des Begriffes Devotio Moderna*. In *Historisches Jahrbuch*, 79, 1960. 127).

³⁹ WOLFS, *i. m.* 399.

⁴⁰ Karl GRUBE, *Des Augustinerpropstes Johannes Busch Chronicon Windeshemense und Liber de reformati-one monasteriorum*. Halle, Otto Hendel, 1886. 357. és 355; hibásan idézi WOLFS, *i. m.* 404. Erre a látogatásra utal egy, a 14. századból származó kódexben talált jegyzet is, amely azonban minden bizonnyal Buschra megy vissza, vö. KÜNZLE, *i. m.* 199.

szerepel a „Szentlélektől hajtva” – vö. „zent lelek miat” az incipitben – kifejezés. A szándékosnak tűnő néven nem nevezésre magyarázat lehet, hogy a közös élet testvérei körében komolyan vették a szerző már említett, prólógusbeli intelmét. A testvérek álláspontját ebben a kérdésben jól példázhatják a második nemzedék attitűdjét legpregnansabban képviselő Kempis (Hemerken) Tamás szavai: „Non queras quis hoc dixerit sed quid dicatur attende, homines transeunt sed veritas domini manet in aeternum”.⁴¹ Mindössze egy konkrét utalást találtam; az viszont egyszersmind igazolni látszik, hogy a devotio modernával érintkező személyek pontosan tudták, ki a „Horologium” szerzője. Hendrik Herp, aki mielőtt a ferences rendbe lépett volna, a testvérek delfti, illetve goudai iskolájának rektoraként működött, a 15. század közepén egyik sermójában így ír: „Unde discipulus in horologio, qui dicitur frater henricus suyl ordinis predicatorum de constantia [...]”.⁴² A Susóra vonatkozó „instinctu sancti spiritus ediderat” fordulat Künzle kritikai kiadása szerint egyetlen helyen fordul elő, egy Bázeltől származó kéziratban, amely azonban a kiadás alapjául vett kéziratok közül a második (Basel, Universitätsbibl. B. VIII. 4.), a „Horologium” benne szereplő szövege nagyon közel áll a feltételezett eredetihez. A tartalomnál egy 15. századból származó beírás jelzi: „Horologium eterne sapientie, quod devotus ac deo dignus pater henreicus súsz, qui alias amandus appellatus est, ordinis predicatorum ex sancti spiritus instinctu compilavit...”.⁴³ A „Horologium” magyar fordítója valószínűleg olyan kéziratból dolgozott, melyben szerepelt a megírásra vonatkozó „instinctu sancti spiritus ediderat” (vagy compilavit) formula, amit – mint látni fogjuk – nagyon komolyan vett; hiányzott viszont a szerző neve és a domonkosrendre való utalás; de ott volt a „frater A.” az incipitben, s talán a „domus C.” Az Amandus-Anselmus névcseréje magyarázható a devotio moderna magyarországi terjedésével. Grote személyes feljegyzéseit, azokat a lapokat, melyekre gyónás előtt szokása szerint bűneit feljegyezte, halála után – mivel nyomtatékosan kérte – minden bizonnal tűzre vetették. A „Conclusa et proposita, non vota” azonban, mivel Kempis Tamás felvette „Vita magistri Gerardi Magni”-jába, fennmaradt.⁴⁴ Mivel Kempisnek ez a műve már 1526 előtt ismert volt Magyarországon, amint azt Gyöngyösi pálos rendtörténete kapcsán Tarnai Andor feltárta,⁴⁵ a fent rekonstruált incipit a Grotétól idézett rész központosásával megfejlve könnyen válhatott félreértés forrásává, annál is inkább, mert a devotio moderna köréből származó egyéb írások valószínűleg nem segítettek a félreértés tisztázásában. Természetesen az sem elképzelhetetlen, hogy egyszerűen Varghának van igaza. A „frater A. domus C.” ugyanis feloldható Anselmus Cantuariensisként is (akkor azonban a latin incipitből legalábbis hiányoznia kellett a szerző domonkosrendi voltára utaló megjegyzésnek). Anselmnek a szerzetesek körében a 14. századból éledező tisztelete alátámaszthatja ezt. A *Nagyszombati-kódex* is idéz tőle, mégpedig

⁴¹ W. J. ALBERTS, *Moderne devotie*. Fibula–Van Dishoeck–Bossum, 1969. 65.

⁴² Idézi KÜNZLE, i. m. 126; WOLFS, i. m. 400. tehát téved.

⁴³ KÜNZLE, i. m. 107. és 284.

⁴⁴ A rapiáriumot, ha összeállítója-használója meghalt, többnyire eldobták vagy elégették. Néhány esetben azonban kivételt tettek, s a rapiáriumok átfésült szövegét kiadták (Grote, Gerlach Peters). Kempis Tamás maga dolgozta át kiadásra saját rapiáriumát (*Imitatio Christi*).

⁴⁵ TARNAI, i. m.

a „Proslogion”-ból.⁴⁶ Ez azonban semmit nem bizonyít, mivel a „Teljes Bölcsesség” incipitje minden bizonnyal a fordítótól, s nem a fordítás másolójától származik.⁴⁷

Az incipitben szereplő címmegjelölés: „Kezdetik zent Anselmus kerítve...” kétségkívül mintha a „Büchlein der ewigen Weisheit”-ét idézné. A „Horologium eterne sapientie” elnevezés már nagyon korán felbukkant, és később igen elterjedté vált.⁴⁸ Sőt, Künzle kivételként megemlíti két Horologium-töredéket, amelyek eredetijükként a „liber eterne sapientie”-t nevezik meg,⁴⁹ ami egyezni látszik a magyar fordítás incipitjében megjelölt címmel. (Künzle csak annyit jegyez meg, hogy ez s az ehhez hasonló címmegjelölések bizonyára a „Büchlein”-re mennek vissza.⁵⁰)

A „kit zent lelek miat meg irt” formula a már említett „instinctu sancti spiritus ediderat” fordítása. Egy, a fordítás szövegében eddig megbúvó betoldás fényt derített rá: ha az incipit eredetijében ez esetleg nem is volt több egyszerű retorikai alakzatnál, a magyar fordító komolyan vette, s inkább „inspiratio divina”-ként, mint „aspiratio divina”-ként értelmezte.⁵¹ A problémát az okozza, hogy a 14. századtól az „inspiratio divina” jelentése az addigihoz képest beszűkült.⁵² Az „inspiratio divina”-t az egyház és a teológia kifejezetter a Szentírás kanonizált könyvének létrejöttére kívánta korlátozni,⁵³ azonban már a 12. században fellelhetők az ezzel való szembeszegülés nyomai.⁵⁴ Főleg a Dante-kutatásban merült fel élesen ez a probléma.⁵⁵ Dante, illetve Dante környezetének felfogásában a költő-teológus művének magasabb értelme „már nagyon közel áll a Szentírás magasabb értelméhez, mivel a költő olykor nincs teljesen tudatában annak, amit mond, amitől ihletve, azaz – a Szentlélek által – vezettetve van”.⁵⁶ A „Horologium” magyar fordítója nyelvtanilag hibásan értelmezett egy latin szókapcsolatot, hogy kibont-hassa a szöveghely ily módon rejtettnek minősülő tipologikus értelmét, amely pedig szigorúan véve csak „félig bibliai” allegorézis alapját képezhette volna.⁵⁷

Hátravan még a „puzta” pontos jelentésének tisztázása. Ebben maga a fordítás lesz a segítségünkre. A „Horologium” első könyve negyedik fejezetének (Liber primus, materia quarta: Qualiter anima, quae sponsum per peccatum perdiderat, ipsam sub cruce per pervidam paenitentiam invenit Christi passione adjuta) már

⁴⁶ Vö. Horologium-Proslogion, illetve -Monologium tévesztés: VAN ZIJL, *i. m.* 107. (Nk 65, 5–14 – Proslogion Capitulum XXV. In S. Anselmi Opera omnia. Ed. Th. NELSON. Edinburgh.)

⁴⁷ Erről: BALOGH, *i. m.*

⁴⁸ KÜNZLE, *i. m.* 55.

⁴⁹ KÜNZLE, *i. m.* 52. Bruxelles, Bibl. Royale 5232-34. Hor I/4, I, 10., ill. München, Bayer. Staatsbibl. clm. 14535. Hor I/4, I/5, I/15, és töredékek a második könyvből. KÜNZLE, *i. m.* 232., ill. 242.

⁵⁰ KÜNZLE, *i. m.* 52.

⁵¹ Vö. BALOGH, *i. m.*

⁵² Albert AMPE, *Ruusbroec: traditie en werkelijkheid*. Antwerpen, 1975. 51. 9. j.

⁵³ AMPE, *i. m.* 50–51.

⁵⁴ Összefoglalást ad H. VEKEMAN, *Angelus sane nuntius. Een interpretatie van het Visioenenboek van Hadewijch*. In O. G. E., 50. 1976. 230–231.

⁵⁵ Umberto ECO, *Kunst en schoonheid in de middeleeuwen*. Amsterdam, Bert Bakker, 1990. 111–118., ill. 180–190.

⁵⁶ ECO, *i. m.* 190. Hogy az interpretáció sugalmazottnak tartott szövegekben később sem volt mindig kegyes a bibliaexegézisen kívüli allegorikus értelmezéssel szemben (a tropologikus értelmet leszámítva), arra jó példa Grote levele Ruusbroec „Vanden XII beghinen”-jéről (*Gerardi Magni Epistolae*. Edidit W. MULDER. Antwerpen, 1938. 108–109). Vö. TRE/2. Berlin/New York, Walter de Gruyter, 1976. „Allegorese ausserchristlicher Texte II”. 284–298.

⁵⁷ Friedrich OHLY, *Halbbiblische und ausserbiblische Typologie*. In uő., *Schriften zur mittelalterlichen Bedeutungsforschung*. 1977. 361–400. Vö BALOGH, *i. m.*

említett fordításában a fordító többször is használja a „puzta” szót. Nk 15, 4–10: „Noo ez velagnac imar mindön v̄ vīgasaghi, es hangossaghi, mindönōc tōlem eltaoznyanac es azoc mindenec kik ennekōm gēnerusegōk̄nec lattatnacvala, ezōk mind en tōlem mezze eltaozyanac, es engemet megkeserültet a puzta kyetlenben haggnak žak ennōnmagamat kesergenōm, es sirnom, es az en zeretō tarsomat a keserūsegōt haggnak nekōm megkeresnōm...” Vö. Künzle, *i. m.* 395: 10–14: „Laete huius mundi universa abscedant. Cuncta, quae mihi solatii esse videbantur, procul recedant, et me solitudinem, maeroris amicam, tristitiae sociam, quaere sinant...” Az eredeti mondat szerkezetét a magyar fordító félreértette (mert családnia kellett, az egyedüllétet/pusztaságot kellett keresnie, amely a bánat és a kedvetlenség társa). Nk 15, 14–27: „Es yme mastan ez ḡarlosagos řaualyaban behoztanac engōmet, O en lelkōm sies es ter’ be tennōn magadhoz, es minden velagi elmulandocat felül hag, es felül řomoggnad, es labad ala vessed Es fus be az kyetlen puztaban, es keressedmeg az melsegōs keserūsegōt, hagfel a nađ magas hegre, Az zyued, es elmed beli keserūsegre, es keryedmegh hasadoth, ess keserōdet yuel, es siralmas zoval, nađ sok ohaytasokkal, es fohazkodasokkal, es nađ keserūsegōs kealtasokkal vghoḡ Mind ammel’ vōlgeket, es mind a magas hegek̄nec thetyth Es mind a magas eḡnec magassagat felül mulya az siras kayaltas, Ol’ igōn nađon, es ol’ igōn nađ ziw zacadasnac keserūsegeuel vghoḡ, ammenřnek̄nec magassagaban a kegōs mindenható istennec ō irlalmassagos fūleyben be yutnac hangostassanac, Auaḡ hangoslassanac, kik kegesseggel telyesōk.” Vö. Künzle, *i. m.* 395: 16–22: „Ad temet ipsam igitur, o anima mea, introrsum recurrens, et labentia cuncta supergrediens, vastam solitudinem profundissimarum tristitiarum perquire, et excelsos montes rememorarum miseriarum pete, cordeque sauciato, voce flebili et eiulatu miserabili exclama tam valide, ut montium et collium alta cacumina, aerisque excelsa auspicia usque ad supremi caeli convexa, vox ista lamentabilis pertingat, et ad aures illas pietate plenas caelestium spirituum perveniat.” Nk 18, 21–26: „Jay mert bizonřnal iob volna ennekōm hoḡha puztaban Auaḡ kyetlenben volnek, holot ennōm magam egedül embōri zem engōmet nem latna, sem kedeglen emberi fūl nem hallana, Vghoḡ, zabadsagosban zyuen zakadtyanak keserūsege zerent magamat meg elegeydhetem a nađ keserūsegōs sirasokban, kealtasokban, es keserū kōřhullatasocban...” Vö. Künzle, *i. m.* 397: 29–30: „Atque utinam in solitudine vastissima essem, ubi oculus humanus me non videret, neque auris audiret, ut me liberius clamoribus ac fletibus satiare possem”. A három példából kétségtelen, hogy a magyar fordító a „solitudo” szót fordítja a „puzta” szóval, amihez azonban – a susói szöveg intenciójának megfelelően – hozzátesz egy, az egyedüllétre utaló mellékmondatot vagy fordulatot. Valószínű tehát, hogy ha a „Teljes Bölcsesség” címközleménye egy latin incipit fordítása, a benne szereplő „puztaba” (értsd: pusztában) az „in solitudine”-t rejtheti, s egyaránt jelenthetett magányosságot és pusztaságot.

A Nagyszombati-kódex „Teljes Bölcsesség”-ének átültetője tehát feltehetőleg egy olyan címközleményű „Horologium”-kéziratból fordíthatott, amelyről Künzle nem tud: Incipit liber eterne sapientie fratris a. (domus c.), qui ex sancti spiritus instinctu in solitudine compilatus est. Bár az eredeti fordítás és a mintájául szolgáló latin kézirat lappang, azok a minták, amelyek az átültető szerzetes fejében szunnyadtak, a latin eredeti és a magyar változat megfelelő részeinek összevetéséből kikövetkeztethetők. Ezeknek a mintáknak a megismerésében pedig az incipit vizsgálata során napvilágra került adatok is fogódzót nyújthatnak.

Balogh Tamás

KOMLOVSZKI TIBOR

A RIMAY-VERSSZÖVEGEKRŐL

(*Rimay János írásai*. A kötetet összeállította, a szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta Ács Pál. Budapest, Balassi Kiadó, 1992. 337 l.) (Régi Magyar Könyvtár, Források 1.)

Jól ismert, hogy mind a Balassi, mind a Rimay-versek szöveg hagyománya igencsak bonyolult, nem kevés talánnyal, ellentmondással fűszerezett mezeje a textológiai munkának. A kéziratos és a nyomtatott szövegváltozatok egymáshoz való viszonya, származásrendje, a rendezetlen és a rendezett kiadások helyes sztemmájának megállapítása, a létezett, de fenn nem maradt kiadások tartalmának kikövetkeztetése nem kevés fejtörést és szűnni nem tudó vitalehetőséget biztosított. Ezt a szövevényes kérdéskört most közvetlenül nem szeretném feszegetni, de néhány vonatkozásban kénytelen leszek érinteni.

A Balassi-textológia jóval előrébb jár, mint a Rimayé, annak ellenére, hogy mester és tanítvány költészetének mind kéziratos, mind nyomtatott XVII. századi szöveg hagyománya jórészt elválaszthatatlan egymástól.

Az ürügy, amely arra ösztönzött, hogy bíbelődjek egy keveset a Rimay-versek szövegeivel, az Ács Pál 1992 végén a Balassi Kiadó jóvoltából megjelent új, népszerű kiadása, a *Rimay János írásai*.

Eckhardt Balassi kritikai kiadása után számos új Balassi-kiadás látott napvilágot s valamennyi igazított az előző kiadás szövegén. Stoll Béla 1974-ben még százhusz helyen tudott igazítani. Most viszont, a legújabb – s legjobb szövegeket adó Kőszeghy-Szabó Géza-féle Balassi-kiadás után már nem valami könnyű újabb, indokolt igazításokat tenni. Az újabb Balassi-kiadások már nem az új textológiai megoldások, emendálások révén érdekesek igazán, hanem a versek elrendezését, a költemények ciklusok szerinti közlését tekintve. Hangsúlyoznom kell, hogy Rimay összes verse a kritikai kiadás után csak most, Ács Pál gondozásában jelent meg először. A helyzet tehát a Rimay-versek szövegállapotát tekintve, merőben más.

Előljáróban ezért elismerő csodálatomnak kell hangot adnom, hogy Ács Pál vállalkozott *Rimay János írásainak* népszerű kiadására. Egy megbízható szövegeket adó népszerű kiadás előfeltétele volna – véleményem szerint – egy biztos-nyugodalmos kiindulópontot nyújtó kritikai kiadás. Tudom, van kritikai kiadás: Eckhardt Sándor gondozásában 1955-ben látott napvilágot. Az ezer példányban megjelent kiadás az eltelt harminchét évben nagy szolgálatot tett, hiszen nem csupán a magyar későreneszánsz irodalom kutatói számára volt nélkülözhetetlen, de az egyetemi hallgatók is ebből a kiadványból ismerhették meg a korszak vezető költőjének irodalmi munkásságát.

A kritikai kiadás ma már nemcsak szinte hozzáférhetetlen, de nem egy vonatkozásban az idő is eljárt fölötte. Eckhardt bámulatos ismerője volt Balassi és Rimay életművének, de be kell vallanunk: textológiai tevékenysége olykor kisebb-nagyobb pontatlanságoktól, vitatható megoldásoktól sem mentes.

Eckhardt a Rimay-verseket részben a feltételezhető kronológiai rendet követve (*Balassi Bálint emléke, Ifjúság, Bocskai mellett*), részben pedig tematikai csoportosításban közölte (*A protestáns, A sztrégovai bölcs, Emblémák és epigrammák*). A kronológiai rend azonban Rimay verseit tekintve, eléggé bizonytalan, Eckhardt is jelezte, hogy „Fogodzó híján ez azonban [a kronológia] a költemények nagy részénél nem volt lehetséges s ezért külön csoportba foglaltuk a protestáns ihletű vallásos énekeket, mire az életbölcsséget hirdető versek következnek.”¹ Eckhardt kritikai kiadásában felemásság érzékelhető, mert a kronológiai szempontot a tematikai csoportosítással keverte.

Eckhardt, mivel nagyobb bizalma volt a korábbi időből fennmaradt kéziratok, kiadások iránt, alapszövegnek főként a *Balassa-kódexben*, a *Madách-Rimay-kódexekben*, valamint a bécsi, bártfai kiadásokban szereplő szövegeket tekintette. Ha kikerülhetetlen volt, akkor az 1670. évi lőcsei kiadás szövegét adta. Az 1671. évi, igazított lőcsei kiadásról azonban már csak akkor szerezhett tudomást, amikor Rimay-kiadását nyomdába adta. A lényegesebb eltéréseket még így is jelezte. A kolozsvári kiadásokról azonban nem vett tudomást. A Balassi kritikai kiadásban még felsorolta a kolozsvári kiadásokat is, és egy-két esetben hivatkozott is rájuk, Rimay-kiadásában azonban már meg sem említette őket. Azért nem, mert Eckhardt szerint: „[...] Rimay szöveg hagyományának története szempontjából csak négy [kiadás] jön tekintetbe: a Ferenczffy-Nyéki Vörös Mátyás-féle bécsi első gyűjteményes kiadás és ennek származéka a bártfai, továbbá a II. váradi kiadás származékai közül az előttünk ma legrégebb kelettel ismert 1670. és 1671. [évi] lőcsei kiadás. A lőcsei kiadástól kezdve mindegyik kiadás ugyanazt a szöveget ismétli és értékes változatot nem ad.”² A Rimay-versek szöveg hagyományának értelmezését tekintve Eckhardt véleménye, ítélete igencsak problematikusnak bizonyult.

A kritikai kiadás megjelenése után nem sokkal Klaniczay Tibor nevezetes „Hozzászólás”-ában így összegezte a Rimay-kiadásokkal kapcsolatos vizsgálatainak eredményét: „A Rimay-énekek helyes szövegeinek meghatározása szempontjából [...] a kritikai kiadástól eltérő eredményre jutottunk: a rendezett kiadásokban Rimay neve alatt közölt énekek legjobb szövegének akkor is a lőcsei kiadásból ismert változatot kell tartanunk, ha a vers már korábban is megjelent a rendezetlen kiadásokban.”³

Ács Pál harminchét évvel a kritikai kiadás megjelenése után tette közzé népszerű kiadását, a *Rimay János írásait*. 1955 óta sok minden történt a Rimay-filológiában, a textológiai kérdéseket illetően is.

Ismerve a kritikai kiadás felemásságát a Rimay-versek elhelyezésével kapcsolatban, szakított a kronológikus elvvel és Rimay szerzői szándékát, pontosabban a kikövetkeztethető szerzői szándékát követve, ciklusokban kívánta közölni a verseket, az újabb Balassi-kiadások mintájára. Már amikor lehetett: *Epicédium, Rimay János szerelmes énekei a Balassi-kódexben, Rimay János megkomponált versgyűjteménye*. Ahol viszont erre nem volt lehetőség, ott egy-egy szövegforrás Rimay-versei kerültek egyútvé: *Rimay János versei a Madách-Rimay-kódexekben, Gyűjteményeken kívül fennmaradt Rimay-énekek*.

¹ RJÖM, 6.

² RJÖM, 169.

³ KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*. MTA I. OK 1957. (XI.) 292–293.

Ács Pál Rimay korai versciklusairól 1988-ban, az eresztvényi ülészakon fejtette ki feltételezéseit.⁴ Az nyilvánvaló, hogy Rimay is ciklusokba rendezve kívánta verseit kiadni; kéziratának mostoha sorsa azonban szándékának megvalósítását lehetetlenné tette.

A *Balassa-kódex*ben valóban együtt, vagy pontosabban, majdnem együtt szerepel tíz szerelmes vers, de nem egységes kompozícióként, hiszen a szerelmi énekek közé ékelve olvasható a *Legyen jó idő csak* kezdetű istenes vers, valamint (tizediként) az *Ó, szegény megromlott* kezdetű, az ország állapotán kesergő költemény. Az is igen valószínű, hogy a Tiszába veszett kéziratban több szerelmes ének volt, mint amennyit a *Balassa-kódex* megőrzött. Ács Pál azonban e tíz versben logikai sorrendet, koncepciót érzékel. Lehetséges Ács Pál feltételezésének jogossága, amely szerint „Rimay általunk ismert egyik legkorábbi ciklusa egy tíz versből álló szerelmes *liber* volt, melyet azonban később feladott.”⁵ Az azonban minden érv ellenére kérdéses, hogy éppen az a tíz vers szerepelt-e a feltételezett ciklusban, amelyeknek szövegét a *Balassa-kódex* összeállításakor végül is sikerült megszerezni. A kódex szerkesztője világosan megmondja, hogy Rimay énekeit nem sikerült maradéktalanul összegyűjteni, hiszen a Tiszába veszett könyv darabjait „Azulta együvé nem szedhették őket, csak ennyire is, az mint itt vannak.”⁶ Ezért nem egészen értem Ács Pál érvelését, amely szerint a *Balassa-kódex* szerkesztője: „Arról azonban nem beszél, hogy összeállítása töredékes lenne.”⁷ Éppen erről tájékoztat Rimay tíz szerelmes versével kapcsolatban változatlanul érvényesnek tartom Pirnát Antal véleményét: „A Tiszába veszett kéziratban feltehetőleg nagyobb számú szerelmes vers lehetett; ma mindössze tízet ismerünk. Kettő közülük egy-egy ciklusnak a kezdetére vall [...]” A tíz szerelmes vers közül csupán ötről állapítható meg, hogy valamiképpen együvé tartozhatnak, a további öt „helyét a feltételezett nagyobb kompozícióban már nem lehet megállapítani.”⁸

Ács Pál a következőket írja a *Balassa-kódex* Rimay-verseiről: „A Balassi-kódex Rimay-gyűjteményének készítője, akitől a rövid bevezetés is származik, I-től XXXII-ig terjedő számozással írta össze Rimay énekeit. Bár a kódexben ezt a gyűjteményt kihagyások szakítják darabokra, annyi mégis megállapítható, hogy ez a gyűjtés a maga harminckét énekével és a végére helyezett *Épicédium*-mal valamikor harminchárom darabot számlált, s ez a szám megegyezik a Balassi Bálint két nagy versciklusában levő énekek számával.”⁹

Őszintén megvallva, kissé szkeptikus vagyok Rimay 33 verset tartalmazó versciklusának feltételezését tekintve. Rimay saját költői gyakorlatában olyannyira eltávolodott Balassi életszemléletétől, értékeszményeitől, a Balassi-vers karakterétől, mestere ars poeticájától, hogy nemigen törekedhetett egy 33 verset tartalmazó ciklus összeállítására, Balassit utánozva. Persze, ez sem lehetetlen. A *Balassa-kódex*ben a Rimay-versek sorszámozása valóban harminckettőig tart ugyan, de csak húsz vers szövege került lejegyzésre, némelyiknek csak az első versszaka. E húsz vers együvé kerülése azonban igencsak esetleges. A szerelmes versek között olvasható egy istenes ének és egy, az ország állapotán kesergő vers,

⁴ Ács Pál, *Rimay János korai versciklusai*. ItK 1989. 306–311.

⁵ Ács Pál, *i. m.* 311.

⁶ *Balassa-kódex*. Kiad. VARJAS Béla. Bp., 1941. 148.

⁷ Ács Pál, *i. m.* 310.

⁸ *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Bp., 1964. 21–22. (PIRNÁT Antal)

⁹ *Rimay János írásai*. Bp., 1992. 292.

azután következik egy katonaeének, majd az ember ez földön való létét jellemző vers, azután három zsoldártdolgozás, majd az *Udvar s irigy tiszték* kezdetű költemény és végezetül, nagy kihagyások után megint két istenes ének.

A *Balassa-kódex*ben lemásolásra nem került költemények esetleg pontos meghatározása (mert ez sem tűnik lehetetlennek), megváltoztathatja véleményünket.

Egy zárt kompozíció, ciklus körvonalait még ebben az esetben sem lehet igazán elképzelni. Ha a hiányzó tizenkét versre fény derülne, akkor is kérdés maradna, hogy az *Epicédium* verseit lehet-e egy költeménynek tekinteni, amikor köztük olvasható Balassi *Végtelen irgalmú* kezdetű költeménye is.

A Rimay-versek *Balassa-kódex*-beli együttesében (lehet, hogy bennem van a hiba), de képtelen vagyok különösebb koncepciót, kompozícióra való törekvést érzékelni.

Megkérdőjelezhető, legalábbis részben a *Rimay János megkomponált versgyűjteménye* cím indokoltága is. Az vitathatatlan, hogy az *Istenes énekek* váradi típusú, rendezett kiadásaiban szereplő 38 vers Rimay szándéka szerint összeállított versgyűjtemény, de mégsem tekinthető egy minden ízében megkomponált ciklusnak. A kétrészes versgyűjteménynek csak az első tíz darabja egységes kompozíció. Valamennyi bűnbánó, könyörgő istenes ének, a versek előtt terjedelmes, meditáció jellegű prózai bevezetővel.

Rimaynak ez a tíz istenes éneke ugyanakkor az egyetlen olyan ciklus, amely valóban rezonál Balassinak a Kőszeghy Pétertől rekonstruált, tíz istenes verset tartalmazó versgyűjteményére.¹⁰ Balassi tíz költeménye közül öt zsoldártdolgozás, jórészt szintén bűnbánó, isteni segítségért könyörgő vers.

Rimay versgyűjteményének második részében a 28. énekig még érzékelhető az elrendezettség igénye, de a 29. verstől már egyáltalán nem. Klaniczay Tibor szerint: „[...] a gyűjtemény végefelé bizonyos egyenetlenség mutatkozik, a 29. számú énektől a gyűjtemény össze van csapva.” Klaniczay valószínűnek tartotta, hogy „az utolsó énekek csoportjának a többiekhez való amolyan odabiggyesztése már nem Rimay, hanem Madách Gáspár műve volt, mivel a kézirat Madáchon keresztül jutott Ráday Andrásához.”¹¹

Lehet, hogy tévedek s nincs igazam, de ciklusnak végül is vitathatatlanul csupán a Balassi-fivérek halálára írt *Epicédium* versei, valamint a rendezett kiadások tíz bűnbánó éneke tekinthető. A többi: hipotézis. Nem Ács Pál hibája, hogy a tervezett ciklusokat, vagy a „megkomponált” versgyűjteményt nemigen lehet meggyőzően rekonstruálni.

Mivel a kronológiai elrendezés nem valószínűsíthető, a tematikai csoportosítás nem célravezető, a kikövetkeztethető ciklusok pedig túlságosan sok hipotetikus, nem bizonyítható mozzanatot tartalmaznak; egyik rendezőelv sem igazán megnyugtató. Talán egy kevésbé vitatható, bár nem eszményi, csak egyszerű megoldást lehetne javasolni az új kritikai kiadás számára: a versek következetesen források szerinti közzétételét.

*

Ács Pál a következőket írja kiadásáról: „[...] számos szövegkritikai újdonsággal szolgál Eckhardt Sándor művéhez képest. Ezek nagy része abból ered, hogy

¹⁰ KŐSZEGHY Péter, *A Balassi-szöveggyűjtemény néhány kérdéséről*. ItK 1985. 79.

¹¹ KLANICZAY Tibor, i. m. 295.

alapszövegül – ahol lehetett – az *Istenes énekek* rendezett kiadásait vettem, melyek Rimay sajtókész kéziratára vezethetők vissza. [...] A rendezett kiadások közül is a filológailag leghasználhatóbbnak bizonyult 1671-es lőcsei kiadást választottam. Az új kiadás ezen túlmenően sok szövegjavítást tartalmaz még a szerelmes versekben is.”

A sajtó alá rendező olyan Rimay-kötetet kívánt az olvasó kezébe adni, „amely az eddigi kiadásoknál talán könnyebben használható, s magában foglalja a Rimay-filológiában felgyülemlett új eredményeket is.”¹²

Ezek a kijelentések ösztönöztek arra, hogy kissé szemügyre vegyem a Rimay-versszövegeket.

Az új Rimay-kiadás valóban jobban olvasható szövegeket, könnyebben áttekinthető elrendezést ad, az a határozott állítás azonban, hogy „magában foglalja a Rimay-filológiában felgyülemlett új eredményeket”, legalábbis részben, vitatható. Vitatható, hiszen az új Rimay-kiadás sajtó alá rendezőjének figyelmét kissé érthetetlen módon elkerülte Szelestei N. László közleménye az *Erdődy-énekeskönyvről*.¹³ Eckhardt kritikai kiadása óta, Klaniczay nevezetes „Hozzászólás”-a után, az egyik legfontosabb textológiai újdonságot publikáló cikk az ItK-ban jelent meg 1978-ban. A kiadvány nem vette figyelembe Kőszeghy Péter *Balassi verseinek egy ismeretlen kiadásáról* c. cikkének tanulságait sem.¹⁴ Bár a kolozsvári töredékben nem maradt fenn Rimay-vers, de Kőszeghy példái a Balassi-versszövegekkel kapcsolatban meggyőzően bizonyították, hogy a kolozsvári kiadások a lőcsei kiadásokkal egyenrangúak. Kőszeghy joggal hívta fel a figyelmet arra, hogy „az istenes énekek egy részének legjobb szövegét a kolozsvári nyomtatványoktól várhatjuk; így a szövegjavításoknál, egy majdan elkészülő új kritikai kiadásnál elsősorban ezekre kell tekintettel lenni.”

Kőszeghy Péter textológiai vizsgálatai így megkérdőjelezték azt az addig elfogadott véleményt, „amely szerint a rendezett kiadások közül a legnagyobb forrásértékű szöveget a lőcsei 1670. évi kiadás tartalmazza.”¹⁵

Kőszeghy cikke kíváncsivá tett: milyenek a Rimay-versszövegek a kolozsvári kiadásokban és máshol. Ezért Ács Pál kiadását összevettem Eckhardt kritikai kiadása mellett a bécsi kiadás, egy lőcsei, a töredékesen fennmaradt 1665. évi kassai, két kolozsvári (főként az 1681. évi) kiadás Rimay-versszövegeivel, valamint természetesen a *Balassa-kódex*, az *Erdődy-énekeskönyv* Rimay verseivel.

A szövegösszevetések valamennyi tanulságát, eredményét, számos problematikus hely megoldásával kapcsolatos javaslatomat nem sorolhatom fel, a fontosabbak, jellemzőbbek közül is csak néhányat, ízelítőül.

Jelezni szeretném, hogy amikor javaslatot teszek a versszövegek igazításával kapcsolatban, a szöveg olyan helyeit teszem szóvá, amelyek értelemzavaróak, grammatikai szempontból hibásak, vagy az adott verssor szótagszámhibás. Stilisztikai szempontú igazítási javaslatot egy alkalommal merészelek ajánlani (*Szűz Mária lakozván Názáretben*). Arra is ügyeltem, hogy a javasolt igazítások a szöveghagyomány, a kiadások származásrendje szempontjából azonos ágból származzanak. Ettől csak egy-két esetben tértem el, amikor az értelemzavaró

¹² Rimay János írásai, 281.

¹³ SZELESTEI N. László, *Az Erdődy-énekeskönyv*. ItK 1978. 83–94.

¹⁴ ItK 1976. 714–719.

¹⁵ KŐSZEGHY Péter, *i. m.* 717.

hibás helyet csak a szöveg hagyomány egy másik ágához tartozó szövegből lehet megszüntetni.

Mielőtt a Rimay-versszövegek problémáiról szólnék, önbírálatot is kell gyakorolnom, mert jómagam is közöltem Rimay-verseket; egy válogatást a Magyar Remekírók *Magyar költők, XVII. század c.* kiadványában 1990-ben. Eckhardt kritikai kiadásának szövegeit publikáltam, néhány esetben azonban átvettem Ács Pál igazításából is Tamás Zsuzsa, a Szépirodalmi Kiadó szerkesztőjének jóvoltából, akinél már nyomdába adásra várt Ács Pál Rimay-kiadásának kézírata. Ezért azok a megjegyzések, amelyeket a *Mennyekben lakozó, Nincsen segítségem, Könyörülj énrajtam*, valamint az *Oh, szép drága zálag* kezdetű versek szövegproblémáiról fogok mondani, saját kiadásomra is érvényesek.

*

Előbb néhány egyszerűbb, viszonylag könnyebben igazítható helyet említenék. Kénytelen vagyok néhány „apróságot” is megemlíteni, mert sokszor éppen ezeken az apróságokon múlik a szöveg milyensége.

Kissé érthetetlen, hogy a *Kiben Echótúl veszen feleletet* című versből miért hagyta ki a sajtó alá rendező Echo szavait egy-egy versszak végén. Ács Pál magyarázata: „Az Echo válaszait Balassi ekhós [sic!] versénél a kódex följegyezte, Rimaynál viszont nem, így mi sem pótoljuk ezt a »hiányt«.”¹⁶ A hiány – véleményem szerint – nem idézőjelben hiány, hanem valóságos, mert így nincs értelme az echós versnek, mert nem echós vers. Eckhardt járt el helyesen, amikor Echo szavait is közölte. Nem volt nehéz kitalálni őket.

A vers szövegét csak a *Balassa-kódex* őrizte meg egy-két homályos értelmű sorral. Az egyiket Eckhardt – véleményem szerint –, indokoltan igazította. A második versszak „S éltem meg sem irgalmaz?” sorát javította „S éltemnek sem irgalmaz?”-ra. Ács Pál nem vette át Eckhardt javítását.

Ács Pál kiadásában kissé furcsa az *Ó, kegyelmes Isten* kezdetű vers szövege. A tördelés szokatlan volta nyilván a számítógép tréfája, a szöveg azonban nem. Ács Pál az 1671. évi lőcsei kiadás szövegét adja, holott ez a szövegváltozat talán a legrosszabb. Nyilvánvaló, hogy a második sorban nem a *kezdet*, hanem a *kezedet* volna a helyes. A második versszak negyedik sorában a „Hogy el ne szaladjak, váljak igaz, hív oltalmad mellől” sem jó. A kolozsvári kiadások, de az 1670. évi lőcsei kiadás is jobb szöveget ad: „Hogy el ne szakadjak, váljak igaz, hív oltalmad mellől.” Az utolsó versszak első sorában viszont nem indokolt a múlt idő használata: „Vettem életemet...”, hiszen az egész vers jelen időben beszél. A kolozsvári kiadásokban helyesen, jelen időben olvasható az ige: „*Vetem életemet...*”. Az utolsó versszak második sora pedig szótagszámhibás Ács Pál kiadásában. A kolozsvári kiadások segítségével könnyen igazítható lett volna: *tartlak*, „tartalak” helyett.

A *Virtus, lelki jószág* kezdetű vers tizenharmadik versszakának 3–4. sora Ács Pál kiadásában:

Egyaránt gondolván, mire köz- s főrend kért,
Gazdagért megvétnem ne hadd az szelíd vért.

¹⁶ Rimay János írásai, 293.

E két sor jelentése érthető ugyan, de valahogy nem egészen logikus. A helyes-jó szöveget a kolozsvári kiadásokban olvashatjuk:

Egyaránt gondolván mire köz- s főrendért,
Gazdagerért megvetnem ne hadd az szegény vért.

A *Hitető Szerencse* kezdetű vers második strófájának első sorában Ács Pál kiadásában a „*Hajtalan kopaszság*” kifejezést nyilván javítani kellett volna a kolozsvári kiadásokból „*Hajatlan kopaszság*”-ra. A hetedik versszak harmadik sora: „Sőt az nem méltókat *öblödben* fogadod” ismét a kolozsvári kiadásokban tűnik jobbnak: „Sőt a nem méltókat *kebledbe* fogadod.”

A *Hogy feledkeztél el* kezdetű ének negyedik versszakában Ács Pál kiadásában: „Az te szent színedtül / *Elesetemet* várja...” olvasható. A *Balassa-kódex*ben és a kolozsvári kiadásokban: „Az te szent színedtül / *Elesésemet* várja.” Az utóbbi szöveg a jó.

Ugyanennek a versnek az ötödik strófájában Ács Pál kiadásában: „Kevély ellenségem / Hamis szava ellen / *Vedd el fogyott igyemet*” szerepel, de kissé ellentmondásos a szöveg. Két jobb megoldás is lehetséges. A kolozsvári kiadásokban: „*Vedd fel* fogyott igyemet”, vagy a *Balassa-kódex*ben: „*Vedd fel igaz* igyemet.”

Érthetetlen a *Kegyves Jehova* kezdetű vers tizenharmadik versszakában a: „Fénlik tenálad *titkos bennünk* volta” sor. A kolozsvári kiadásokban olvashatjuk ismét a jó szöveget: „Fénlik tenálad *titkos bűniünk* volta.”

Az 1665. évi egyetlen, hiányos, töredezett példányban fennmaradt kassai kiadással nem nagyon számolt a kutatás. Joggal, hiszen a kassai kiadás nem tartozik a megbízható szövegforrások közé.¹⁷ Egy vers szövegével kapcsolatban mégis idéznék a kassai kiadásból. A *Bálint nemzetedben* kezdetű vers szövegproblémáit Szentmártoni Szabó Géza jórészt megoldotta. A vers két szavához fűznék megjegyzést. A lőcsei és a kolozsvári kiadásokban így olvasható a második versszak negyedik sora:

„Aki ebben kétes, nyomozzon balhát *hón*.”

Az 1665. évi kassaiban:

„Aki ebben kétes, nyomozzon balhát *són*.”

Nem tudnék egyértelműen állást foglalni a kassai kiadás szövege mellett, bár a „són” jobban illeszkedik hangzásában a megelőző két sorvégi rímhez: „Penészes ón”, „rakás szón”, „balhát són”.

Eckhardt szerint ez a vers: „...Rimay rímtechnikájának ékes példája”.¹⁸ Ráadásul: a kassai kiadás szövege magyarázatra sem szorul.

A második szó a hatodik versszak negyedik sorában olvasható. Ez a strófa minden kiadásban így szerepel:

¹⁷ KÓSZEGHY Péter, *A Balassi-szöveg hagyomány néhány kérdéséről*. ItK 1985. 83–89.

¹⁸ R/ÖM, 185.

Hibbe városának, hol nyugszol, állása,
Ott vagyon, Krivánnak hol magas havasa,
Vendégfogadóját minden úgy szállhassa,
Szeredet tekintvén, hogy meg is állhassa,
Mondván: Itt fekszik az a Balassa Bálint,
Ki kevés öröm közt nyelt sok keserves kint,

A kassai kiadásban viszont a negyedik sor így hangzik:

Szeredet tekintvén, hogy meg is áldhassa,
Mondván: Itt fekszik az a Balassa Bálint...

Bevallom: én emendálnék a kassai kiadás alapján.

A *Szűz Mária lakozván Názáretben* kezdetű vers szövegproblémáit hosszabban is lehetne ecsetelni, most csak a szöveg két helyét említem. Az egyikkel kapcsolatos megjegyzés stilisztikai jellegű. Eckhardt a *Balassa-kódex*, Ács Pál az 1671. évi lőcsei kiadás szövegét közölte. A 7. versszak a két változatban olyannyira különböző, hogy Eckhardt a jegyzetekben közölte a lőcsei kiadás szövegét is. Ács Pálnak is közölni kellett volna a *Balassa-kódex*-beli változatot. A vers 6. versszakában Mária, már az angyali üdvözlét jelentését megértve, megilletődötten szólal meg. Ács Pál kiadásában így:

Az én lelkem az Urat magasztalja,
Híveihez irgalmasnak is vallja,
Követségét engedelemmel hallja,
És tetszését mindenekben javallja.

A *Balassa-kódex* mintha jobb szöveget adna:

Az én lelkem az Urat magasztalja,
Híveihez irgalmasnak is vallja,
Követségét engedelmesen hallja,
Örvendező lelkemet bú nem falja.

A versszak negyedik sorának a jellegzetes, Rimayra oly jellemző kifejezőmódját – érzésem szerint – a rendezett lőcsei és kolozsvári kiadások jellegtelenné szelídítették:

És tetszését mindenekben javallja.

A Rimay-versnyelvnek itt nyoma sem maradt.

Nem folytatom tovább ezen „apróságok” felsorolását. Néhány bonyolultabb szöveg hagyományú versről azonban még szólnék.

Több Rimay-vers megbízható-megnyugtató szövegkiadása nem egyszerű feladat. A *Könyörülj énrajtam* kezdetű versé kivált nem. A vers szövege a *Balassa-kódex*-ben, a *Madách–Rimay-kódex*-ekben és minden nyomtatott kiadásban olvasható. Mindegyik szöveg valamiképpen variáns. A *Balassa-kódex*-ben, a *Madách–Rimay-kódex*-ekben, a bécsi és a bártfai kiadásban található szöveg kisebb eltérésekkel ugyan, de azonos forrást követ, a lőcsei és a kolozsvári kiadások szintén azonos forrásra vezethetők vissza. A versnek így két, Rimaytól származó variánsa van.

Eckhardt kritikai kiadásában a Balassa-kódex szövegét, Ács Pál viszont a lőcsei kiadását közölte. Eckhardt jelezte a lőcsei kiadás eltéréseit, indokolatlan versszakismétlését, Ács Pál azonban csak az alapul vett lőcsei kiadás versszakismétlését magyarázta. Sem Eckhardt, sem Ács Pál nem vett tudomást a kolozsvári kiadásokról, pedig nélkülük nehezen képzelhető el az ének megbízható szövegének megállapítása. A lőcsei kiadás a 10. versszakban megismétli a 6. versszakot, kisebb módosítással. Ács Pál szerint: „Ez a versszak kétszer olvasható a szövegben, de mivel a két strófa lényeges variánsokat tartalmaz, nem dönthető el, melyiket szánta Rimay esetleg elhagyásra.” A kétszer közölt strófa eltérései szerintem korántsem olyan jelentősek mint a *Balassa-kódex* és a lőcsei kiadás közöttiek. A duplán közölt versszakban csupán egyetlen szó változott meg: az első sorban a *viseltél*-ből lett *emelél*. Egyébként csak a múlt idő váltott jelen időbe. A *Balassa-kódex* és a lőcsei kiadás szövege között azonban igen jelentős az eltérés.

A *Balassa-kódex* szövege:

Te bölcseségednek *ágára felvittél*
És titkaid *közt is* oktattál, *viseltél*,
De *ím elhajlottnak azokban esmértél*,
És az ítéletben engemet meggyőztél.

Az 1671. évi lőcsei kiadás szövege:

Te bölcseségednek *útain viseltél*,
És titkaid *között* oktattál s *neveltél*,
De *kitévelyedtnék, ím, azokból lettél*,
És az ítéletben engemet meggyőztél.

A 6. versszak első sora a *Balassa-kódex*ben mindenképpen jobb, hiszen az előző strófa 4. sorára rezonál finom ellentéttel:

Első téjjel együtt az bűnt szoptam, nyaltam,
Onnan való magból bűnre így ágaztam.

Te bölcseségednek *ágára felvittél*

Ács Pál kiadásában:

Te bölcseségednek *útain viseltél*,

A nyolcadik versszak is a *Balassa-kódex* változatában tűnik jobbnak:

Ne kéméld én tülem
Irgalmadnak irét,
Szítads ki lelkembül
Azzal genyedt rihét,
Hallhassák mások is
Használatos hírét,
Kikre pokol és bűn
Vonta nyilas íjét.

A lőcsei kiadásban és Ács Pál kiadásában:

Ne kéméld éntőlem irgalmadnak írét,
Szívtasd ki lelkemnek azzal gennyedt rühét,
Hallhassák mások is használható hírét,
Kire pokol és bűn vonta nyilas íjét.

Itt az egyes szám–többes szám nincs egyeztetve, és kissé furcsa a „Szívtasd” szó. A kolozsvári kiadások, bár ugyanazt a forrást használják, mint a lőcsei, ezt a strófát mégis helyesen közlik.

A valódi problémát nem az említett és igazítható helyek jelentik, hanem az, hogy a 2., 3., 4. és 9. versszak eltérései esetében nem lehet dönteni egyik vagy másik szövegváltozat javára. Csak a 4. versszakot idézem.

A Balassa-kódex szövege:

Sem csak az bőrömré
Vétkem enyve ragadt,
De belől is belem
Mérgétül eldagadt,
Lelkemben nincs oly rész,
Kire rüh nem akadt,
E miatt való búm
Éjjel nappal faggat.

A lőcsei és kolozsvári kiadások szövege:

Nem csak az bőrömré vétkem enyve ragadt,
Belől bélemre is de rút mérge fakadt,
Nincsen olly rész bennem, kire rüh nem akadt,
S ezmiatt való búm éjjel-nappal faggat.

Két egyenrangú variáns. Az nyilvánvaló, hogy egyik változatot sem lehet a másik alapján igazítani. Ha igazítanánk, akkor egy harmadik, nem létező variánst hoznánk létre. Egy újabb kritikai kiadásban a két változat szövegét a 10. versszakig külön-külön, önállóan is közölni kellene.

Már előljáróban említettem: kissé talányos, hogy a sajtó alá rendező miért nem kamatoztatta Szelestei N. László *Az Erdődy-énekeskönyv* c. közleményének Rimay-adalékait. Szelestei cikkében többek között két Rimay-vers (*Nincsen segítségem, Mennyekben lakozó*) korai másolatát, variánsát közölte. Ráadásul a *Nincsen segítségem* kezdetű vers nem csupán egy, az ismert szövegtől igencsak eltérő variáns, de két eddig ismeretlen, új versszakot is tartalmaz.

Eckhardt és Ács Pál egyaránt a lőcsei kiadás szövegét közölte. Ács Pál – helyesen –, Eckhardt igazításait átvette. A lőcsei kiadás szövege azonban még így is kissé ellentmondásos, mert Rimay egyes szám első személyben fordul segítségért Istenhez, de az ének utolsó versszaka – indokolatlanul –, többes számban is beszél. Az *Erdődy-énekeskönyv* variánsa adja az utolsó versszak jó szövegét:

Szent fiad érdeme nekem ezt megnyerje,
Kinek ő szent vére lelkem nemes bére,
Mindent megnyér, az miket kér,
Nem vér, de vígan hozzám tér.

További igazítások nem lehetségesek, mert a két szöveg között olyan mértékűek a különbségek mint a *Könyörülj énrajtam* szövegváltozatai esetében. Az újabb kritikai kiadásban csak külön-külön lehetne közölni a két szövegváltozatot. Az eltérések illusztrálására megint csak egy versszakot idézek.

A lőcsei kiadás szövege:

Kísírts, de ne sebhíts, lelkembe ne rémíts,
Vétkekkel ne buríts, de szentséggel újíts,
Áldj, vidámíts, el ne taszíts,
Építs és kedved szerint taníts.

Az *Erdődy-énekeskönyv* szövege:

Késérts, de ne sebhíts, lelkemben ne rémíts,
Sőt, naponként újíts, engem áldj, vidámíts,
El ne taszíts, inkább építs,
És te kedved szerint taníts.

Ugyanazok a szavak, de merőben más elrendezésben. Két egyenrangú variáns. Ezért kissé furcsa a *Rimay János írásaihoz* csatolt pótlásban az *Erdődy-énekeskönyv* szövegváltozatának két új versszaka. A lőcsei változat szövegét nem lehet az *Erdődy-énekeskönyv* szövegéből kiegészíteni. Ez már a harmadik, soha nem létezett variáns esete.

Ezzel kapcsolatban jegyezném meg, hogy Ács Pál néhány Rimay-vers esetében, ha nem az alapul vett lőcsei kiadás őrizte meg az adott vers teljesebb-terjedelmesebb szövegét, akkor azt más forrásból kiegészítette, csillagok között jelezve a más helyről származó pótlást. A kiegészítések így pontosan érzékelhetők ugyan, az viszont kérdéses marad, hogy az 1671. évi lőcsei kiadás szövegét helyesebb kiegészíteni a *Balassa-kódex*, a bártfai kiadás, vagy Szilvásújfalvi Anderkó Imre debreceni énekeskönyvének szövegéből. Eckhardt a bővítéseket-kiegészítéseket a jegyzetekben közölte. Ács Pál kiadásában is talán helyesebb lett volna a *Tarts meg, Uram, Az jó hitű ember*, az *Oh, Uram Isten*, valamint a *Katonák hadnagya* kezdetű vers szövegét csak a jegyzetekben kiegészíteni. A szöveghagyomány különböző ágainak szövegeiről van szó.

A *Mennyekben lakozó* kezdetű vers *Erdődy-énekeskönyv*-beli szövege is variáns, de csak kisebb eltéréseket mutat. A helyzet egyszerű. Az *Erdődy-énekeskönyv* szövegének segítségével igazítani lehet a 8. versszak szövegén.

A lőcsei kiadás és Ács Pál kiadásának szövege:

Ne szállj pörben velem, illy gyarló szolgálóddal,
Ne kívánj győzködnöd illy romlandó náddal,
Természeted ajánl szent diadalmaddal,
Hozzád tért esdőket földöd irgalmaddal.

Az Erdődy-énekeskönyv szövege:

Ne szállj pörben velem, illy gyarló szolgáddal,
Nem illik győzködnöd ingó, hajló náddal,
Természeted ajánl szent diadalmaddal,
Hozzád tért esdeklőt földöd irgalmaddal.

Mivel egyesszám első személyben fogalmaz ez a versszak, az Erdődy-énekeskönyv szövege a helyesebb.

Eckhardt a bártfai, Ács Pál a lőcsei kiadás nyomán közölte a *Nem lehet szebb dolog az keresztyénségnél* kezdősorú éneket. A két szöveg között több eltérés érzékelhető, de nem mindenkor lehet eldönteni, hogy melyik kiadás ad jobb szöveget. Olykor egyik sem. Ács Pál kiadásában a 12. versszak harmadik–negyedik sora így olvasható:

Lelki jutalmunkot tőle meríthetjük,
S élő kenyerünknek csak magát hihetjük.

Eckhardtnál:

Lelki italunkot tőle kinyerhetjük,
S élő kenyerünknek csak magát hihetjük.

Egyik változat sem tökéletes. A helyes szöveget a kolozsvári kiadások adják:

Lelki italunkot tőle meríthetjük,
S élő kenyerünknek csak magát hihetjük.

Az utolsó, 14. versszak a lőcsei kiadásban és Ács Páléban így olvasható:

Így az igaz hittel jól kereskedhetünk,
S Istennek kedvével megékesedhetünk,
Áldást azok helyett lelkünknek vehetünk,
S az veszedelmektől megmenekedhetünk.

Az „Áldást azok helyett lelkünknek vehetünk” sor jelentése kissé zavaros, hiszen az *igaz hittel, Istennek kedvével* szembeni áldásról beszél. Ez nonszensz. A kritikus sort a bártfai, majd a kolozsvári kiadások őrizték meg helyesen:

Áldást átok helyett lelkünknek vehetünk...

Igazítani kellett volna.

Ács Pál kiadásába felvett néhány Rimaynak tulajdonítható verset is: így az *Oh, szép, drága zálag*, az *Örök élet adó*, a *Ki sok országoknak fejedelme valál*, valamint az *Ednehány szóm vagyon énnekem tevéled* kezdetű szövegét.

Az *Oh, szép, drága zálag* kezdetű versről Eckhardt érzése szerint olyan meggyőző érveléssel bizonyította Rimay szerzőségét, hogy a hiteles Rimay-versek között volna a helye. Ács Pál szerint is: „Ez a vers ugyan sohasem jelent meg Rimay neve alatt, Eckhardt Sándor mégis nyomós érvekkel tulajdonította Rimay-

nak, s ezt az indoklást a szakirodalom általában elfogadja.¹⁹ Eckhardt érveléséhez, idézetei mellé még számos, csupán Rimayra jellemző, sajátos képzetköréből merítő kifejezést lehetne felsorolni:

Anyám is sérelmét,
Sűrű, büdös szennyét
Burítá rám méhében
...
Az bűnnek szarvai,
Mint fának ágai,
Ím, mint csüggnek lelkekre
...
Rútságtól melegszik,
Bűnöktől hívtözik...

Így csak Rimay írt. A vers – szerintem – mindenképpen Rimay szerzeménye. Persze, ennek a versnek a szövegén is lehetett volna kisebb igazításokat tenni a bécsi kiadás segítségével.

Egy helyet említék a 6. versszakból. Ács Pál kiadásában:

Könnyebíts Christusom,
Támaszd gyarlóságom,
Hogy ne jussak veszélyre.

A bécsi kiadásban:

Könnyebbítsd Christusom,
Ne nézd gyarlóságom,
Hogy ne jussak veszélyre.

A *Ki sok országoknak* kezdetű paszkvillus szövegéhez azonban nem sok köze lehetett Rimaynak. Illésházy embere volt ugyan, az ő politikai nézeteit vallotta, de a paszkvillus-műfajt nem művelte. Ritoókné Szalay Ágnes cikkéből tudjuk, hogy Rimay sajátkezű másolatában fennmaradt egy latin nyelvű paszkvillus-hangnemben írt epitáfium Szuhai István püspökről. Az epitáfium „Bolygó János ismert paszkvillusa latin párjának tűnik...”²⁰ A Szuhai-paszkvillus 1607 októbere előtt keletkezett, Bolygó Jánosé részben 1608-ban, de néhány versszaka minden bizonnyal jóval később. Nagy László a később betoldott versszakok szerzőjének a másoló Szepsi Laczkó Mátét gyanítja.²¹

Ács Pál szerint: „Rimay szerzőségére utalnak költészetének stílussajátságai a szövegben...”²² A verset többször elolvasva sem sikerült egyetlen olyan sort, de még kifejezést sem találok, amely Rimay sajátos stílusára, képzetkincsére vallana, holott már korai verseiben is jelentkeznek a jellegzetes-jellemző stílusjegyek. Azt sem hiszem, hogy Rimay megismételte volna az *En édes Ilonám* kezdetű versének

¹⁹ Rimay János írásai, 309.

²⁰ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Rimaiana*. ItK 1982. 665.

²¹ NAGY László, *Háború és politika Rimay János életében*. ItK 1983. 328.

²² Rimay János írásai, 311.

nevezetes rímeit. A paszkvillus Thurzó Kristófról szóló strófája pedig így hangzik:

Uram, Thurzó Kristóf, micsoda az mise?
Mint mercuriommal megtöltött *szeleence*,
Higgyed, hogy keserves leszen az gyümölcse,
Tudod-é, számodra gyúlt föl egy *kemence*.

Ez csak egy Rimayt ismerő versfaragó kölcsönzése lehetett.

Az *Örök élet adó* kezdetű vers Uray Piroska, az *Ednehány szóm vagyom* kezdetű pedig Szentmártoni Szabó Géza érvei alapján került a Rimaynak tulajdonítható énekek közé. Joggal gyanítható, hogy Rimaynak valami köze lehetett e két vershez, bár a szerzőség nem bizonyítható.

Két rövid megjegyzésem volna még a jegyzetekhez.

Az *Ó, ki későn futok* kezdetű versben szerepelnek a következő sorok:

Bolygó, rühes juhkínt, ki pusztára szorult,
Mint havi vér ruha, igazságom oly rút,
Érdememnek rólam az gyapja is elhullt.

Ezekhez a sorokhoz Ács Pál a következő megjegyzést fűzi: „Ezt a ritka bibliai hasonlatot Ecsedi Báthory István is használja *Meditációi*-ban: [...] Ecsedi Báthory István Rimay egykori patrónusa volt, s nem lehetetlen, hogy Rimay olvasta és felhasználta a *Meditáció*-kat. (Keserű Bálint 1958; A. Erdei Klára 1982.)”²³

Nem értem a szakirodalomra való utalást. Nem, mert sem Keserű Bálint, sem Erdei Klára egy árva szóval nem utalt Ecsedi Báthory *Meditációi* és Rimay költészete kapcsolatára. Utóbbi éppen ellenkezőleg, valószínűtlennek tartotta a meditációk inspiráló szerepét bárkivel kapcsolatban is, mert Ecsedi Báthory kéziratát csak a múlt század közepe táján fedezték fel.

Egy kifejezés magyarázatát tenném szóvá végezetül. A *Venus, fajtalan hús* kezdetű vers második sora: „Csipkébül tekert gúzs.” Ács Pál e sor jelentéséről-értelméről a következőket írja: „Ez a nehezen érthető utalás talán arra a hajszálfinom, de eltéphetetlen hálóból készült csapdára utal, amellyel Vulcanus foglyul ejtette feleségét, Venust és Marsot, amint épp megcsalták őt.”²⁴ Az idézett Rimay-sornak mindehhez semmi köze. A „Csipkébül tekert gúzs” az *Én édes Ilonám* kezdetű énekben szereplő: „Szerelem, micsoda tövisbül szőtt csuda” egyszerű szinonímája. Nem finom csipkéről-hálóról van tehát szó, hanem a csipkebokr tövises ágaiból tekert gúzsról, a „tövisbül szőtt csudáról”. A „csipke” szó jelentését egyébként maga Rimay János pontosan megmondja Rákóczi Györgynek írt levelében: „mint a tövis, a bojtorján és a csipke ragadhat, akadhat...” (Ács Pál kiadásában a 230. oldalon.)²⁵

Ács Pál kiadásának újdonsága a Rimay-versek dallamainak meghatározása és a kották közlése Szentmártoni Szabó Géza hozzáértésének köszönhetően. Szabó

²³ I. m. 296.

²⁴ I. m. 294.

²⁵ A sor többféle értelmezését adja Kovács Sándor Iván, *Rimay Velencében avagy egy rímtoposz diadalmenete – és bukása (?)* c. cikkében, *Hagyomány és ismeretközlés*. Salgótarján, 1988. 40–44. (Discussio-nes Neogradienses 5.)

Géza nem csupán az ad notam jelzéssel fennmaradt Rimay-versek dallamait, kottáit adja meg, de megemlíti azokat a költeményeket is, amelyek versformájuk alapján egy-egy dallammintához kapcsolhatók, bár nincs ad notam jelzésük. Az első dallamhoz, kottához fűzött jegyzetében a következőket írja: „Rimay általában Balassi versformáit használja, s az ő verseinek kezdősorára utal nótajelzéseiben. Ezért ad notam nélküli verseinél formailag azonos Balassi-versek incipitjével utalunk a valószínűsíthető dallamra.”²⁶ A problémát végül is ez jelenti. Rimay ugyanis kitűnően ismerte a Balassi-vers jellegzetességeit, még azt is, hogy „az ő magyar nádsípja és pásztorsípja a zengés csodálatos édességével és a hangok kifejező harmóniájával a többi, aki csak van, valamennyit messze túlhaladva”... stb. Rimay pontosan érzékelte a szövegvers kiképzését a Balassi-versben. Rimay visszatért volna az énekvers-hagyományhoz? Nem hiszem. Istenes énekeinek egy részét, a közösségi érdekűeket feltehetően éneklésre is szánhatta, de költeményeinek jelentősebb hányadáról ezt már nehezen lehet elképzelni. Ezekhez nem is adott ad notam-jelzést.

Valamiféle fordulat, vagy fordulatra-változásra való határozott törekvés a XVI. század hetvenes–nyolcvanas éveiben figyelhető meg az énekvers–szövegvers, a prédikáció–olvasmány kérdését illetően. Bornemisza postilláinak IV. kötetében már így fordul a kötetével ismerkedőhöz: „nem mint prédikációt, hanem mint magában olvashatót, úgy tartsad.”

*

Ennyit szerettem volna a *Rimay János írásai* ürügyén a versszövegek állapotáról mondani, persze kissé egyoldalúan, mert csak a problematikus, megoldásra váró helyeket említettem. Az *Epicédium*, a szerelmes versek, a *Madách–Rimay-kódexek* Rimay-versei csak kevés textológiai kérdést vetnek fel. Az istenes versek szövege azonban korántsem megoldott, nem egészen megnyugtató Ács Pál kiadásában sem. Szerény vizsgálataim, szövegösszevetéseim arról győztek meg, hogy a jövőendő kritikai kiadásnak az istenes versek szövegeit illetően nem a lőcsei, hanem a kolozsvári kiadásokat kell alapszövegnek tekintenie. A kolozsvári kiadások ugyanis nemcsak Balassi, de Rimay verseit is többnyire – de nem minden esetben – jobb állapotban őrizték meg, mint a lőcsei, 1671. évi kiadás.

²⁶ *Rimay János írásai*, 249.

VÁLASZ KOMLOVSZKI TIBORNAK

Nem hagyhatom szó nélkül Komlovszki Tibor bírálatát, hiszen a recenziens mintegy másfél íven át sorolja könyvem hibáit, s ha hallgatok, az olvasó úgy vélheti, mindezt elfogadom.

Nem így van. A munkámat minősítő megjegyzésekhez nem, de a módosító javaslatokhoz mindenképp hozzá kívánok szólni.

A versek sorrendje

Komlovszki kifogásainak egy része a Rimay-kötet szerkezetére, a verssorrendre vonatkozik. Nem is a kiadást, hanem egy korábban az ItK-ban megjelent tanulmányomat támadja,¹ melynek eredményeit kötetemben alig kamatoztattam. „Hipotézisek” helyett „a versek következetesen a források szerinti közzétételét” javasolja Komlovszki. *Pontosan ezt az elvet követem.* Végső soron: nem éppen az általam közölt tíz szerelmes vers olvasható Rimaytól a *Balassi-kódex*ben, és nem épp ebben a sorrendben?

A „megkomponált versgyűjtemény” kifejezés Horváth Ivántól ered,² nem értem, miért ne lehetne ezt Rimay „sajtókész kéziratára”³ is alkalmazni?⁴ A kompozíció egyenetlensége nem rajtam, hanem Rimayn múltott.⁵

A szövegvariánsok

Népszerű Rimay-kiadást készítettem. Komlovszki mégis hiányolja a jegyzetparátusból a legkülönbözőbb szövegvariánsokat.⁶

A recenziens egyszersmind jegyzetbe utalná azokat a versszakokat, amelyeket nem az általam választott főszövegből, hanem más forrásból közlök. Szerinte Eckhardt így járt el. Nos, Eckhardt éppen úgy főszövegben egészíti ki az *Oh ki későn futok...* kezdetű verset, ahogy én egészítem ki forrásomat.⁷

Bírálom olykor szemelgetne is a variánsokból, onnan, ahol azok a főszövegnél szebben hangzanak, ugyanakkor óva int a soha sehol nem létezett variánsok előállításától. A két tanácsot nehéz összeegyeztetni.

¹ Rimay János korai versciklusai. ItK 1989. 306–311.

² Balassi költészete történeti–poétikai megközelítésben. Bp., 1982. 34.

³ KLANICZAY Tibor, Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához. MTA I. OK. 1957. 295.

⁴ Figyelembe véve Zemplényi Ferencnek a versciklus szerkezetéről írt elemzését: *Rimay és a kortárs európai költészet.* ItK 1982. 601–613.

⁵ A jegyzetekben utalok rá: *Rimay János írásai.* Bp., 1992. 295.

⁶ Hiányoznak kötetemből az *Erdődy-énekeskönyv* és a *Balassi-kódex* változatai, melyeket Komlovszki kifogásol. De nem kerültek ide a *Tholnay-kézirat*, a *Kuun-kódex*, a *Cantus Catholici Latino-Hungarici* (RMKT XVII. 15/b, 67.) stb. Rimay-változatai sem. A *Rimay János írásaihoz* nem kapcsolódik semmiféle pótlás. Amit 30 példányban néhány kollégám tiszteletpéldányához mellékeltem, nem tekinthető annak.

⁷ RÖM, 100.

A „Severina özvegyénél” megjelent híresen rossz kassai kiadásból én nagyon félve emendálnék, akkor csak, ha a többi ág forrásai teljesen elfogadhatatlanok. Ilyen helyet nem látok. A *Bálint, nevezetben...* kezdetű verset sem kell innen javítanunk. A 6. versszak utolsó sora („Szeredet tekintvén hogy meg is állhassa”) így is értelmes. A *megáll* szó tárgyias alakja gyakori volt a régiségben.⁸

A szövegjavítások

Rimay istenes verseit az 1671-es lőcsei kiadásból közöltem. Komlovszki szerint viszont a „kolozsvári kiadásokat kell alapszövegnek tekinteni”. Ez így lenne, ha ez a forráscsoport az istenes énekek sztemmáján a lőcsei ággal szemben elsőbbséget élvezne. Egy kolozsvári töredék felfedezésekor Kőszeghy Péter még úgy hitte, hogy ez az igazság.⁹ Eredeti ötletét azonban később elvetette.¹⁰

Nincs szó tehát primátusról, a kiadó feladata mérlegelni, melyik textust választja főszövegeül, s attól csak „súlyos okok miatt lehet eltérni”.¹¹

Én Klaniczay nyomán¹² a lőcsei ágat választottam. A kolozsvári kiadás közismerten beleavatkozik Rimay szövegeibe. Elhagyja a prózai argumentumokat, kétsoros versikékké helyettesítve azokat. Rimay – ekkor már talán furcsának, régiesnek ható – vonatkozó névmásait (*ki, kik*) modernizálja (*mely, melyek*). Meggyőződésem, hogy máshol is így tesz.

Természetes, hogy nem a legrégebb változat a legjobb. Azonos ágon azonban (és a kolozsvári és lőcsei kiadások a sztemma azonos ágán helyezkednek el) a régebbi szövegnek legalábbis nagyobb figyelmet kell szentelnünk. Az 1666-os lőcsei kiadás előkerülése óta¹³ a lőcsei ág egyértelműen régebbi.

Komlovszki példái arról – de csak arról – győznek meg, hogy a lőcsei kiadásban vannak olyan hibák, melyek a kolozsvári szöveg alapján javíthatók.

Komlovszki 13 olyan helyet nevez meg, amelyet a lőcsei szövegben a kolozsvári alapján javítani kellene. Ebből hatot tudok elfogadni, s az utóbbiak közül is csak kettőhöz van szükségünk a kolozsvári változatra.

Elfogadom a *Kegyes Jehova...* kezdetű vers 13. szakaszában a *bennünk* szó *bűnünkre* javítását, mert ez a *bűnünk* régies ortográfiájára (*bewn*)¹⁴ visszavezethető elírás, mely már a váradi kiadásban benne lehetett.

Hasonlóképpen elfogadom a *Nem lehet szebb dolog...* kezdetű ének mindkét javítását: „Lelki italunkot tőle meríthetjük”; ill. „áldást átok helyett” a helyes szöveg, ez utóbbit a bártfai kiadás alapján is javítanom kellett volna.

Elfogadom az *Ó kegyelmes Isten...* három javítását is: *kezet* helyett *kezedet*, *szaladjak* helyett *szakadjak*. Ezeket azonban nem lehet az 1671-es lőcsei kiadás

⁸ Pl. megállották útát, ösvényét, ajtáját stb. NySz I. 70.

⁹ Balassi verseinek egy ismeretlen kiadásáról. ItK 1976. 714–719.

¹⁰ A Balassi-szöveggyománny néhány kérdéséről. ItK 1985. 88.: „Korábbi cikkemben... – tévesen – még úgy gondoltam, hogy az 1670-es lőcsei kiadás a negyedik váradi editióra, az istenes énekek első kolozsvári kiadása (1669–1677) pedig a második váradira megy vissza. Bár mióta Szabó Géza bebizonyította, hogy mindössze két váradi kiadás volt, ez az állítás semmiképp sem tartható, mégis, sok szempontból a kolozsvári kiadást tekinthetjük hitelesebbnek” – írja Kőszeghy (kiemelés tőlem – A. P.).

¹¹ STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban*. Bp., 1987. 47.

¹² KLANICZAY, i. m. 292.

¹³ Armando NUZZO, *Balassi népszerűsítésének kezdetei: a bécsi kiadás*. ItK 1992. 644.

¹⁴ NySz I. 331.

rovására írni! Ott is helyesen van kinyomtatva, csak nálam sajtóhibás a vers. A szótagszámbát akár a bártfai kiadás alapján is javíthattam volna. Ezek a fogyatékságok tehát a kolozsvári szöveg nélkül is kiküszöbölhetők.

Az utolsó versszak igeideje viszont a kolozsvári kiadásokban is ingadozik, pl. 1701: *vettem*. Rimay nem törekszik feltétlenül időegyeztetésre.¹⁵ Nehéz dolog egy Rimay-verset utólag rendbe tenni egyes szám-többes szám dolgában is. Attól függ, mit mivel egyeztetünk.¹⁶

A többi szövegjavítást viszont nem tudom elfogadni. A kolozsvári kiadást mintegy negyven évvel Rimay halála után nyomtatták ki először. Ekkorra már a költő számos szava, fordulata régiesnek, furcsának hatott. Komlowszki hajlik arra, hogy a kolozsvári kiadó tekintélyére hagyatkozva kiiktassa a „furcsaságokat”, márpedig ilyenekben Rimay versei – ha tetszik, ha nem – bővelkednek.

A *hajtalan* nyilván modernebb, mint a *hajatlan*, de miért kellene javítani? Mellesleg: nem mindegy? Az *eleset* szép, régi alakváltozata az *elesésnek*, így áll pl. a *Jordánszky-kódex*ben is,¹⁷ mi okból fogadnánk el a modernizálást? A lőcsei „Vedd el fogyott igyemet” éppoly jó, ha nem jobb, mint a kolozsvári „Vedd *fel* fogyott igyemet”, ha tekintetbe vesszük az *elvesz* szó egykorú ’magához vesz, elfogad’ jelentését.¹⁸ A *szív-tasd* szót miért kellene *szívásdra* cserélni, csupáncsak mert „furcsa”?

Jól mutatja a kolozsvári kiadó „filologizáló” buzgalmát a *Hitető Szerencse...* hetedik versszaka: „Sőt az nem méltókat *kebledbe* fogadod” – írja, míg a lőcsei verzió ez: „Sőt az nem méltókat *öblödben* fogadod”. A TESZ szerint az *öböl* szó első jelentése ’mell, kebel’.¹⁹ A kolozsvári kiadás *kora nyelvére* fordítja le Rimay szövegét. A *Virtus, lelki jóság...* kezdetű versben olvasható a következő sor: „Gazdagért megvétnem ne hadd az *szelíd* vért.” Ezt Komlowszki a kolozsvári kiadás szerint *szegényre* javítaná, mivel úgy „logikusabb”. Csakhogy e versnek létezik egy szerzői variánsa a *Madách–Rimay-kódex*ekben, melyben a verssort ekként találjuk: „Gazdagért megvetni ne hagyj az *szelég*y vért.”²⁰

Kétes hitelű versek

Ami ezeket illeti, igyekeztem helyet adni nemcsak a magam, hanem mások elképzeléseinek is. Az *Oh szép drága zálag...* sohasem jelent meg Rimay neve alatt, a Balassi-versszak Rimay által nem használt, egy periódussal bővített típusában íródott, s Rimay nem vette föl gyűjteményébe.²¹ Minden kétséget kizáróan hitelesnek tehát nem nevezhető.

¹⁵ De ortográfiai eredetű hibára is gondolhatunk: Rimay gyakran alkalmaz mai (és XVII. századi) szemmel nézve különös mássalhangzó-kettőzést: *árru, írró* stb. Ez esetben persze a kettőzött *t* betűt javítanunk kellene egyre.

¹⁶ Olyan dolgokat kell eldöntenünk, hogy vajon „Kire (vagy kikre) pokol és bűn vonta nyíla íjét”? Ha közel keresgélünk, akkor is legalább három dologra gondolhatunk: *íret, híret* (egyes sz.), *mások* (többes sz.) (*Könyörülj énrajtam...*, 8. vsz.).

¹⁷ „Vettetett ez sokaknak *elesetökre*”, lásd NySz I. 698.

¹⁸ *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, III. 84., 86.

¹⁹ TESZ, III. 20.

²⁰ A *szelíd, szelég, szelég*y ’jámbor’ Rimay egyik gyakori szava, miként erre Eckhardt rámutat. RÖM, 215.

²¹ ZEMPLÉNYI Ferenc, *i. m.* 610.

A *Ki sok országonak...* kezdetű paszkvillus attribúciójának ötlete Kovács Sándor Ivántól származott. Azóta sokan elfogadták, így például Ötvös Péter, Szabó András, Nagy László és Ritoókné Szalay Ágnes, aki egy fontos argumentummal meg is támogatta. Én a kötet jegyzetapparátusában új *ellenérvet* ismertettem, nevezetesen azt, hogy a Szuhai-versszak mindenképp az ének datálása előtt keletkezett. Ezt Komlovszki saját állításaként hozza elő érvel.

Szerinte Rimay nem ismételte volna meg saját rímeit. Nos, ismerünk Rimay-önidézeteket,²² s egy igencsak populáris, alkalmi csúfolódóban órola is feltehetünk ilyen és más pongyolaságokat.

Az *Örök élet adó...* kezdetű verset, miként az a jegyzetből kiderül, nem Uray Piroskára, hanem Horváth Ivánra hivatkozva tulajdonítottam Rimaynak.

A jegyzetek

Rimay ekhós²³ versének felelő rímeit szándékosan nem pótoltam, a „nem hangzó, rejtett” rímet – miként Zrínyinél – Rimaynál is kimódoltabbnak, ha úgy tetszik, manieristábbnak gondolom.²⁴

A „csipkéből tekert gúzs” magyarázatát kifogásolja Komlovszki. Több értelmezést is ismerünk.²⁵ Én itt arra kívántam utalni, hogy a Venus–Diana–vita Ovidiusból merít, szövegszerű utalásokat tartalmaz az *Ars Amatoriából*. A *csipke* szó mindkét mai jelentése létezett Rimay korában.²⁶ A „szerelem–háló” Rimay tudós szerelmes verseinek fontos motívuma, miként Ovidiuséinak is. Nem lehet kizárni az általam javasolt jelentést sem.

Ecsedi Báthory Istvánról szólva elmulasztottam hivatkozni Komlovszki Tiborra.

*

Egyetértek mindazokkal, akik úgy érzik, filológusi munkájuk jutalma egy-egy jó szövegjavítás. Mégsem árt visszafognunk magunkat. Stilisztikai érvek alapján nem emendálhatunk. „Érzéseinkre” nem hagyatkozhatunk. Nem mondható ki, hogy Rimay így és így ír, máshogy pedig nem ír. A XVI. század költői nyelve nem olyan, amilyennek ma látni szeretnénk.

Rimayt nevezhetnénk a magyar rímtechnika úttörőjének. Mégis találunk nála ilyen rímSOROZATOT: volta–volta–volta–volta.²⁷ Mit tehetünk? Bele kell törődnünk.

²² Vö. Rimay János írásai, 303.

²³ Igen, sic!, vö. *Világirodalmi Lexikon*, „ekhós vers” címszó; *A magyar helyesírás szabályai*, 202. §; Csokonai, *A tihanyi Ekához* stb.

²⁴ HORVÁTH Iván, *A vers*. Bp., 1991. 142.

²⁵ KOVÁCS Sándor Iván, *Rimay Velencében – avagy egy rímtoposz diadalmenete – és bukása?* In *Hagyomány és ismeretközlés*, Salgótarján, 1988. 40–41.

²⁶ *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, II. 165.

²⁷ *Kegyves Jehova...*, 13. vsz.

SZ. DEBRECZENI KORNÉLIA: MAGYAR ÍRÓI ÁLNÉV LEXIKON. A MAGYARORSZÁGI ÍRÓK ÁLNEVEI ÉS EGYÉB JELEI. GULYÁS PÁL LEXIKONÁNAK KIEGÉSZÍTÉSE

Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1992. 688 l.

Először 1882-ben a Figyelőben Porzolt Kálmán, utána 1904-ben a Corvinában és különnyomatban Székely Dávid gyűjtötte össze a magyar írói álneveket. Leggazdagabb és módszeresen föltárt gyűjteményüket azonban Gulyás Pálnak köszönhetjük (*Magyar írói álnév lexikon*. 1956, 1978²). (Helyesen mindkét kiadványban egybe írandó az álnévlexikon.)

Gulyás a tárgyat így határozta meg: „Álnév minden olyan név, mely egészében vagy részeiben eltér az írók törvényes nevétől, továbbá minden olyan szó, kifejezés, egyes betű, betűcsoport vagy jelvény, melyet az írók polgári vezeték- és utónevük helyett írásaik jelzésére fölhasználnak” (9.).

Tágan értelmezte tehát az álnév fogalmát: beleértette a betűjegyeket (monogramokat) is. Ugyanakkor nem különböztette meg az álnevet sem az állandóan használt írói nevektől, sem a fedőnevektől. Például Tolnai Lajos nem álnév, hanem Hagymásky Lajos írói neve. Sőt Gulyás a megmagyarított nevet is álnévnek tekintette: így Petőfit is, és megfajtásul közölte a Petrovicst! A *fedőnév* megkülönböztetésének szükségességére sem jött rá. Erre a későbbi gyakorlat figyelmeztetett bennünket (vö. Könyvtáros, 1977. 561–562.). Rátz Kálmán (1888–1951) *Afrika ébred* (1936) című könyvét és számos cikkét – nem tudjuk, pusztán pénzért-e vagy egyéb okból – valójában Agárdi (Danzinger) Ferenc (1898–1969) írta. Agárdi Ferenc neve alatt mind az eredeti neve (Dan-

zinger Ferenc) mind pedig az, akinek neve alatt könyve megjelent (Rátz Kálmán) egyaránt „álnévként” szerepel. Aligha joggal, hiszen nyilvánvalóan nem azonos kategória egyik sem. *Fedőnév olyan név, amelyet másik élő személy visel*. Magam is, különféle okokból, írtam cikket Ertsey Péter, Lőkös Zoltán, Márta Mihály, Rozsnyai Mihály, Jan Sobolewski és Székely Lajos neve alatt: ők ekkor mind éltek, hárman ma is élnek. Neveik a Gulyásét folytató álnévlexikon névmutatójában mint álneveim szerepelnek. *Holott fedőneveim*. Előfordul, hogy sajtóhibából kerül más név a nyomtatott szövegbe: a diák Juhász Gyulának nagy keserűséget okozott, hogy két verse (*Őszirózsza*, *Don Quixotte*), amellyel Sz. Szigethy Vilmos (másodszor ugyan, de) „fölfedezte”, a szedő gondatlanságából Juhász Antal (!) névvel jelent meg a Szegei Napló 1900. karácsonyi számában. S itt most mint „álnévvel” találkozunk...

Olykor vitatható, melyik az álnév, melyik az eredeti. Itt a névmutatóban Ténagy Sándor van föltüntetve eredetiként, s T. Nagy Sándor álnévként. Valójában eredeti neve T. Nagy, s írói neve (tehát megint *nem* álneve) Ténagy.

Sz. Debreczeni Kornélia húsz év alatt hírlapok és folyóiratok ezreit böngészte át, tanácskozott és levelezett tucatnyi kutatóval, hogy Gulyás munkáját folytatva, az övével csaknem azonos terjedelemben és szerkezetben az álnevek (betűjegyek, írói nevek, fedőnevek) újabb ezreit fejtsse meg, s tegye köz-

kinccsé. Tételeinek leírásában az álnév és az eredeti név között Gulyás lexikonában szereplő kettőspont helyett egyenlőségjelet használ, s ezzel hangsúlyosabbá és egyértelműbbé teszi a két név összefüggését.

A dolog természetéből adódóan sok az azonos betűjegy. Gulyás összeállításában ezek ömlesztve vannak, rendszer nélkül, így lexikona nehezen kezelhető. Vargha Balázs joggal tette szövé: „Ha akár az írásmód, akár az időrend, akár a megfejtett név betűrendje szerint elrendezték volna a cédulákat, könnyebb lenne a keresés” (It 1957. 233.). Debreczeni Kornélia szót fogadott neki, de sajnos, épp a legalkalmatlanabb javaslatát valósította meg, a legutolsót: tehát az azonos betűjelű adatok sorrendjét a fölordott névalakok betűrendjéhez igazította. Mit jelent ez? Azt, hogy a keresőnek már eleve tudnia kellene a megfejtést, ha a legrövidebb idő alatt szeretné megtalálni! Ha a névmutató alapján Móra Ferenc cs. betűjelét keresem a lexikonrészben, a 82. lap harmadik adatától két és fél hasábot kell végigpásztáznom a szemmemmel, hogy ráleljek. E példa egyébként arra is jó, hogy figyelmeztessen: ez a kötet csak Gulyáséval együtt használható. Az itteni adatból ugyanis nem derül ki, miért írt cs. jegy fölött Móra. Gulyásában szerepel a rejtély nyitja, a teljes alak: *Csipke*. (Utalással e cikkeknek csipkelődő hangjára.) Ám még Gulyásé sem ad magyarázatot Mórának (fő.) betűjegyére. Ehhez azt kell tudnunk, hogy az adott időben (1911–19 közt) ő volt a Szegedi Napló főszerkesztője.

Mi volna tehát a betűjegyek legcélzerűbb sorrendje? Vargha Balázs javaslatának első és második pontját kellene megvalósítani. Tehát először bizonyos tetszőleges, de következetes elvek szerint az alakilag azonosakat tenni egy csoportba. Például előbb a nagybetűsök, azután a kisbetűsök (vagy for-

dítva); előbb a pusztá betűk, utána a különféle írásjelekkel (elől kötőjellel, hátul kötőjellel, elől-hátul kötőjellel, ponttal, zárójellel stb.) bővített betűk. E formai azonosságú csoportokon belül érvényesüljön a második tagolási elv: az időrend. S legföljebb, ha ebből is kifogytunk, jöhet a megfejtett név betűrendje.

Ahogy Gulyás könyvében is: a jellel (kereszttel, csillaggal, mértani idommal, kérdőjellel stb.), számmal szereplők a betűrend végén, a ZS után található. Ennél jobb eljárás nem képzelhető el.

A kötet második fele, a névmutató, a „rendes” nevek betűrendjében közli egy-egy írónak a kötet első felében szétszórtnak található álneveit, betűjegyeit. Itt is gond a bibliográfiákban eléggé általános nehézség: az azonos nevek megkülönböztetése, s ennek fordítottja, a külön személynek vélték azonossága. Például három Domokos László szerepel a névmutatóban. Valójában kettő volt, van. Domokos László (1882–1973) és a ma is működő újságíró. A három Bibó Lajos is csak kettő: apa és fia. Bálint Gyula és Bálint Gyula György, Báltaszéki Lajos és Báltaszéky Lajos, a két Erdődi József, a két Gracza János, a két Opré János (sőt a későbbi, szintén szereplő Ormos János), a két Osváth Béla, Varga Domokos és Vargha Domokos azonos. Bibó István csak egy szerepel itt, de ez nem a ma sokat emlegetett politológus és államférfi, hanem az édesapja, a szegedi egyetemi könyvtár egykori igazgatója. Néhol tesz megkülönböztetést Debreczeni Kornélia, de nem az erre bevált születési és halálozási évszámokkal, hanem e kicsit furcsa „foglalkozási” megkülönböztetésekkel: Szabó Ferenc *piarista*, Szabó Gyula *szerkesztő*, Szabó Lőrinc *költő*...

A kötet elején található a rövidítések, a nevek megfejtéséhez használt források és a közreműködők jegyzéke. Itt

Berczeli Anzelm Károlyné férjének neve az álnevek közt hibásan van írva (Ansel, Anselm).

AkácZ László sem valódi név, hanem Takács László állandóan használt írói neve. András Sándoré sem: ő valójában Sándor András (1934–), de hasonnevű írotársára (1923–) tekintettel, még szegedi egyetemi hallgatónaként írói névül megfordította vezeték- és keresztnévét. Ami érdekes: 1956 után Angliában és Amerikában is kitarított írói neve mellett, s egyetemi tanárként ma is ezt használja. Nem Baróti Dezső írt (Kd.) jellel, hanem édesapja, Kratofil Dezső. Bélyey Pál halála óta Bóday Pál is ír a Vasárnapi Hírekben (byp) jellel. Bevilacqua Béla 1928-tól Bevilacqua-Borsodi Béla néven szerepelt. Bobár Irén Réti Ödönné leányneve. Bóday Livia ipszilonnal írta, Burger Béla Bojta Bélára magyarította nevét. A Bihar (d.) jelű szerzője nem Deák Rezső, hanem Deák Dezső. Dallos László olvasható (d. l.) megfektetéseként; nyilván sajtóhiba, hiszen fölötte helyesen áll (Dalos). Eidus Lili sem álnév, hanem Eidus Líviának (Kőszeg Ferenc édesanyjának) beceneve. Fehér Tibor maga is írói név; eredeti vezetékneve Szacs vay. (Szacs vay László színművész édesapja.) E. Lengyel Vilma teljes neve Erdélyi Jenőné Lengyel Vilma. Fölöslegesnek tartom Flóra = Kozmutza Flóra szerepeltetését e lexikonban, hiszen ez Illyés Gyulánénak a József Attilával való levelezésében természetesen csupán vezetéknev nélkül használt keresztnéve, tehát nem írói név. Herrmann Antal két r-rel írta nevét; betűrendi helye tehát jóval lejjebb van. Kastner Jenő később Koltay-Kastner Jenőként szerepel a tudományos irodalomban. Lőkös Zoltánnak sem álneve, hanem eredeti vezetékneve a Lasz gallner. Álneve viszont még a vezetéknevének megfordításával alkotott Sököl Balázs és ennek betűjegyes változata a Vasárnapi Hírekben. Hibás mind a névmutatóban,

mind a lexikonrészből Penavin Olga neve: Panevinnek van írva.

Furcsa, hogy egyrészt Rónay László álneve Siki (Síki) Géza, másrészt a mutatóban mint élő szerző szerepel Siki Géza. Minthogy mind a kettő az Új Emberben fordul elő, alighanem csak Rónay László van mögötte.

Ruszoly József betűjegye még: –oly jó–. Nem Debreczeni Kornélia, hanem a forrása a ludas a Szigethy Vilmos neve előtt szereplő Sz. hibás magyarázatában. Nem Székesfehérvárit jelent, hanem csupán találmásra alkalmazott megkülönböztető jegyet. Pályakezdek sor ugyanis tekintélyes névrokona élt Szegeden: az újságíró volt az Sz. Szigethy, a pénzügyigazgató az *esztelen* Szigethy Vilmos.

Gyűjtéséből néhány tétellel megsaporítottam az eddigieket:

(A.), (a.), (A.D.) = Apor Dezső (Szeged és Vidéke 1907–08); –ács = Frank József (Forgács álnevéből) (SZÉV 1909); –án = Nagy Zoltán (Szegedi Napló 1917); (B.) = Balassa Armin (SZÉV 1907); B. Z. = Baranyai Zoltán (SZÉV 1908); (bj.) = Balassa József (SZÉV 1906); (B–n) = Balassa Armin (Bramin álnevéből) (SZÉV 1908); Ballagó = Balla Jenő (SZN 1900); Ballagó Bence = Dömökös László (1958. ápr. 27-i levelekből); Bors = Újvári Péter (SZÉV 1906); Boyár = Bolgár Lajos (SZÉV 1906); (Cs. F.) = Csuka Ferenc (SZÉV 1906); Dódi = Irányi Dezső (Szegedi Híradó 1893); Don Dugo = Léway Béla (Róna Lajos: *Harminc év az újságíró-pályán*, 1930. l. 158; Ego = Balogh Károly (Szeged 1924); (F.) = Frank József (SZÉV 1908); (f. m.) = Faragó Miklós (SZÉV 1907); Forgács = Frank József (SZÉV 1908); Gong = Tóth Zoltán (SZÉV 1908, 1909); (H. I.) = Hantházi Sári (Szegedi Új Nemzedék, 1940); (H. L.), (H–l L–ó) = Hajnal László (SZÜN 1942); Janikó = Dettre János (SZÉV 1906); K. D. = Kuskó Dezső (SZÉV 1908); K. S. = Pásztor József (Kézai Simon álnevéből) (SZÉV

1908); (-kó) = Kuskó Dezső (SZÉV 1908); (Ky) = Kállay István (SZÜN 1941); (L...i) = Liptai Károly (SZH 1894); (Lk.), L. K. = Lukács Kornél (SZN 1920); (nb.) = Nagy Béla (SZÉV 1907); -ny -r = Szmollény Nándor (SZH 1893); -oy- = Bolgár Lajos (Boyár álnévéről) (SZÉV 1906); -ő = Cserő Ede (SZH 1893); P. P. = Polgár Péter (SZÉV 1907); pj. = Pásztor József (SZÉV 1908); -r = Pásztor József (SZÉV 1908); -s = Bartos Fülöp (SZH 1893); San Toy = Sz. Szigethy Vilmos (saját kezű aláírása az SZN 1902. febr. 6-i számának 6. lapján); -ska, -zy, Cs. M. = Cserzy Mihály (a Miska, Cserzy nevekéről) (SZH 1893, 1899); (t. z.) = Tóth Zoltán (SZÉV 1909); Tárnok László = Ifj. Tóth László (*Törmörkény István irodalomtörténeti sorsa*. Szeged, 1942. c. füzetének végén közölt bibliográfia szerint); Tárnok Sándor = Heródek Sándor (SZÜN 1940); Tobogán = Domokos László (idézett levele szerint); (u.) = Újvári Péter (SZÉV 1906); Ugor = Balassa József (SZÉV 1906); -y = Cserzy Mihály (Délmagyarország 1917); -zy = Nagy Zoltán (SZN 1910); -zai = Pásztor József (Kézai Simon álnévéről) (SZÉV 1908).

Sem Gulyás, sem Debreczeni Kornélia könyvében nem szerepel a Nyugat

elbeszélőjének, Tóth Wandának a neve. Nyilván, mert egyikük sem tudta, hogy írói név. Fenyő Miksa számos levelét közli (*Feljegyzések és levelek a Nyugatról*. 1975. 445–456.), s ezeket eleinte Berndt Anna névvel írta alá. A rejtélyes dombiratosi író név valójában Ráth Ilona (1878–1926). (Vö. Ráth András, Békési Élet 1990/2).

Mindezek ezrelékben kifejezhető pót-lások az álnévlexikon hatalmas adattárhoz képest. Álnevek (írói nevek, fedőnevek, betűjegyek) naponta születnek, így gyűjteményük sohasem lehet teljes, gyűjtésük sohasem fejeződhet be. Vargha Balázs annak idején szeretne volna a szerkesztőségeket kötelezni, hogy a kötelespéldányokkal együtt folyamatosan nyújtsák be álnévvel megjelent közleményeik szerzőinek jegyzékét. Alig hiszem, hogy ez most, amikor a kiadók rászorítása a kötelespéldányok beszolgáltatására is szinte lehetetlen, megvalósítható. Többre mennénk, ha a megyei, városi, községi könyvtárak lelkes helyismereti munkásaira alapoznánk a gyűjtést. Talán ennek a megszervezése (akár az irodalmi topográfiáé) szintén a Petőfi Irodalmi Múzeum szép feladata lehetne.

Péter László

ZAY FERENC: JÁNOS KIRÁLY ÁRULTATÁSA

KIS PÉTER: MAGYARÁZAT

[BÁNYFY GYÖRGY:] MÁSODIK JÁNOS... TÖRÖK CSÁSZÁRHOZ

MENETELE

A kötetet összeállította, a szöveget gondozta, Kis Péter *Magyarázatát* fordította, a bevezetőket és a jegyzeteket írta Bessenyei József. Budapest, Balassi Kiadó, 1993. 158 l. (Régi Magyar Könyvtár. Források 2.)

Bessenyei József, a XVI. század első felének kiváló ismerője, három kevésbé ismert történelmi forrást (vagy ha úgy tetszik: irodalmi művet) tett közkinccsé az ismertető kötetben. A három közül az első Zay Ferenc alkotása, akit *Az Landorfejtűvár elveszése* című munkája alapján már korábban is jól ismertünk

mint régi magyar író. A *János király árultatása* az előbb említett írásnál jóval kisebb, kézírata az Országos Széchényi Könyvtár kézírattárában csupán ötlevélnyi, mégis nagy értékét képviseli, ahogy a sajtó alá rendező is megjegyzi, nem történelmi hitelessége, hanem „szépen folyó magyar nyelve s néhány

életszerű részlete" miatt. Érdekes, hogy ennek ellenére Bessenyei József az első kiadója: 1984-ben a Magyar Nyelv című folyóiratban betűhív formában jelentette meg, s a mostani az első ártírt közreadása. A hozzá írott bevezetés részletesen ismerteti Zay Ferenc életét és tevékenységét, a mű keletkezési körülményeit, rámutat, hogy ez tulajdonképpen egy propagandairat, amely Szapolyai Jánost azzal vádolja (jogtalanul), hogy már a mohácsi csata előtt megegyezett a törökökkel, az ezt felfedező Bánffy Jakabot pedig megölette. Az elfogultan Habsburg-párti Zay itt közölt életrajzából csupán egyetlen fontos momentum hiányzik, az, hogy kassai főkapitány korában aktívan részt vett Verancsics Antal korai erőszakos ellenreformációs kísérletében: 1560-ban elűzte Thomas Frölich magyar elsőpapot, s börtönbe vetette Huszár Gál magyar prédikátort – ezek az intézkedések hatalmas ellenállást szültek, s szabályos lázadáshoz vezettek Kassán.

A második mű, Kis Péter *Magyarázata* jelenti a legnagyobb újdonságot, eredeti, latin nyelvű kézírata idáig a bécsi Österreichische Nationalbibliothek kéziratgyűjteményében várta (sok más társával együtt!) a feltámadást. Bessenyei bravúros levéltári nyomozással felderítette a pécsi származású szerző részletes életrajzát a szülőváros iskolájától a bécsi egyetemen át a különböző hadi és magánéleti viszontagságokig. A fáradság jogos volt, hiszen nem akármilyen munkáról van szó, a *Magyarázat* egyike azoknak az elméleti műveknek, amelyeket Magyarország reménytelen történelmi helyzete inspirált. A megoldás részben hasonló, mint a korabeli protestáns teológusoknál: mivel a nép bűnei miatt támadt ránk büntetésül a török, az első lépés a bűnbánat kell legyen; ehhez az általános elfogadott gondolati konstrukcióhoz azonban Kis Péter egy szabályos hadtudományi értekezést illesz-

tett, kifejtve azokat a gyakorlati intézkedéseket, amelyek az ellenség legyőzését lehetővé teszik. Az 1564-re elkészült mű hadtudományi része egyaránt tartalmaz használatos és irreális elképzeléseket – ezt a sajtó alá rendező részletesen elemzi –, értékét tovább növeli a kézírathoz készült három színes miniatúra, amelyeket e kiadásban is megtalálunk. Ami a teológiai részt illeti, Bessenyei József szerint az katolikus szellemű, ennek azonban tisztelettel ellene kell mondanom. Ha összevetjük Károlyi Gáspár vele egykorú *Két könyvével*, nincs közöttük semmiféle ellentét, a különbség csupán az, hogy Kis Péter kikerüli az összes polemikus kérdést (a pápa mint Antikrisztus, bálványimádás stb.). Mivel a munka a protestánsokkal szimpatizáló Miksa császárnak van ajánlva, s ugyanakkor a szerző a címlapon Oláh Miklós régi, alázatos hívének nevezi magát, azt kell mondanunk, hogy egyike lehetett azoknak, akik nem vették tudomásul az egyházszakadást, s utólag sem lehet róluk megállapítani, hogy humanista, reformokat akaró katolikusok vagy korai protestánsok voltak-e; kortársai közül ilyennek ismerjük Nádasdy Tamás nádort és pártfogoltját, Sylvester Jánost. Akárhogyan volt is, Kis Péter művét ezentúl számon kell tartania az irodalomtörténetnek is.

A kötet harmadik írása János Zsigmond erdélyi fejedelemnek a Szigetvár alá induló Szulejmán császárral való 1566-os zimonyi találkozásjáról szól. A magyar nyelvű beszámoló szerzője tagja volt a küldöttségnek, sőt ott volt a szultán sátorában is, az eddigi szakirodalom Bánffy Gergelyként tartotta nyilván, Bessenyei rámutat, hogy valószínűleg Bánffy Györgyről lehet szó. A mű a múlt század első felében már megjelent nyomtatásban, a kézírata azonban (állítólag Rozsnyai Dávid kézírásában) ma lappang, holléte ismeretlen. Szapolyai-pártisága jó ellenpontja

az előző két írásnak – hárman együtt egy jelentős, több tudományágban is alapvető és figyelmet keltő publikációt tesznek ki. A sajtó alá rendező alapos, példaszzerű munkát végzett, jól sikerült Kis Péter *Magyarázatának* fordítása is. Ez a forrásközlés is intő jel arra, hogy jócskán vannak még adósságaink a 16.

század latin és magyar nyelvű irodalmának kiadásában – először meg kell ismernünk és közzé kell tennünk a szövegeket ahhoz, hogy levonhassuk a következtetéseket, ítéletet alkothassunk és összefoglaló munkákat írhasunk.

Szabó András

PÁZMÁNY PÉTER: KERESZTYÉNI IMÁDSÁGOS KÖNYV. GRAZ 1606

A faksimile szövegét közléteszi Kőszeghy Péter. Kísérő tanulmány: Lukácsy Sándor. Budapest, Balassi Kiadó – MTA Irodalomtudományi Intézete, 1993. 268 + 30 l. (Bibliotheca Hungarica Antiqua XXVIII.)

Pázmány Péter korai munkái közé tartozik az az imádságoskönyv, amelynek egyetlen teljes példányáról készült az ismertető hasonmás kiadás. Amint a korabeli hasonló témájú könyvekben szokásos, nem csak imádságokat tartalmaz, hanem azoktól kurzív szedéssel elkülönítve a katolikus vallás alapismereteit is közli: beszél a keresztrvetésről, a litániákról, a miséről, a gyónásról és még sok minden másról. Ezek a részek nyilvánvalóvá teszik, hogy a szerző főként az áttért protestánsokra számított mint olvasóközönségre – ilyen lehetett hetesi Pethe Lászlóné Kápi Anna asszony, akinek a könyv ajánlása szól –, nekik íródhatott a kötet végén álló „Rövid tanúság” című, mérsékelt hangú hitvédő mű is. Az sem újdonság, hogy egy imádságoskönyvben istenes verseket találunk, itt ezek kiemelkedő színvonalúak: Balassi Bálint 50. (51.) zsoltára, amelynek ez a második nyomtatott kiadása a *Balassi-epicídium* (Vizsoly 1596) után, illetve Nyéki Vörös Mátyás zsoltárparafrázisai és Mária-énekei. Nagy kár, hogy Lukácsy Sándor kísérő tanulmánya éppen csak megemlíti a verseket, pedig megjelentetésük háttére elsőrangú irodalomtörténeti kérdés.

Az esszéstilusban megírt kiváló kísérő tanulmány egyébként jórészt az imádságot mint irodalmi műfajt elem-

zi, teljes joggal, hiszen ez olyan terület, amelyet már a felvilágosodás óta egyre kevésbé szokás az irodalomhoz számitani. Bemutatja a tanulmány Pázmány nyelvi építkezését, összehasonlításként kódexeink szövegéből idéz, protestáns oldalról viszont csak egyetlen (későbbi) imádságszerzőt említ: Bethlen Miklóst. Annál nagyobb hangsúlyt kap az a nevezetes eset, amikor Mihálykó János eperjesi evangélikus (nem református, ahogyan Lukácsy Sándor írja) prédikátor az imák nagy részét kinyomtatta a saját neve alatt, s ezt Pázmány az imádságoskönyv második kiadásában megfelelő iróniával kommentálta is. Lukácsy Sándor szövegéből és jegyzeteiből ugyanakkor nem tűnik ki, hogy a protestánsok nem szorultak rá feltétlenül Pázmány plagiálására; elég felütni a *Régi Magyarországi Nyomtatványokat* vagy Incze Gábor művét a XVI–XVII. századi magyar református imádságról, hogy lássuk a valóságos helyzetet. Imádságokat írt vagy fordított a XVI. században Melius Péter (1562), Heltai Gáspár (1567–1574 között), Huszár Gál (1574), Huszár Dávid (1577), Károlyi András (1580), Szalaszegi György (1593 és 1602), Debreceni Szőr Gáspár (1599) és Gyulai János (1599), tudunk róla, hogy létezett egy unitárius imagyűtemény (1592–1597 között), s akkor még nem is vettük

számításba a kéziratban maradt gyűjteményeket. Katolikus oldalon szintén voltak már előzmények: John Fischer magyarra fordított imái (1572 körül), Pécsi Lukács műve (1591), amely szintén Ágostont és Ágostonnak tulajdonított imádságokat fordít, valamint Fejérkövy István imádságoskönyve (1594), amelyből – úgy tűnik – Pázmány sok imádságot szó szerint átemelt.

Mihálykó János egyébként imáinak mintegy harmadát vette át Pázmánytól, a többi valószínűleg ismeretlen forrásból fordította. Lukácsy Sándor azt mondja: „Irodalmunkban ez az első leleplezett plágium.” Ez igaz, de számításba kell vennünk, hogy a régiségben nem ismerték a szerzői jogokat, különösen nem az imádság műfajában, amely maga is meglehetősen sok sztereotip formulából építkezik. A tanulmányíró más helyen maga idézi Pázmány Pétertől: nem tart igényt eredetiségre, hiszen a Bibliát, Szent Ágostont és más egyházatyákat használva fogalmazta meg imáit. Nem kívánom mentegetni Mihálykó eljárását, de rá kell mutatnom: e katolikus imádságok többsége minden további nélkül használható volt egy evangélikus gyűjteményben, legfeljebb egy-két ima címét kellett megváltoztatni. Mi ennek a ma-

gyarázata? Talán Pázmány gyermekkori protestáns neveltetése, melynek során megtanulta használni (amit később tökélyre is vitt) a veretes biblikus prózát, a magyar reformáció nyelvét, de még inkább az, amit már korábban említettem: a könyv protestáns hitről frissen áttért katolikusoknak készült.

Az imádság végső soron minden keresztényen egyház életében fontos szerepet tölt be, s mint látható, léteznek egy közös, a középkoron át a kezdetekig visszanyúló hagyomány, amely a szövegek jelentős részét bármelyik egyházban felhasználhatóvá tette. Pázmány Péter könyvében együtt van jelen ez a hagyomány a katolikus apologetikával, ehhez járulnak még a versek, köztük Balassi zsoltárparafraza, amely a katolikus költő halálós ágyán készült, s az evangélikus tanítvány, Rimay János nyomtatta ki először a református vizsolyi nyomdában.

A hasonmás kiadás jelentős, ritka művet tett közzé olvasható, jó minőségben és elegáns kiállításban, így hozzájárulhat ahhoz, hogy az imádság műfaja visszakapja jogos helyét a magyar irodalom történetében.

Szabó András

GESTA TYPOGRAPHORUM

Megjelent Borsa Gedeon 70. születésnapjára. Szerk.: P. Vásárhelyi Judit. Budapest, Borda Antikvárium kiad., 1993. 162 l.

Amint a kötet címlapjának verzóján olvasható, e könyvet a hetvenéves Borsa Gedeon tiszteletére ajánlják barátai és tanítványai. A P. Vásárhelyi Judit által szerkesztett és Dörnyei Sándor által lektorált kötet tizenkét tanulmányt tartalmaz a 16–18. század könyv- és kiadástörténetéből.

E tanulmányok legtöbbször – szám szerint hét – irodalomtörténeti-kiadástörténeti tárgyú, négy nyomda-, illetve

illusztrációtörténeti, egy pedig kötetstörténeti. Mindegyike olyan diszciplína, amelyben Borsa Gedeon – a bibliográfia művelése mellett – egyforma biztonsággal és eredményességgel kutatott az elmúlt évtizedekben, amint azt számos, e tárgykból idehaza és külföldön megjelent dolgozata bizonyítja. Ezért nem csak azok vallják magukat tanítványának, akik – mint a Régi Magyarországi Nyomtatványok

Szerkesztősége fiatalabb generációja – közvetlen közelében dolgoztak, dolgoznak, hanem a kötetnek olyan szerzői is, akiknek térben tőle távolabbi munkahelyük van.

A köteten belül a tanulmányok a feldolgozott téma időrendjében követik egymást. Az irodalomtörténeti-kiadástörténeti dolgozatok sorát Holl Bélának *A magyar nyelvű zoltárének katolikus hagyományáról* szóló tanulmánya nyitja meg. Az anyanyelvi templomi éneklés református és katolikus hagyományának bemutatása mellett külön kiemelendő Petri András kéziratos énekeskönyvének összevetése Kájoni János *Cantionaléjával* és Illyés István *Soltári énekek* című gyűjteményével. Heltai János a 17. század polemikus irodalmának darabjai közül Milotai Nyilas István elveszett *Catalogus* vagy *Regestrum Convitiorum Petri Pazman Jesuitae* című vitairatát nyomozza, Balásfy Tamás *Apologiájának* utalásai-ból kiindulva. P. Vásárhelyi Judit *Szenci Molnár Albert hollandul* címmel közöl új adalékokat Szenci Molnár Albert munkásságához, méghozzá egy, a herborni nyomdában több ízben megjelent *Sphinx* című rejtvénykönyv közreműködőjeként. Johann Heidfeld *Sphinxében*, annak ötödik kiadásától kezdve szerepel Szenci Molnár Albert játékos *Analecta aenigmatica* című, ismeretlen összeállítása. A gondos bibliográfiai számbavétel során még alaposan és rendszeresen feldolgozott könyvállományokban is előbukkanhat új bibliográfiai egység, különösen a kolligátumokban. Nyáry Zsigmondné *Ismeretlen régi magyar nyomtatvány az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében* című dolgozatában a háromtagú, 17. századi kassai nyomtatványokat tartalmazó kolligátumban *Reggeli könyörgés* címmel új bibliográfiai egységet azonosított.

Míg a fenti négy dolgozat tárgyát a 16–17. századból merítette, a követ-

kező három bemutatandó dolgozat 17. század végi–18. századi témájú. Szelestei N. László *Bél Mátyás Újtestamentum kiadásáról* ír, rendszerezve a későbbi szerzők által gyakran – de nemegyszer tévesen – idézett korai 18. századi bibliakiadásokat. *A régi magyar könyvek kettős, áttördelt kiadásairól* szól Haiman György dolgozata. E nemrégiben, éppen a szerző által felfedezett jelenségnek három példájával ismerteti meg az olvasót, közülük az első Tótfalusi Kis Miklós kétféle formátumban, de szinte egyidőben megjelent amszterdami zoltárkiadása. Wix Györgyné *Évenkénti „dicsbeszéd” a nagyszombati egyetemen* címmel azokat a kinyomtatott évenkénti ünnepi szónoklatokat veszi számba, amelyeket a nagyszombati egyetem hallgatói az 1713–1777 években tartottak. E nyomtatványok egy része ma már csak az irodalomból ismert.

A négy nyomdatörténeti dolgozat közös vonása, hogy a kutatás kiindulópontja a bemutatandó műhely felszerelésének rekonstruálása tipográfiai módszerekkel. Bánfi Szilvia *Huszár Gál komjáti nyomdája és nyomdakészletének eredete* című tanulmánya pontosan lokalizálni tudja e jeles reformátor és nyomdász műhelyének eredetét (Bécs, Zimmermann–Stainhofer nyomda). Ugyanígy Pavercsik Ilona *A kassai nyomda bártfai eredetéről* írva bemutatja a nagymúltú bártfai városi nyomda Kassára került nyomdafelszerelését, és mindazt, ami e nyomda áthelyezésének politikai, illetve vallási hátterében meghúzódott; válaszolva arra a kérdésre is, hogy miért szállította a nyomdát Bercsényi 1710-ben Kassára, és miért vették meg a jezsuiták 1715-ben? V. Ecsedy Judit a 17. század jeles váradai nyomdászának, *Szenci Kertész Ábrahám nyomdájának eredetéről* írt. A kortársak által a nyomda eredetéről feljegyzett ellentmondó tudósítások nyomán elindulva bemutatja a Szenci Kertész Ábra-

hám által használt könyvdiszket és azok németalföldi műhelyekben található megfelelőit. A 16–17. századi magyarországi naptárak hónapképeiről írva Kovács Zsuzsa a teljesség igényével gyűjtötte össze az egyes nyomdák naptáraiban előforduló, a hónap jellegzetes mezei munkáit ábrázoló képecskéket, bemutatva, hogy ahány nyomda, annyi egymástól eltérő metszet. (A rendelkezésre álló terjedelem miatt csak az októberi hónapképek reprodukciói szerepelnek a tanulmányban.)

A kötet történetét Rozsondai Marianne *Lucas Coronensis budai könyvkötő a 16. század elején* című dolgozata képviseli. A szerző rekonstruálja a budai mester könyvkötéshez használt bélyegzőit, és ezek jellegzetességei alapján a mester több munkáját azonosítja. Nem látja azonban megalapozottnak a korábbi kutatók véleményét, amely

szerint Lucas mester Mátyás könyvkötője lett volna.

A most bemutatott tanulmánykötet tervezője (Haiman György) a kiadó (Borda Lajos) nagyvonalúságának és jó ízlésének köszönhetően a jó minőségre és művészi könyvalkotásra koncentrált, és sikerült e tárgyukban eltérő tanulmányokat és az azokhoz járuló sokféle képanyagot művészi egységű illusztrált köteté formálni.

A Haiman György által rendkívüli művészi gondossággal tervezett kötetet Gyomaendrődön a Kner nyomdában nyomtatták, hetven számozott példányban. Ez a kötet egyúttal Borda Lajos antikvárius könyv- és nyomdatörténeti kiadványokat pártoló tevékenységének újabb bizonyítéka, lévén a Borda Antikvárium bibliofil kiadványainak második darabja.

Vizkelety András

HERMÁNYI DIENES JÓZSEF SZÉPPRÓZAI MUNKÁI

Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta S. Sárdi Margit. Budapest, Akadémiai Kiadó–Balassi Kiadó, 1992. 715 l. 2 t.

Hermányi Dienes József az irodalomtörténeti közhely szerint „ismeretlen 18. század” többször felfedezett, majd elfelejtett szerzői közé tartozik. Szórványos említések és szövegrészek közreadása után az igazi felfedezés csak századunkban történt meg. Kelemen Lajos (1925) és György Lajos (1943) szövegkiadását követően Tolnai Gábor irányította rá a figyelmet *A magyar felvilágosodás előzményeiről* tartott felolvasásában, majd Klaniczay Tibor *Demokritus*-kiadása és értékelése (1960) határozta meg Hermányi máig is érvényes helyét a magyar irodalom fejlődés-vonalában. Gyenis Vilmos – több tanulmány mellett – kandidátusi disszertációt írt Hermányi Dienesről, munkájának közreadását és a tervezett kritikai kiadást azonban sajnálatosan korai halála megakadályozta. S. Sárdi Mar-

gitnak köszönhető, hogy Gyenis tanulmányait és kéziratoss disszertációját kollégialis tisztelettel és alázattal sajtó alá rendezte (Irodalomtörténeti füzetek 124. 1991.), és ő vette át a kritikai kiadás csupán szándékban létező örökségét is.

Hermányi Dienes lenyűgöző méretű (korabeli vélemények szerint 158 kötetnyi) irodalmi hagyatékának csupán töredéke ismert, a kéziratok túlnyomó többsége romániai könyvtárakban, illetve levéltárakban található. A kritikai kiadás többéves (évtizedes?) munkálatai idején S. Sárdi Margitnak nem volt lehetősége az eredeti kéziratok tanulmányozására, a sajtó alá rendezés fáradságos munkáját a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában őrzött mikrofilmek alapján végezte el. A szépprózai munkákat felsorakozta-

tó vaskos kötet tartalmazza az összes – e műfajba sorolható – szöveg kritikai jegyzetekkel ellátott kiadását, figyelembe véve és a kéziratok alapján javítva az eddigi kiadások hibáit is. Rendkívül ökonomikus bevezetőjében S. Sárdi Margit nagymértékben támaszkodik az elődök megállapításaira és saját megjegyzéseit főleg a kéziratok hagyaték feltárására, a sajtó alá rendezés problémáira korlátozza. Mindezt azért tartjuk szükségesnek hangsúlyozni, mert fel szeretnénk hívni a figyelmet arra a szeretői magatartásra, amelyet Sárdi Margit megtestesít, nevezetesen: az elődök munkájának tiszteletére és a személyes ambíciók háttérbe szorítására. S. Sárdi Margitnak minden lehetősége meg lett volna arra, hogy Hermányi Dienes Józsefről a hozzáférhető teljes anyag ismeretében monográfiát írjon vagy legalábbis hatalmas bevezető tanulmánnyal nehezítse meg a kötetet. A tudósi önmegvalósítás helyett azonban az alázatot választotta, hosszú időt töltve a tudóskolléga és tanár, Gyenis Vilmos félbemaradt munkájának jegyzetelésével, majd ugyanilyen lelkiismeretességgel készítve el a kritikai kiadás hatalmas jegyzetapparátusát. A recenzió megírásakor csak remélni tudjuk, hogy filológusi teljesítménye méltóvá teszi S. Sárdi Margitot arra, hogy munkája kandidátusi disszertációként is elfogadtassék.

A Hermányi Dienes József szépprózai műveit tartalmazó kritikai kiadás a *Régi Magyar Prózái Emlékek* sorozat 5. köteteként jelent meg, a sorozat eddigi tapasztalatai és a szövegkritikai szabályok alkalmazása alapján. A betűhív szövegeket lapalji jegyzetek kísérik, a tárgyi jegyzetek és a kéziraatra vonatkozó tudnivalók a kötet végén található, majd négyféle mutató és kép-, illetve térképmelléklet teszi teljessé a kiadást. A jegyzetelésben S. Sárdi Margit a lehetőségei szerinti maximumra törekedett, az olvasót szinte minden létező

információval ellátva. Hermányi Dienes szövegei meglehetősen nehéz helyzet elé állították a sajtó alá rendezőt, mert a rendkívül sok név és helységnév a korabeli erdélyi viszonyok aprólékos megismerését igényelte. S. Sárdi Margit lelkiismeretességét és tudását bizonyítja a mintegy hetven oldalnyi annotált névmutató, amely a további kutatás számára akár személyi adattárként is használható. A helynévmutató külön érdeme, hogy nemcsak a korabeli magyar nevet, hanem a román és a szász névalakot is megadja a megyei azonosítással együtt.

A kötet Hermányi Dienes kilenc művét tartalmazza, nagy részük most jelent meg első ízben nyomtatásban. A nyomtatásban először napvilágot látott művek közül ki kell emelni az *E biographia Nicolai Bethlen* címen fennmaradt kéziratot, amely „Bethlen Miklós önéletírásának epikus részeiből készült, egyéni ízlésű kivonat”. S. Sárdi Margit az eredeti Bethlen-művel összevetve alakította ki sajtó alá rendezői véleményét, és választotta ki a két fennmaradt kéziratból a közlésre alapszöveggként méltónak találtatott variációt. De nem volt mindig ennyire könnyű a választás, hiszen a nyomtatott kiadás hiánya ellenére Hermányi Dienes munkái kedvelt olvasmányai voltak a XVIII. századi erdélyi olvasóközönségnek, a kéziratok több másolatban maradtak fenn, a variánsok felkutatása és összevetése alaposan megnehezítette a sajtó alá rendező munkáját. A *Püspökök élete* cím alatt emlegetett életrajzyűjtemény például öt teljes és négy töredékes másolatban ismeretes. S. Sárdi Margit valamennyi kéziratot összevetette és a variánsok eltéréseit jegyzetekben sorakoztatta fel. Éppen ezért ugyanazt kell a kiadás érényeként és hibájaként megneveznünk: a jegyzetelés aprólékosságát és bonyolultságát. A szövegkritikai jegyzetek az eredeti levélszámozásra vonatkoznak és gyak-

ran egy-egy nyomtatott oldalon meghaladják a főszöveg sorszámát. A nagyszámú szövegeltérés eredményeként egy-egy levélen többször is újból kell kezdeni az abc-t, azaz a–z, aa–zz, aaa–zzz jelű jegyzeteket is kénytelen a sajtó alá rendező használni, az olvasó nem túl nagy gyönyörűségére. Ahol viszont kevés a jegyzet, például a *Demokritus*-kiadásnál, ott meg az egy lapon kétszer is újrakezdődő (mert levélszámra utaló) azonos abc okoz nehézséget. A szöveg folyamatos olvasását megnehezíti az is, hogy a szómagyarázatok részben a lap alján, részben csupán a kötetvégi listán szerepelnek, időnként azonban mindkét helyen. Nincs teljesen szétválasztva a tárgyi jegyzetek és szómagyarázatok „feladatköre” sem. Néhány szó mindkét helyen megmagyaráztatik, például garázdálkodik, zsobrák, göcsöre, mások egyik jegyzetanyagban sem találhatók, például paroch (426.), vitorlás pástétom (427.). A névmagyarázatok között találunk olyan, az eredeti szövegből kivett magyarázó szót, amely korábban már értelmezésre szorult, például Szakáll bég – a magyarázat szerint: vacans pap Udvarhelyen. Csak az eredeti szöveg lapalji jegyzetéből derül ki, hogy a „széles és tömött Szakállú Vén Prédikátor vala Udvarhelyen Vácantiába” kifejezés szolgálaton kívüliséget jelent. A névmutató sajnos csak az eredeti szövegekre utal, a tárgyi jegyzetekben a neveket nem tudjuk visszakeresni. Általában a visszakeresés meglehetősen bonyolult és ebben az esetben a

kiadó feladata lett volna, hogy lehetőséget adjon a sajtó alá rendezőnek valamilyen ésszerűbb megoldásra. Véleményünk szerint nagymértékben megkönnyítette volna a kötet használatának a dolgát, ha legalább a jegyzetekben megvalósították volna az élőfejek rendszerét. Miután a tárgyi jegyzetek nagy száma miatt minden mű jegyzet-számozása újra indul, olvasás közben állandó gondot okoz az éppen kézben lévő mű jegyzeteinek megkeresése.

A fentiekben túl bonyolultnak talált jegyzet- és mutatórendszerből azonban sajnálatos módon hiányzik a felhasznált irodalom jegyzéke, ezeket az információkat (azaz főleg a Hermányi Dienesre vonatkozó szakirodalmat) több helyről, az előszóból, a tárgyi jegyzeteknek az egyes művekre vonatkozó bevezetőjéből és magukból a jegyzetekből lehet csupán összegyűjteni. Néhány hiány a rövidítésjegyzékben is kimutatható, például van MKSz, MNy, de nincs ItK, It, OL, OSZK.

A több mint hétszáz lapos szövegkiadás elhanyagolandó hiányosságainak kipécézése csupán arra utal, hogy a recenzens hiába keresett, nem talált súlyosabb kivetnivalót a terjedelmes kötetben. Lelkiismeretes és pontos munkával találkozott és szeretné remélni, hogy Hermányi Dienes művei nemcsak kuriózitásuk okán, hanem éppen a hatalmas ismeretanyagot összefoglaló jegyzetek miatt a XVIII. század kutatóinak megkerülhetetlen kézikönyvévé válnak.

Németh S. Katalin

KÉTSZÁZ ÉVES AZ EGRI FŐEGYHÁZMEGYEI KÖNYVTÁR 1793–1993

Emlékkönyv. Szerkesztette: Antalóczi Lajos. Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, 1993. 343 l.

Ma, amikor a könyvesboltok és az aluljárók könyvespultjai roskadoznak az igénytelen kivitelű, papírkötésű, sajtóhibákkal teli, hivalkodó és ízléstelen

címlapú könyvektől, öröm kézbe venni az Egri Főegyházmegyei Könyvtár emlékkönyvét. Az elegáns, bordó bőrkötésű, színes fotókkal illusztrált szép

könyv méltó ahhoz az intézményhez, amelyről szól. Nemcsak a külseje, hanem a benne olvasható tanulmányok, és a mellettük szereplő bibliográfiák, életrajzok gazdag adattára miatt is.

A szerkesztőnek, Antalóczi Lajosnak sikerült elkerülnie azt, ami az ilyen vegyes tartalmú köteteknek gyakori hibája, vagyis az esetlegességet és az eltérő színvonalú tanulmányok közreadását.

A kötet nyitó tanulmánya az elttel kétszáz év történetét kíséri végig, a könyvtár alapításának előzményeitől egészen napjainkig. Antalóczi Lajos érseki főkönyvtáros levéltári dokumentumok felhasználásával mutatja be a gyűjtemény létrejöttét és annak későbbi sorsát, leírja a könyvtár elhelyezésére szolgáló termeket, időrendi és betűrend szerinti mutatót közöl a könyvtárosokról, végül ízelítőt nyújt a könyvtár legérdekesebb ritkaságaiból és kézírataiból. (Ez a rövid „tallózás” nagyobb terjedelmet és gondosabb korrektúrát is megérdemelt volna.) Jól egészíti ki a tanulmányt az a portré, amelyet Kádár László a könyvtár alapítójáról, Eszterházy Károly egri püspökről rajzolt. A részletes és objektív pályaképet tovább árnyalja Bitskey István tanulmánya (*Római hatások a barokk-kori magyarországi főpapi könyvgyűjtésben*), amely a római Collegium Germanicum Hungaricum magyar alumnusainak könyvgyűjtő szokásait vizsgálja, s ezeken keresztül azt a hatást, amelyet Róma tett a magyar könyvtári kultúrára – a többi könyvtáralapító nagy főpap mellett, magára Eszterházy Károlyra is. Eszterházy érdeklődési körébe beletartoztak a püspökség plébániai könyvtárai is: 1767-től kezdve a Canonica Visitatio jegyzőkönyveiben fel kellett tüntetni a templomokban őrzött liturgikus könyveket és a plébánián található könyvek leltárát is. Ezt a könyvtár- és irodalomtörténészek számára is nagyon értékes

anyagot dolgozta fel Kovács Béla *Plébániai könyvtárak Heves megyében 1767–1769* címmel. Ezt a munkát az tudja értékelni igazán, aki maga is végzett hasonló: rendkívül sok időt és türelmet igénylő feladat a hiányosan, sokszor hibásan, rövidítve felvett könyvjegyzékekben szereplő műveket azonosítani (néha intuíció és szerencse is kell hozzá) és az adatokat rendszerezni. Kovács Béla tanulmánya minden lehetséges szempontból megvizsgálja az anyagot: a 47 Heves megyei plébánia tételes könyvjegyzéke után közli az összesített katalógust és a jegyzékekben olvasható 959 könyv tematikai megoszlását is, s külön jegyzéket állít össze a művek szerzőiről. Terjedelmi okok miatt nem közölhet róluk teljes életrajzot – így viszont esetleges, hogy kiről milyen adat került a listára, elég lett volna talán a művek jegyzékében adni a szerzőkről is egy-két információt.

Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár egyik kötet (egy 1742-ből való latin-horvát-német-magyar szótár) volt a kiindulópontja Lőkös István tanulmányának (*A kaj-horvát nyelvű írásbeliség Ivan Pergošićtól Andrija Jambrešićig*). A magyar irodalmárok (és nyelvészek) figyelmére is méltó lexikon betetőzése volt annak a folyamatnak, amely a kaj-horvát irodalmi nyelvet létrehozta, előzményei között Lőkös István több érdekes írói kezdeményezést is bemutat, kiemelve a magyar vonatkozásokat.

Kilián István az Egri Érseki Levéltárban őrzött jezsuita háztörténet színház-történeti anyagát adja közre. Staud Géza már megjelentette ennek kivonatát, de az egy-két soros adatokon túl még sok, eddig kiadatlan információt tartalmaz a *Historia Domus*: például az előadott darabokról, azok fogadtatásáról, a nézőkről stb. Az itt közölt adattár teljesebb, bővebb, és pontosabb is az eddiginél (szerepelnek benne a retorici-

kai gyakorlatként előadott declamatiók is, így összesen 257 adatot tartalmaz).

Eszterházy Károly terve egy négy fakultással működő egyetem létrehozása volt: ezt szolgálta volna a könyvtár és az egri nyomda is, s ennek egyik alappillére lett volna az egri Teológiai Főiskola. Az 1709-ben alapított intézmény történetéről Bosák Nándor tanulmányában olvashatunk. Kapcsolódik a kötet a mai egri Hittudományi Főiskolához is. Ott hangzott el ugyanis Cs. Varga Istvánnak az a két előadása, amely a Boldogasszony- és a templom-motívumot vizsgálja a magyar irodalomban, gyönyörű versekkel illusztrálva e motívumok megjelenítését, egészen napjainkig.

Nagy értéke a kötetnek Iványi Sándor tanulmánya, amely az egri püspöki nyomdáról nyújt hiteles képet, kijavít-

va a szakirodalomban szereplő téves állításokat. Megállapításai szerint több mint 700 nyomtatvány került ki innen a XVIII. század folyamán.

Iványira a kötet második felében (*Könyvtárosportrék és bibliográfiák*) külön fejezet emlékezik, s azt, hogy munkássága milyen meghatározó volt a könyvtár életében, az általa összeállított bibliográfiák is jelzik (Czapik Gyula írói munkásságáról és a könyvtárról).

A kötet második fele tisztelgés az eltelt 200 év legjobb könyvtárosai előtt: az Albert Ferencről, Michalek Manóról, Leskó Józsefről, Iványi Sándorról készített portrékat a műveikről összeállított részletes bibliográfiák teszik teljesé, Szecskó Károlynak köszönhetően.

Pintér Márta Zsuzsanna

RÓMÁNAK VISELT DOLGAI. BESSENYEI GYÖRGY ÖSSZES MŰVEI

Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte: Penke Olga. Budapest, Argumentum Kiadó–Akadémiai Kiadó, 1992. I–II. 366, 378 l.

Bessenyei késői művei párhuzamosan készültek; a *Rómának viselt dolgaira* – mint a bevezető-tanulmányban olvassuk – utalások találhatók *A bihari remetében*, szövegparhuzamok *A természet világában*. E kapcsolatok helyenként nyújtanak némi támpontot az értelmezéshez, esetleg a kronológiához; a hiteles szöveg megállapítása azonban itt és minden Bessenyei-kiadásban problémákat okoz. A római történetnek van ugyan autográf kézírata, de van korabeli másolata is, ez utóbbin Bessenyeitől származó javítások olvashatók. Kézenfekvő lenne, hogy e javított változat legyen a közlés alapja, ám mivel Bessenyei e korpusznak csak az első 3 könyvét nézte át, a szöveg nem lett volna egységes, így Bessenyei korrekciói jogosan a jegyzetbe kerültek. Szövegközlési problémát jelent a mű ajánlása is: ez Orczy Lászlóhoz szól, autográf kézírata

nem maradt fenn, csak a másolatban olvasható; a szerkesztő az OSZK Levelestárában megtalálta, Orczy Lászlóhoz írott levelet vette helyesen alapszövegnek. Bessenyei ezt látta a másolatban, javításokat nem tett rajta, így hiteles változatnak fogadható el.

Külön fogas kérdés a másolat második kötése végén található *Beszéd az Országnek Tárgyáru*l c. rész közlése. Ez az írás már sok problémát okozott a szakirodalomnak: önálló mű-e? Bevezető inkább? Mely műhöz készült? Miért került e helyre? A szöveg nem ad egyértelmű eligazítást. Összefoglaló igényű, mint általában a késői Bessenyei-művek, szól a nemzet boldogulásának eszközeiről, a tudomány, a törvények tanulásáról, a magyar nyelv fejlesztésének szükségességéről, a nemzeti identitás megőrzéséről, az akadémia felállításának fontosságáról.

A példák sorában a francia nemzet mellett utal a Róma bukása utáni idők „vakságára, tudatlanságára”. E gondolatok valóban nem tartoznak szorosan a műhöz; igaz, amit Kókay György írt a *Prózai munkák* kritikai kiadásának kötetében (Budapest, 1986.): hogy ez az írás leginkább Bessenyei röpirataira emlékeztet. Kókay György úgy véli, hogy Bessenyei „remélt kiadandó új művei sorozatának élére szánta”. Ennek azonban ellentmond, hogy az eredeti cím *Beszéd a munkának tárgyáról* volt, azaz csak egy műre utalt; Kókay szerint a *Jámbor szándék* c. röpirathoz kapcsolódik leginkább. Ám ő is elismeri, hogy eredetileg a *Rómának viselt dolgaihoz* készült, minthogy a munka végén Bessenyei e műről és céljáról vall: „Azért akartam Rómának viselt dolgait írni”, mert „esete *Világ tüköre* melyben az Emberi Nemzet nézheti magát”. Módszeréről is vall: „Tsak a nagy ropanásokon szökdösöm által”; célja, hogy sokan olvassák, vonzó könyvet akar írni, mert „az oskolai mesterséggel, mord elmével és száraz okokkal” írott művet „sutba veti” az olvasó. E sorok tehát mégis azt valószínűsítik, hogy a római történethez készült. Az ilyesféle írások azonban elő- vagy utószóként illeszkednek a munkákhoz, így magyarázatra szorul helye a második kötés végén. Penke Olga szövegösszefüggéseket keres a második kötésben taglalt törvénykezés, törvényalkotás problematikája és a *Beszéd az Országának Tárgyáról* között. Minthogy azonban Bessenyei egész műve – hozzátehetjük, csaknem minden műve – különféle, általános érdekű problémákat taglal, ilyesféle kapcsolatot nem nehéz találni írásai között. Úgy vélem, hogy inkább a filológiai érvek meggyőzőek: az, hogy a szöveg a kéziratban eredetileg is itt szerepelt, s hogy Bessenyei a másolati példányban is jóváhagyta az elhelyezést. A szerkesztő úgy gondolja, hogy a cenzúra is kevésbé akadhatott

fel rajta e helyen – ám egyrészt itt is megtalálhatták, másrészt vannak a műben másutt is olyan gondolatok, eszmefuttatások, amelyek legalább ennyire veszélyeztették a megjelenést. Bizonyos azonban, hogy a *Beszéd az Országának Tárgyáról* itteni közlése és helye mindenképpen indokolt; problema viszont, hogy a *Prózai munkák* kötetében helyén való volt-e kiadása.

A művet átszövő elmélkedő jelleg határozza meg a forráshoz való viszonyát. Bessenyei Millot világtörténetének (*Éléments d'histoire générale*) római történeti részét fordítja, mint Penke Olga megállapítja, korrektil. A franciából átültetett szöveg azonban végig keveredik Bessenyei elmélkedéseivel; ezek mintegy ötszörösét teszik ki az eredeti részeknek. A mű szedése is jelzi a kétféle réteget: miként az 1966–1972-ben megjelent első kiadás, félkövér betűkkel hozza a Millottól fordított szövegeket. Penke Olga gondosan összevetette a műveket, pontosította, kiegészítette az előző kiadás hiányait, helyreállította Bessenyei központozását. Ő közli most először azt a mintegy 50 sort, amely a zsidó népre vonatkozott, s amelyet az előző kiadás szerkesztője kihagyott a műből. Penke Olának nagy érdemei vannak Bessenyei egyéb forrásművei feltárása terén: korábban, folyóiratban publikált cikkeiben, még kiadatlan disszertációjában, az itt olvasható bevezetőben bemutatja és elemzi a felhasznált francia műveket. Mindenekelőtt Millot hatásáról van szó, de taglalja Voltaire, Montesquieu, Vaisette írásainak kimutatható nyomait is. A felsorolt Voltaire-művek mellett talán érdemes lett volna megnézni az *Essai sur les Mœurs* címűt is: Bessenyei ismerte, a *Hunyadi János élete és viselt dolgai*ban kimutathatóan használta. Valószínű, hogy történelem-szemléletére is hatott: a hódító háborúk, a türelmetlenségből származó belviszályok elítélése átszövi a római tör-

ténetet is; egészében pedig az elmélkedésekkel átszótt történetíráásra láthatott itt vonzó példát.

Bessenyeinek határozott céljai voltak könyvével: „Nem azért kell írni a historiát, hogy mesélgessünk általa, hanem hogy az emberi ítélet tételt erőssítsük, a jótul a rosszat különböztessük, és mind azok által az elmét fel emeljük, és az erkölcsöt formáljuk.” A fordítást átszövő elmélkedések, elemzések is ezt a tanító, nevelő célzatot szolgálják, mindenekelőtt az ítéltre, gondolkodásra nevelést. A közbeszúrt reflexiókban kifejti, hogy mit kell gondolni hatalomról, hódításról, népről, vallásról és még számtalan kérdésről – ezekről jó összefoglalást olvashatunk az előszóban. Bessenyei oktató, nevelő szándéka szerint mértékeli forrásait is: több helyen rámutat ellentmondásra, indokolatlanságra, hihetlenségre. Ilyenkor azonban nem adatokat, írásokat szembesít, nem él a szorosabban vett forráskritikával, inkább hangsúlyozottan a józan észre, az okokra támaszkodó ítélet szükségességére hivatkozik. Így jár el egyes események bemutatása során is: elítéli az öngyilkosságot (Lucretiát), az atya és fiai, a testvér és testvér közötti tragikus ellentéteket (Brutus és gyermekei, a Horatiusok esetében), elutasítja, ha csodás jelekre, jóslatokra, „sugarlottságra” hivatkoznak (mint Numa, Tullus), jelzi, ha valamely cselekmény nem eléggé valószerű (pl. Livius leírásában). Bessenyei nem rejti el kétségeit sem, ha a felmerülő problémákra nem tud megnyugtató választ. Kartágó pusztulása fölött elmélkedve azt taglalja, hogy vajon „vak eset” vagy a kartágói háborúk miatti igazságos bosszú érvényesült-e? A választ nem tudja, a történelem „igazságát” nem látja, in-

kább továbbadja tépelődését az olvasónak: „Fejtegesd a dolgon való elmélkedésednek fonalát: kinlódgy véle mig szövevényébül ultra kapsz ki. Én fojtában fáradok, nyomorogj te is néha Olvasó!” A történetíró Bessenyei beszélgető, gondolkodó partnernek tekinti az olvasót, e kapcsolatban helye van a maga személyes megnyilatkozásának is: vallomásokot ír ifjúkori tévelygéseiről, a magányosságról, a bölcsesség és az olvasás vigaszáról, és még sok minden másról. A magyar próza ekkor formálódik, keresi útjait, műfajait; a Bessenyei-féle tanulságos, olvasmányosságra törekvő, elmélkedő jellege mellett szubjektív színezetű történetírás minden bizonnyal egyik jellemző próbálkozás, amelynek művelői, követői vannak: az előszóban is említett Verseghy, Gvadányi, s később, a Bessenyeit példaképnek hirdető Virág Benedek.

A Bessenyei-művek megjelenésének mostoha sorsa volt; különösen áll ez a bihari magányban írott munkákra. A *Rómának viselt dolgait* Vajthó László nagy kiadói munkássága sem tudta napvilágra hozni, csak 1966-ban és 1972-ben adta ki először Ádámné Révész Gabriella. Penke Olga tisztázta, hogy a mű 1801 és 1804 között keletkezett, pontosan tájékoztat az ajánlás és a *Beszéd az Országának Targyáruul* filológiai útvesztőiben, s az ő érdeme, hogy a kritikai kiadás mostani két kötetében hiteles szöveg olvasható. A szerkesztőt dicséri az alapos, korrektt előszó: kitér minden, a szöveget illető kérdésre, forrásra és forráshasználatra, a korabeli szöveggörnyezetre, elemzi a mű jelentőségét. Egészében mintaszerű munka a Bessenyei kritikai kiadás kötetei sorában.

Mezei Márta

SZERBEK ÉS MAGYAROK A DUNA MENTÉN II. TANULMÁNYOK A SZERB–MAGYAR KAPCSOLATOK KÖRÉBŐL (1848–1867)

Szerkesztette: Fried István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987. 351 l.

A Fried István szerkesztette kötet szerzői a szerb–magyar kapcsolatok történetének rendkívül összetett, 1848–1867 közötti szakaszát veszik szemügyre. Találó a megállapítás, amely szerint „szerb és magyar történészek közös gondolkodásának, vitájának dokumentuma... a kötet”, amely az 1981. május 18–19-én Belgrádban a Szerb Tudományos Akadémia szerb és magyar történészek részvételével rendezett konferenciájának előadásait és a kapcsolódó vita szöveganyagát adja közre.

Már az előadások és korreferátum jellegű és igényű hozzászólások címeit szemlélve is azonnal nyilvánvaló, hogy az írások többsége a történettudomány körébe tartozik, és csak a kisebb hányad utalható az irodalom vagy tágabban a művelődéstörténet szférájába.

A történész-szakemberek a jelzett, 1848–1867 közötti korszakot láthatóan két részre tagolva tárgyalják: az előadások egyik része az 1848–49-es esztendő, illetve a Ferenc József trónralépését közvetlenül követő egy-két év anyagát vizsgálja, a másik viszont a tágabb periódusra, az 1848–1867 közötti évtizedek egészére irányítja a figyelmet. Az előbbi csoportba tartozó tanulmány például Milorad Ekmečićé, aki *Garašanin, Czartoryski köre és a magyarok 1848–1849-ben* címmel értekezik, vagy például Sándor Pálé; ő az 1849 utáni magyarországi birtokszerzések történelmi jelentőségéről szól, míg Spira György a magyarországi nemzetiségi mozgalmak Ferenc József uralomrajutása utáni történetét taglalja. Vasilije Krestić, Katus László és Bona Gábor az egész korszakot áttekintő igénnyel szólnak a magyarországi szerbek politikai törekvéseiről (*A magyarországi szerbek politikai törekvései és a magyarok*), a magyar

politikai vezetésnek a délszláv kérdérről vallott nézeteiről (*A magyar politikai vezetőréteg a délszláv kérdérről 1849 és 1867 között*), illetve a magyar–délszláv együttműködési kísérletekről 1849 és 1867 között (*Magyar–délszláv együttműködési kísérletek*).

A korszak sokszínű történettudományi közelítése megannyi új szempontot és eredményt kínál a további kutatás és egy a jövőben megírandó, a szerb–magyar viszony egészét felölelő szintézis számára. A szerzők lényegében egyetértve konstatálják, hogy az 1848 és az 1867 közötti közel két évtizedben a szerb és a magyar politikusok egyaránt attól a korabeli felismeréstől indítatva gondolják újra a forradalom és szabadságharc alatti eseményeket, amelyet Vasilije Krestić idéz is dolgozatában: az abszolútizmus győztesei „a szerbek hűségét azzal jutalmazták, amivel a magyarok hűtlenségét büntették”. Ez a tény a kor szerb politikusainak körében csalódottságot okozott, többeket önvizsgálatra készítetett, mert – Spira György szavaival – „... a történeteket mérlegelve, ezek a férfiak csak olyasféle következtetésre juthattak, hogy azzal, amit 1848–49-ben cselekedtek, a magyar forradalomnak sokat ártottak, a Habsburg-ellenforradalomnak pedig sokat használtak, az általuk dédelgetett nemzeti törekvések megvalósulását viszont egyetlen lépéssel nem vitték előre...” (121–122.) A tényekkel való ilyen szembesülés a magyar és a szerb politikusok jelentős részét a Kárpát-medencében mindenkor időszerű felismerés követésére serkentette: a két nemzet kapcsolataiban nem azt kell keresni, ami szétválaszt, hanem ami összeköt. A tanulmányok szerzői az eddigi ismereteket több ponton meghaladó tényanyagot tártak fel azt bizo-

nyitandó, hogy a Habsburg-ház forradalom utáni politikájának következményeként – a szerb és a magyar közéletben egyaránt – új emberek, a szerb–magyar közeledés hívei léptek a színre, s a magyar emigráció legjobbjai is a magyarországi szerbség – és más nemzetiségek – érdekeit figyelembe véve keresték a megoldást. Erre utal Bălcescu Dunai Egyesült Államok-tervének mérlegelése, többek által elvbenei elfogadása, de Kossuth konföderációs elképzelései is – jóllehet, a regresszív nézetek is felszínén maradtak, s itt például Podmaniczky Frigyes ismert nyilatkozatára gondolhatunk: „Ha már Reichsrathba kell mindenáron mennem, csak inkább megyek Bécsbe a németek, mint Belgrádba a rácok köze.” (151.) És persze ide illeszthetők Kossuthnak a szerbek követeléseit illető fenntartásai is: mint ismeretes, a szerbséget nem tekintette „történeti államjogokkal bíró politikai nemzetnek”, míg Croatia esetében úgy ítélte, hogy a horvátokat a történeti jog alapján megilleti a területi autonómia. (A szerbek követeléseiket a természetjog érveivel indokolták.)

Katus László csokorba szedte a liberalizmus híveinek toleránsabb vélekedéseit is – hangsúlyozva, hogy azok joggal bírálták a magyar reformkor és a forradalom nemzetiségi politikáját, az erőszakos nyelvi programot, a magyarosító törekvéseket, s vélelmük szerint jogos volt a nemzetiségeknek a szabad nyelvhasználatot kapcsolatos igénye is.

Ugyancsak Katus László mutat rá a konzervatív nézeteket vallók szerepére, akik nemcsak a szerb autonómia-törekvéseket kárhoztatták, hanem Kossuth és Deák Horvátország autonómiájával kapcsolatos felfogását is.

A kölcsönösség jegyében zajló törekvések – az olykori ellentmondásosság ellenére – a megbékélést célozták s ez markánsan ki is rajzolódik a kötet ta-

nulmányaiban. S nemcsak a történettudományi nézőpontúakra gondolunk, hanem az irodalomtörténeti, illetve művészettörténeti kérdéseket taglaló írókra is. Ez utóbbi kérdéskört érintő dolgozatok a kötet terjedelmének bő egyharmadát alkotják, ám jelentőségük és fajsúlyuk semmivel sem marad el a historiográfia körébe tartozóak mögött. A négy szerző (Szelei István, Fried István, Božidar Kovaček, Miodrag Janković) más és más aspektusból vizsgálja a jelenségeket, s természetesen a konkrét tárgyválasztásban is – szükségképpen – eltérnek. Fried István *Szerb–magyar művelődési kapcsolatok (1849–1867)* c. tanulmánya lényegében összegező igényű szemléje mindannak, ami kulturális kapcsolatainknak a korszakbeli markáns eretétét jelenti, s a szerzőnek megvallott célja a kölcsönösségen alapuló, tudatos közeledési szándék főbb vonásainak (a politikaiaknak is) bemutatása. Nem idealizálja a közeledés gesztusait és folyamatait, sőt arra figyelmeztet, hogy az egykori szerb–magyar konfliktusok most is tovább élnek a szerb és a magyar gondolkodók reflexeiben, de időlegesen háttérbe szorultak a körülmények következményeképpen. Ugyancsak meggyőző az az állítás is, amely szerint a szerb közeledés (elsősorban a politikai szférában) nem csupán taktikai lépés volt, hanem komoly megoldásra való szándék.

Az irodalmi kapcsolatok gazdag tárházából Fried jó szemmel választotta ki a legfrappánsabb példákat, amelyek híven tükrözik a két nemzet ekkori viszonyát. Obernyik Károly *Brankovics György* c. darabjának irányzatosságáról szóló fejtegetései találóak: a törökkel szövetkező despota népe és családja tragédiájával fizet, pedig nyilvánvaló dolog – sugallja a darab –, hogy „a szerbek csak a magyarokkal szövetségben, a magyarok pártfogásával küzdhetnek eredményesen függetlenségü-

kért.” (310.) Nem feledkeznek meg Fried az Obernyik-darab ellenpontjának tekinthető *Djuradj Branković* és *Krv za rod* c. Jakov Ignjatović-regényekről sem, amelyek az ellentétes hangsúlyok ellenére is a szerb–magyar megbékélést szolgálták.

Az irodalmi közeledés további jeleit lajstromozza Fried István a szerb és a horvát népköltészetnek a reformkorban gyökerező korabeli recepcióját éppúgy fontos adalékként kezeli, miként a magyar íróknak a török ellen harcoló szerbek iránti rokonszenvét, s még a ma már inkább irodalomtörténeti érdekű olyan kísérleteket is számba veszi, mint Madarassy Klotilda *Cernagora gyöngye* és Remellay Gusztáv *A Csernovicsok* c. elbeszélése. Az pedig már csak természetes, hogy Jókai és a szerbek viszonyáról, Jovan Jovanović Zmaj Petőfi- és Arany-fordításairól, valamint a *Letopis Matice srpske* magyar tárgyú publikációiról is lényeglátóan szól szemléjében.

Lényegében Fried adatsorát bővíti és némely esetben jelentősen árnyalja Boidar Kovaček *A magyar kultúra hatása a szerbekre 1849 és 1867 között* c. tanulmánya, amelynek legizgalmasabb passzusai a *Letopis „hungaricáiról”* szólnak, de legalább ennyire fontosak néhány más lap (*Sedmica*, *Vojvodjanka*, *Šumadinka*, *Južna pčela*, *Podunavka*) információs anyaga is, amelynek alapján joggal fogalmazza meg két fontos következtetését: (1) az 1848 és 1867 közötti időszakban a *Letopis* Jovan Djordjević szerkesztette 1858-as évfolyama jelenti a folyóirat magyar orientációjának tetőpontját; (2) az 1860-as évtizedben viszont a szerb és a magyar liberális mozgalom együttműködést szorgalmazó törekvései voltak a meghatározók.

A korszak szerb–magyar kapcsolatait a korai romantika nyelvszemléletének aspektusából vizsgáló Szeli István

dolgozata (*A kora romantika nyelvszemlélete*) tovább árnyalja a kötet egésze alapján kirajzolódó kapcsolattörténeti képet, amit tanulmánya alábbi megállapításával illusztrálhatunk a legtalálóbban: „Míg az egyik oldalon a herderi nyelvfilozófiát a magyar történelmi fejlődés adottságai és a társadalmi viszonyok a feudális államiság irányába taszítják el, addig ugyanaz a nyelvbőlcsélet a szerb publicisztikában a vérség, a fajtság, a nemzeti autentikusság torz túlzásaihoz vezet.” (281.) Célszerű megjegyezni, hogy e megállapítás nyilvánvalóan további vizsgálatot igényel és árnyalásra is szorul.

Miodrag Janković az eddig ismertett tanulmányokból hiányzó területet mutat be *A magyar és a szerb művészet a 19. század közepén* c. rövid, ám így is igen tartalmas írásában. Tipológiaiilag sem hanyagolható tényeket tár fel, és adatait mérlegelve megállapítja, hogy a 19. századi modern szerb festészet bölcsőhelye a Vajdaság volt (tágabban Magyarország), miként az irodalomé is, s voltaképpen innen sarjad ki majd a Szerb Fejedelemség művészeti élete is, mégpedig a Vajdaságban indult alkotók áttelepülése révén. Számos érdekes, a szerb–magyar képzőművészeti kapcsolatok egésze szempontjából fontos tényről közöl (Pavle Simić és Barabás Miklós; Madarász Viktor, Jankó János és Novak Radonić, valamint Djura Jakšić alkotásai közötti összefüggések; a székesfehérvári Katarina Ivanović festésze), ami remélhetően ösztönzi majd a további kutatást is.

Noha a konferencia és a kötet megjelenése között eltelt idő alatt a kutatás több irányban is folytatódott, újabb eredmények is születtek, összegezőképp megállapítható: a további kutatások során a kötet tanulmányanyagát nem lehet figyelmen kívül hagyni.

Lőkös István

Nagyon vártam ennek a kötetnek a megjelenését. Tapasztalatból tudom, hogy Jókai adomái állandóan bizonyítják jelenlétükkel, hogy a nagy író hatása át- meg átszövi hazai művelődésünk mindennapjait. Érdeklődéssel olvasom a JKK előttem fekvő kötetét azért is, mert egy jőnevű filológus, Sándor István látta el jegyzetekkel az adomák szövegeit. Mióta megkaptam a gyászjelentést Sándor István haláláról, kötelességemnek tartom, hogy szomorúan méltassam a vaskos kötet érdemeit és hasznát a jövő magyar irodalomtörténeti és folklórisztikája szempontjából.

Öszintén kalapot kell emelnünk Jókai nagysága előtt, aki az önkényuralom időszakában, nyolc év alatt sem veszette el életkedvét, sőt felismerte a humor jelentőségét a nép és a társadalom önmagáralálásaért folytatott irodalmi tevékenységben. Sándor István nemcsak a már megjelent Jókai-művek gazdag tárházát tekintette át, hanem gondosan áttanulmányozta a nagy író által szerkesztett folyóiratokat, naptárakat. Ezek közé beillesztette *A magyar nép adomáinak* teljes anyagát a 15 kiadás alapján, sőt kibányászta a gazdag adomakincset Jókai humorisztikus albumaiból, Az Üstökös hetilap 19 számából és Kakas Márton Naptárából. A bűvárlat eredménye az lett, hogy sikerült a Jókai-adomákötet összeállítójának 990 szöveget növekvő számban felsorolnia, amely bizonyítja klasszikus írónk sokoldalúságát, bár így az adoma műfaji határait számtalanszor lépte át. Így a novellameséktől a nevető fejfáig az adomák tengerében sok minden megtalálható az elbeszélő hagyományban. Élő világ ez majdnem 150 év elmúltával. Sándor István biztos kézzel vezet minket át a

Jókai-adomák tengerén, nem csoda, hiszen György Lajos utolérhetetlen tárgy történeti kutatásai korábban már biztos alapot teremtettek a műfajban való pontos eligazodásra. A kötet összeállítója végigveszi az adomák forrásait a családi örökségből, az irodalmi ösztönzésekből és az újságírói gyakorlatból. Különösen figyelemre méltó *A magyar nép adomái* c. gyűjtemény kialakulásának és változásfolyamatának szemmel kísérése, valamint a humorisztikus albumok adomaanyagának egzakt ismertetése. Úgy vélem, hogy a magyar irodalomtörténeti kutatás jelentékeny eredményei nyerneek összefoglalást Jókai adomáival kapcsolatban.

Nem hallgathatom el csalódásomat a JKK eme kötetének átolvasása után. Sándor István teljesen lemondott az anekdoták tipológiai meghatározásáról. Jó néhány vándortémát a nemzetközi motívumkatalógus szerint is meg lehetett volna határozni. Kár, hogy ez elmaradt, mert így a szövegek világ-irodalmi összefüggéseit nehezen fogja felismerni a korábbi eredményeket számbavevő, irodalomtörténeti–folklórisztikai tárgy történeti kutatás. Ezt a hiányt kívánom most pótolni, amikor kiegészítéseimet a szövegek sorrendjében fűzöm hozzá. (A rövidítések feloldása *A magyar protestáns exemplumok katalógusa* c. könyvemben található.)

Kiegészítéseim tehát a következők:
 JKK Adomák p. 46, num. 66: AaTh 1534 A*; Moser-Rath, Schwank 291, not. 111.; Kultsár I.: Hasznos Mulatságok. Pest 1821, 208.; Gyömbéri Darázs J. 4. 1845, 60, num. 1057. – p. 51–53, num. 70: AaTh 922. – p. 54sq., num. 71: AaTh 160 A*. – p. 55–57, num. 72: Kutjavásár; BP 3. 191. – p. 57sq., num. 73: AaTh 1689 A; BN 905*; György

num. 154. – p. 59, num. 75: K 1812.14.1. mot. + J 2512. mot. – p. 59sq.: AaTh 875. – p. 61sq., num. 78: P 15.7. mot. – p. 62–65, num 79: Q 411. 14. mot. – p. 66, num. 80: AaTh 1950. – p. 67–70, num. 81/l: M 211. mot. – p. 71sq., num. 81/III: D 1266. mot. + D 1721. mot. – p. 73–75, num. 81/IV: AaTh 664 A* (Hatvanihoz kapcsolódik). – p. 87–95, num. 93: AaTh 1539. – p. 95–99, num. 94: AaTh 1313 A + J 1772. 9. mot. + AaTh 1696. – p. 99sq., num. 95: AaTh 1457. – p. 100–102, num. 96: AaTh 1654. – p. 102–104, num. 97: AaTh 1000. – p. 104sq., num. 98: AaTh 1450 + 1384. – p. 106, num. 99: Szendrey Zs.: Falucsúfolóink. Ethn. XXXVIII (1927), 32, I/2. csoport.; Sirisaka A.: Magy. közmondások könyve. Pécs 1890, 10. – p. 112, num. 103: A palóc tintát iszik; Gáspár J./Kovácsi A. 1853, 174sq., num. 135/1.; Erdélyi Indali P. 1856, 144sq., num. 144/3. – p. 113–116, num. 107: J 1750. mot. + MNK 1306*I + MNK 1248 I* + MNK 1340*V + AaTh 1319 E* (?) + 1310. A szöveg falucsúfoló anekdotái a következők: MNK 1248 I* + MNK 1340*V + AaTh 1290 + 1310 + 1534 A* + MNK 1339 C I* + AaTh 1296* + MNK 1306* VI. – p. 116sq., num. 109: AaTh 1453. – p. 146, num. 145: Úgysem lesz vicispán! György num. 235.; Moser-Rath, Schwank 221, not. 79. – p. 152, num. 157: AaTh 1824. – p. 169sq., num. 184: AaTh 1965. A Gesta Romanorum 71. sz. elbeszélésének (Cecus et claudus) anekdotává fejlődése; Budapesti Szemle CXVII (1904), 157. – p. 173sq., num. 191: AaTh 1296 B. – p. 174, num. 192: Dömötör, Cigányadomáink 89, num. 80. – p. 176, num. 194: MNK 1341*II. – p. 176sq., num. 195: AaTh 1631. – p. 178, num. 197: Dömötör, Cigányadomáink 93, num. 141. (Szalonnapihívás). – p. 179, num. 199: AaTh 778. – p. 179sq., num. 200: Dömötör, Cigányadomáink 103, num. 310. – p. 180sq., num. 202: AaTh 1807 A; Ujváry Z.: Adomák Gömörből. Debrecen 1988, 123. – p. 185, num. 211: Kiss-

házy J.: Nevetős fejfák. Miskolc 1932, 33, num. 112. – p. 186, num. 214: Kissházy J. op. cit. 20, num. 63. – p. 190sq., num. 221: NL 2, 50 (Katona Imre összefoglalása a faragószék nótájáról). – p. 214, num. 248: AaTh 1373. – p. 215, num. 249: MNK 1300*IV. – p. 215sq., num. 251: György num. 109. – p. 216sq., num. 253: AaTh 2040. – p. 229sq., num. 265: A posztó mérése fától fáig a betyármondák gyakori eleme: Bogatyrev, P. G.: Slovaczkije epičeskije rasskazy. Moszkva 1963, 41, not. 120. – p. 234sq., num. 274: AaTh 1685; MNGy. VIII, 448–450, num. 4/4. – p. 239, num. 282: AaTh 1678*. p. 240, num. 285: AaTh 1563*. – p. 245sq., num. 289: Messze a messziség + Ranke 921** + AaTh 921 F*. – p. 247sq., num. 291: T 251. 7. mot. – p. 250, num. 294: AaTh 298. – p. 251, num. 295: AaTh 1349 F*. – p. 279, num. 340: MNK 1833 J* I + II A. – p. 284, num. 351: Dömötör, Cigányadomáink 106, num. 355. – p. 287, num. 357: AaTh 1630 A*. – p. 288, num. 360: Dömötör, Cigányadomáink 97, num. 200. – p. 319sq., num. 420: AaTh 1807 A. – p. 398, num. 569: Papagáj és paraszt; B 211.3.4. mot. + J 1705. 1. mot. – p. 411, num. 592: „Hol lakik, édes?” Szendrey Zs.: Falucsúfolóink. Ethn. XXXVIII (1927), 31, I/1. csop. – p. 435sq., num. 637: MNK 1213**. – p. 437, num. 641: J 215.2.1. mot. – p. 438, num. 642: AaTh 1231*. – p. 446, num. 655: AaTh 1657 A (eltérő). – p. 465sq., num. 684: AaTh 1381 (erősen eltérő, fecsegő asszony nélkül).

Talán ezek a szerény tárgy történeti jegyzetek mint kiegészítések hozzájárulnak a Jókai-anekdoták eredetének további nyomonkutatásához. Ténnyelő bizony van elég ezen a téren, mint ahogy a rengeteg Jókai-szöveg származék a népiszkolai tankönyvekből megvilágítaná az anekdoták, adomák utóéletének számos esetét, amelyről mélyen hallgat a vaskos könyv jegyzetanyaga.

Dömötör Ákos

MADÁCSY PIROSKA: FRANCIA SZELLEM A MAGYAR REFORMKORBAN (FRANCIA IRODALOM ÉS KULTÚRA A REFORMKORI MAGYAR FOLYÓIRATOKBAN)

Szeged, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Kiadó, 1992. 167 l.

Aki ezentúl a XIX. századi magyar-francia kapcsolatok történetét kutatja, feltétlenül hasznosítani fogja e könyv anyagát és tanulságait, hiszen legfontosabb fejezete a „Magyar folyóiratok (1814–1848) francia vonatkozású cikkeinek, híreinek bibliográfiája”, első része pedig kísérlet a nagyszabású gyűjtés feldolgozására.

A kötet címe Eckhardt Sándor *A francia szellem* c. könyvét idézi, s ez egyrészt az elődök tiszteletét és a kutatás folytonosságát jelzi, másrészt a feltárt adatok összefüggéseit hivatott felmutatni és egységesíteni, nem a szellemtörténet rehabilitálásával, hanem olyan metaforával, amelynek értelmezéséhez a címlap Delacroix-ihlette rajza is hozzájárul: egyik kezében trikolórral, a másikban szuronyos puskával megjelenik Magyarországon a Szabadság. Olyan általánosítások előlegezése ez, amelyeket az alcím konkrétsága sem tud ellensúlyozni; elhitetése annak, hogy a francia kultúra végeredményben a forradalmiságban összegezhető; annak, hogy ez a szellem létezik, egységes, leírható és – mintegy teleologikusan – befogadható. Ennek a folyamatnak csúcspontja, mintegy korszakos összegezése is van, hiszen a bibliográfia a forradalom esztendejével ér véget.

A szintézisre törekvő fejezetek jótékonyan oszlatják el egy ilyen végső egység illúzióját, sőt az egész vállalkozásra érvényes az a megjegyzés, hogy „az összképben nagyon nehéz rendszert, rendet teremteni” (48.). A feldolgozás módszere több tekintetben is közel áll a csúcspontként bemutatott, Jókai szerkesztette Életképek (15.) önszemléletéhez és leegyszerűsítéseihez, amelyek a „Mi franciák voltunk valamennyien” mondat öneszményítő azo-

nosulásában összegeződnek. A tárgynak ez a csapdája olyan ítéletek továbbörökítését hordozza magában, mint – Irinyi nyomán – a „nemzeti ébredésünk Párizsból ered” (8.) vagy „a költészet forradalma ugyancsak Franciaországból indult ki” (29.) kijelentése; olyan ellentéteket, mint pozitív-negatív (12., 18., 61.), haladó-passzív (58–59., 65.), „l’art pour l’art vagy l’art pour l’homme” (29.); s olyan felfogásbeli archaizmusokat, mint a megértés tökéletessége („Tökéletesen nyomon követhető [...] a magyar folyóiratokban a reformkori szabadelvű politikai átalakulás”, 21.), az azonosulás mint az eszmék befogadásának mércéje (az „igazi befogadók, az elfogadók”, 26.), az objektív vagy szubjektív recepció választékosága („A fordítók, kritikusok követik a tolmácsolják-e az eredeti művet, vagy saját világképüknek megfelelően alakítják át”, 57.), a költőről kialakítható „valódi” kép lehetősége („egy sajátos Lamartine-kép”, mely „hol negatívabb, hol pozitívabb, mint a valódi”, uo.), s „a helyes értelmezés és értékelés” kockázatai a reformkorban (uo.), amelynek végén George Sand képe „egyre valódiabb” lesz (66.). Mindazonáltal egyértelművé válik, hogy nem egységes szellemiség befogadásáról, hanem két kultúra sokrétű, ellentmondásos, állandóan változó anyagának bemutatásáról van szó.

Az értekezés először a folyóiratok Franciaországról kialakult panoptikum-szerű összbenyomását rajzolja meg, s ebben a bevezető áttekintésben a befogadó szemléletek közvetítést meghatározó összehasonlító vizsgálatát tartjuk a legsikeresebbnek. Megjegyzendő, hogy a francia és magyar könyvtárak tárgyalásakor (16.) Toldy Ferenc Nem-

zeti Könyvtár c. sorozata mint könyvtár kerül szóba. Az ezt követő eszmeforténi összefoglalás érdeme, hogy a közvetlen és a közvetett (elsősorban német) források közötti különbségeket hangsúlyozva újabb adatokkal bővíti a szakirodalmat.

A francia irodalom fogadtatását elemző, monografikus témát áttekintő fejezetek nem hívják fel a figyelmet az akkori és a későbbi terminológia eltéréseire és problémáira, ami félreértések oka lesz: a Magyar Szépirodalmi Szemle Balzac-ismertetése a realizmus elfogadásának minősül (33.), az Athenaeum viszont ugyanőt a francia romantika tehetségéért üdvözli (72.). Ez magyarra szorul. Kérdéses az, hogy „a kor vezető lírikusai nagyon csekély idegen befolyást (így franciát sem) mutatnak” (33.), hogy az „eredeti elbeszélés” műfaja „csak a század második felében válik irodalmunk szerves részévé”, s hogy „a magyar irodalomban a regény megszületését a romantika hozza el” (38.). Lamartine és George Sand fogadtatása kiemelkedő jelentőségűvé vált s ez önálló tárgyalásukat tette szükségessé.

A szakirodalmjegyzék után a külföldi és a magyar nevek magyarázata következik: az előbbieket a Grand dictionnaire universel du XIXe siècle français, az utóbbiak a nagy Szinnyi és a Magyar Irodalmi Lexikon alapján készülték. Ez az olvasónak nyújtott – egységesnek nem mondható – segítség kétségtelen eligazítást jelent az alapvető információk tekintetében.

„A HETEDIK TE MAGAD LÉGY!”

Újabb József Attila-versértelmezések. Az ELTE Bölcsészettudományi Karának XX. századi magyar irodalomtörténeti tanszékén készült dolgozatok. Szerkesztette Szabolcsi Miklós. Budapest, 1991. 71 l.

Barátságos dekontextuáló gesztussal már címében is értelmező tevékenység folytatására szólít e vékony kis kötet,

A kötet legbecselesebb részének tekinthető bibliográfia függelékben szerepel. Tartalmazza az Erdélyi Múzeum, a Tudományos Gyűjtemény, a Felső Magyar Országi Minerva, a Kritikai Lapok, a Társalkodó, a Regélő–Honművész, a Rajzolatok, az Athenaeum és a Figyelmező, a Regélő Pesti Divatlap, a Pesti Divatlap, a Honderű, az Életképek, a Magyar Szépirodalmi Szemle, a Tudománytár és a Kisfaludy-Társaság Évlapjai francia vonatkozású cikkeket.

Nincsen tökéletes bibliográfia: ez sem az. Érdemes lett volna ismertetni azokat a kritériumokat, amelyek szerint az egyes tételek jegyzékbe kerültek. Nem mindig szerepelnek a szinbírálatok: a Regélő Pesti Divatlap és a Magyar Szépirodalmi Szemle esetében például hiányoznak; ez arra utal, hogy a szempontok lapok szerint változhatnak. A túlzott francia hatás ellen fellépő cikkek sincsenek következetesen feltüntetve: a legnagyobb hiány Henszmann nevéhez és a francia drámáról folytatott vitához fűződik. Mindenesetre most már van olyan kiindulópontunk, amelyet ki-ki tovább gazdagíthat és pontosíthat további kutatásaival.

Nem lehet említetlenül hagyni a könyv szövegének szembetűnően felületes gondozását: szinte minden lapon van sajtóhiba, igen gyakran több is, idézetben és magyarázatban, magyar és francia nyelven egyaránt. Mintha egy reformkori szedő munkáját javíthatnánk!

Korompay H. János

mely négy József Attila-verselemzést tartalmaz. Az elemzők mindegyike szembesül valamiképp saját eljárásá-

val, magunk e nézőpontból vennénk szemügyre a tanulmányokat.

A legközvetlenebb szövegekörnyezet kijelölésében bizonyos motívumok előfordulása segíti *A hetediket* elemző Faluvégi Katalint, s ő úgy véli, e másutt elszórtan előforduló motívumok összegzése tünteti ki az elemzett verset. Horváth Katalin számára az *Altató* műfaji besorolása jelöli ki a vizsgálat keretét, s analizise végén megállapítja, hogy a vers beteljesítheti pragmatikai funkcióját, „a gyermeki szorongás biztosan föloldódik és a kis Balázs elaludhat”. Boros Gábor az *Eszméletet* elemmezve József Attila elméleti írásait tekintí kiindulópontnak, s ez a fogalmi „összeolvasás”, szembesítés adja az értelmezés fővonalát, míg Vörös Boldizsár a József Attila-i „részlethitelességet” komolyan véve a Németh Andor személyére vonatkozó források segítségével fejtí fel a *Németh Andor* című portré elkódoló-eljárásait, majd a művet a ráolvasások műfajához kapcsolja. Már itt megállapíthatjuk, hogy a tanulmányok szerzői biztosan kezelik a forrásokat és a másodlagos irodalmat, s az ezek által felvázolt kontextusnak következetesen feleltetik meg az elemzendő műveket.

Boros Gábor egyik jegyzetében üdító tudatossággal tematizálja saját értelmező eljárását, s kiderül, hogy erre nézvést is József Attila álláspontját tekintí mérvadónak. Az elemzés folyamán is rákérdez megkülönböztetései jogosultságára, s az értelmezés nyilvánvalóvá teszi, hogy az elemző saját pozíciójának árnyaltsága és határozottsága biztosítja a szöveg többféle szintjének megszólalását. Számunkra talán a „meglett ember” interpretációja a legkevésbé meggyőző, még a *Dúdoló* és a *Proletárdal* ajánlott szakaszaival való

összevetés után is úgy látjuk, a forradalmárról nehezen lenne elmondható, hogy „nem papja senkinek”. Vörös Boldizsár dolgozata megbízhatóan azonosítja a *Németh Andor* „medália” arche-szimbólumait, miközben figyelmet szentel a vers hangszerű összefüggéseinek, a verselésnek, s bemutatja egyes képek keletkezését köznyelvi szintagmák összevonásából, átforgatásából. Sőt, ezen eljárásokat el is helyezi a szürrealizmus és Németh Andor nyelvfelfogásának keretében, így nyerve új dimenziót a portré tükröző eljárásának értelmezéséhez.

Azonban a kontextus kijelölésében néha a „túltermelés” esete forog fenn, amikor az elemző a saját józan ítélőképessége szerint sem feltétlenül kamatoztatható megfeleltetéseket önmaga ellenében is prezentálja. E kérdéskörben a költő biográfiája jelenti a legnagyobb csapdát. Faluvégi Katalin joggal riad vissza attól, hogy a vers bizonyos egységeit orvosi megfontolások alapján diszkvalifikálja, mégis úgy véli: „ezt a megjegyzést [a betegségről] nem lehet figyelmen kívül hagyni”. E bizonyos magyarázatok elvetésétől, mások hangsúlyos méltánylásától visszariadó önkorlátozás fejeződik ki az elemzők időnként előforduló önlebecsülő kitételeiben.

Ám még e helyeken is kicsendül a dolgozatokból az elemzők személyes érintettsége, miként az *Altató* értelmezője vall arról: „a vers régen azért tetszett annyira, mert én magam voltam benne az elaltatandó kisgyerek. Ma már inkább az anya szerepe foglalkoztat”. A recenziens sem tehet mást, mint hogy e reményteli momentummal zárja ismertetését.

Katona Gergely

Beszámoló az MTA Textológiai Munkabizottságának 1994. január 31-i üléséről

Január utolsó napján, megszokott helyén, a Petőfi Irodalmi Múzeumban tartotta a Textológiai Bizottság az év első ülését, amelyen huszonkét tag és négy meghívott vett részt. Először új házigazdánk, a múzeum nemrég kinevezett főigazgatója üdvözölte a megjelenteket. Praznovszky Mihály hangsúlyozta, hogy a Károlyi-palota falai között nagy örömmel biztosít helyet és lehetőséget minden irodalommal kapcsolatos rendezvénynek és kezdeményezésnek, és ezen belül – a múzeum haladó hagyományait folytatva – a textológia művelőit megkülönböztetett barátsággal és együttműködési szándékkal fogadja.

Az ülés fő vitatémája a Babits-levelezés kritikai kiadásának tervezete volt. Sipos Lajos, a levelezéskötetek sorozatszerkesztője ismertette az elveket, s a munka illusztrálásául mintegy 20 jegyzetelt levelet mutatott be a jelenlevőknek. Elmondta, hogy különböző lelőhelyekről több mint 8000 levelet gyűjtöttek össze, és e rendkívül széleskörű anyag teljes közlése a cél. Sipos Lajos a kiadás formai szabályainak ismertetése után az anyag jellegéből következő szerkesztői kérdéseket is felvetett. Végül ismertette az első hat kötet időhatárait és azok sajtó alá rendezőit. A felkért három hozzászóló (Korompay H. János, Debreczeni Attila, Szilágyi Márton) korreferátuma terjedelmi, tartalmi és formai kérdések köré csoportosult. Vázolták egy regista-függelék létrehozásának lehetőségét, mely karcsúsítaná a köteteket, és ezzel a mai könyvkiadási nehézségekre is jobban figyelemmel lennének. Felvetették a hivatalos és gazdasági iratok elválasztását a magánlevelezéstől. Fölmerült lehetséges megoldásként, hogy minden kötet végén egy *Adattárat* hozzanak létre, melynek segítségével a jegyzeteken belül az információk ismétlése elkerülhető lenne. Tanácsosnak tartották, hogy a szövegkritikai elvek és formák a Babits-kritikai kiadás többi kötetével egyeztetve legyenek kialakítva, és szerencsés lenne az időben párhuzamosan folyó munkálatok között egy belső hivatkozási rendszer kiépítése is. Végül a példaként szétosztott, már feldolgozott levelekkel kapcsolatban módszertani problémákat vetettek fel. A korreferátumokat részletes vita, majd Sipos Lajos válasza követte, végül kialakult a Bizottság álláspontja. A legvitatottabb kérdés az volt, hogy valamilyen módon redukálják-e a szövegek terjedelmét. Voltak, akik a csökkentés mellett szóltak (pl. regista), mások a minél teljesebb kiadást tartották szükségesnek, és azt az álláspontot képviselték, hogy ne a pénzsűkétől való félelem szabja meg a Babits-kritikai kiadás munkálatait. A Bizottság, figyelembe véve az érveket, a teljes anyag közlését pártolta. Láng József, a Babits-versek kritikai kiadásának sorozatszerkesztője, szorgalmazta az egységes rövidítésjegyzék alkalmazását. A Bizottság támogatta ezt a javaslatot, hiszen a Babits-levelezésnek az ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézetében és a Babits-verseknek az MTA Irodalomtudományi Intézetében folyó munkálatai egy vállalkozást alkotnak, amelyen azonban két műhelyben dolgoznak.

Az ülés végén, a szakmai vita után Petneki Áron tájékoztatta a Bizottságot az OKTK pénzügyi helyzetéről, mely idén még kedvezőtlenebb, mint tavaly volt. Záró napirendi pontként Bíró Ferenc ismertette Orosz László elképzeléseit: mivel Katona József életműsorozatának elkészítésére jelenleg nincs lehetőség, sorozaton kívül ő vállalná a versek és tanulmányok önálló, kritikai kiadás szintű sajtó alá rendezését. A Bizottság döntött arról, hogy lehetőségeihez képest támogatja Orosz László munkáját.

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója

Szedte és tördelte a Balassi Kiadó

Budapest, 1994

Megjelent 12,95 A/5 ív terjedelemben

Nyomta a Jahn Ferenc Dél-pesti Kórház nyomdája

Felelős vezető: Zöldi Gyula

Munkaszám:

HU ISSN 0021-1486

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 219-98-632 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1., tel.: 212-0214, tel./fax: 116-2885), továbbá az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 660 Ft

Egy szám ára: 110 Ft

Külföldön terjeszti a a Balassi Kiadó

H-1389 Budapest, Postafiók 149.

SOMMAIRE

Szilasi, L.: Jókai lisant Jókai (Intention d'auteur et volonté de lecteur dans les textes de Jókai accompagnant des romans de Jókai)	153
Eisemann, Gy.: Les conditions poétiques de la poésie lyrique de Komjáthy (Les relations du <i>métaphysique</i> avec le <i>symbolique</i>)	200
Bulletin	
Kőrösi, I.: Sur l'histoire de la genèse du poème intitulé <i>Kesergés</i> de Dániel Berzsenyi	215
Szilágyi, M.: La source de la nouvelle fragmentée de Kölcsey, intitulée <i>A ferrói szent fa</i>	228
Balogh, T.: Le modèle virtuel du « Teljes Bölcsesség » du <i>Codex de Nagyszombat</i>	247
Discussion	
Komlövöszki, T.: Sur les textes poétiques de Rimay	255
Ács, P.: Réponse à Tibor Komlövöszki	270
Revue	
Sz. Debreczeni, K.: Magyar írói álnév lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jelei. Gulyás Pál lexikonának kiegészítése (Dictionnaire des pseudonymes des écrivains hongrois. Pseudonymes et autres signes des écrivains de Hongrie. Un complément au dictionnaire de Pál Gulyás (<i>Péter, L.</i>))	274
Zay Ferenc: János király árultatása (Comment le roi Jean fut trahi) – Kis Péter: Magyarázat (Explication) – [Bánffy György:] Második János... török császárhoz menetele (Le marcher de Jean II ... chez l'empereur turc) (<i>Szabó, A.</i>)	277
Pázmány Péter: Keresztyéni imádságos könyv (Livre de prières chrétien) Graz 1606 (<i>Szabó, A.</i>)	279
Gesta Typographorum (<i>Vizkelety, A.</i>)	280
Hermányi Dienes József szépprózai munkái (Les œuvres en prose de József Hermányi Dienes) (<i>Németh, S. K.</i>)	282
Kétszáz éves az Egri Főegyházmezei könyvtár (La bibliothèque de l'Archidiocèse d'Eger a deux cents ans) (1793–1993) (<i>Pintér, M. Zs.</i>)	284
Rómának viselt dolgai. Bessenyei György összes művei (Les faits et les gestes de Rome. Les œuvres complètes de György Bessenyei) (<i>Mezei, M.</i>)	286
Szerbek és magyarok a Duna mentén II. Tanulmányok a szerb–magyar kapcsolatok köréből (Serbes et Hongrois le long du Danube II. Études dans le domaine des liaisons serbo-hongroises (1848–1867) (<i>Lőkös, I.</i>))	289
Jókai Mór: Az önkényuralom adomái (Les anecdotes de l'absolutisme) (1850–1858) (<i>Dömötör, Á.</i>)	292
Madácsy, P.: Francia szellem a magyar reformkorban (Francia irodalom és kultúra a reformkori magyar folyóiratokban) (Esprit français à l'ère des réformes hongroise. Littérature et culture françaises dans les revues de l'ère des réformes) (<i>Korompay H., J.</i>)	294
„A hetedik te magad légy!” Újabb József Attila-versértelmezések (« Le septième sois toi-même ! » Nouvelles interprétations des poèmes d'Attila József) (<i>Katona, G.</i>)	295
Chronique	
Rapport sur la session du 31 janvier 1994 du Comité de travail de Textologie de l'Académie des Sciences Hongroise	297

